

दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको
समाजपरक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा
विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधार्थी

सुरेन्द्र चामलिङ

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

फरवरी २०१९

दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको
समाजपरक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा
विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोध-निर्देशक

प्रो.(डा.) प्रतापचन्द्र प्रधान

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

सुरेन्द्र चामलिङ

14/Ph.D/NEP/03

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

फरवरी २०१९

सिक्किम विश्वविद्यालय

(भारतके संसदके अधिनियमद्वारा स्थापित केन्द्रीय विश्वविद्यालय)

SIKKIM UNIVERSITY

[A central university established by an Act of Parliament of India in 2007]

No.LIB. Plagiarism /59/2017

Dated 09-02-2017

To

✓
The Head
Department of Nepali
Sikkim University

Sub: Anti-Plagiarism Test

Dear Sir,

Kindly refer to your letter dated 09/02/2017 on the subject referred above.

I may inform you that the present ant-plagiarism software (URKUND) being used by Sikkim University distributed by INFLIBNET does not support Nepali and Hindi languages.

Therefore, the MPhil and PhD dissertations written in Hindi and Nepali cannot be tested for plagiarism.

Yours sincerely,

A S Chandel
(A S Chandel)
Librarian

Copy for information to:

1. The Controller of Examinations, Sikkim University
2. The Dean, School of Languages and Literature
3. In-charge, Department of Hindi

६ माइल, सामदुर, पीओ तादुङ-७६७१०२, गान्तोक, सिक्किम, भारत

फोन : ०३५९२-२५१०६७, २५१४६८, फ्याक्स-२५१८६५

6th Mile, Samdur, P.O. Tadong 737102, Gangtok, Sikkim, India

Phone : 03592-251067, 251468, Fax : 03592-251865

Website : www.cus.ac.in

SIKKIM UNIVERSITY

[A Central University established by an Act of Parliament of India, 2007]

DEPARTMENT OF NEPALI SCHOOL OF LANGUAGE & LITERATURE

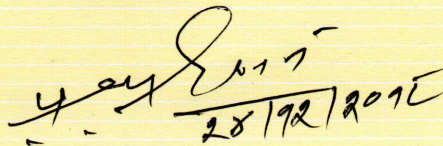
Prof. (Dr) Pratap Chandra Pradhan

शोधनिर्देशकको अग्रसारण

सिक्किम विश्वविद्यालय, भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट विद्यावारिधि उपाधिका लागि श्री सुरेन्द्र चामलिङ, पञ्जीकृत सङ्ख्या 14/PDNP/03- ले दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन शीर्षक शोधप्रबन्ध मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । भारतको नेपाली साहित्यमा र विशेषतः भारतमा 'अन्य विधा'को रूपमा स्थापित चियाबारी साहित्यअन्तर्गतको कविता विधाका माध्यमबाट सुरेन्द्र चामलिङद्वारा चियाबारी जनजीवनको सामाजिक अवस्थिति र दार्जिलिङमा चियाकमानको ऐतिहासिकताको विस्तृत अध्ययन र विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तत्त्वियक अध्ययन क्षेत्रमा एउटा थप शृङ्खलाका साथै अझ सघन अध्ययनका लागि विद्यार्थी, शोधार्थी एवम् पाठकवर्गका निम्ति अवश्यै उपयोगीसमेत बन्न पुगेको छ । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध पूर्ण रूपले मौलिक हो र यसअघि यसको कुनै पनि अंश वा पाठ वा पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित नगरिएको र विशेष प्रयोजन अथवा उपाधिका लागि प्रयोग पनि नगरिएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु । यसर्थ म यस शोधप्रबन्धको अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभागसमक्ष विशेष अनुरोधका साथ अग्रसारण गरिरहेको छु ।

मिति :

शोधनिर्देशक

प्रतापचन्द्र प्रधान

प्रोफेसर

नेपाली विभाग

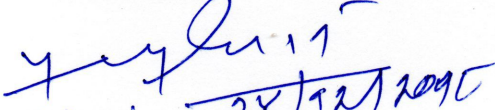
भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय ।

प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विभागमा विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका निम्ति प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले मेरो शोधनिर्देशक प्रोफेसर प्रतापचन्द्र प्रधानको निर्देशनमा सम्पन्न गरेको हुँ। यो पूर्णतः मौलिक शोधकार्य हो। मैले यो शोधप्रबन्ध तयार गर्दा विभिन्न स्रोतबाट आवश्यक शोधसामग्री सङ्कलन गरी त्यसको यथोचित व्यवस्थापन, सत्यापन र अर्थापन गरी यथास्थानमा प्रयोग गरेको छु। प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई मैले यसअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनको लागि उपयोग गरेको छुइँनँ। यसको कुनै पनि अंश आजसम्म पुस्तक वा पत्र-पत्रिकाका रूपमा कुनै ठाउँबाट प्रकाशित गरेको छुइँनँ। मैले यहाँ प्रस्तुत गरेको यो प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएको खण्डमा त्यसप्रति म पूर्णतः उत्तरदायी उत्तरदायी रहनेछु भनी यो प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछु।

शोध-निर्देशक

प्रो. प्रतापचन्द्र प्रधान

नेपाली विभाग

Professor
Department of Nepali
Sikkim University

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

सुरेन्द्र चामलिङ

14PDNP03

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

पुष्पशर्मा
02/02/2018
अध्यक्ष
Head
नेपाली विभाग
Department of Nepali
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University

पूर्वकथन

प्रस्तुत शोधकार्य सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि (पीएचडी) उपाधिका निम्ति गरिएको योजनावद्ध प्राज्ञिक कार्यको परिणाम हो। यस शोधकार्यलाई पूर्ण रूप दिनाका लागि मलाई धेरै विज्ञ महानुभावहरूको सहयोग प्राप्त भएको छ।

मैले प्रस्तुत शोधप्रबन्ध श्रद्धेय गुरुवर प्रोफेसर प्रतापचन्द्र प्रधानको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ। यसर्थ शोधकार्यको समयावधिभरि मूल्यवान सुझाउ, परामर्श र विषयको प्रस्तुतिमा देखिएका त्रुटि र कमिकमजोरीहरूलाई सच्चाइदिँदै सही मार्गनिर्देशन गर्नु भएकोमा गुरुवरप्रति अशेष श्रद्धा र भक्ति अर्पण गर्दछु।

समय समयमा उचित सुझाउ, सल्लाह र सहयोग प्रदान गर्दै सधैं झक्झकाइ रहने नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयका प्राध्यापकवर्ग डा. कविता लामा, डा. पुष्प शर्मा, डा. समर सिन्हा, सहायक प्राध्यापक बलराम पाण्डे, सहायक प्राध्यापक देवचन्द्र सुब्बा र डा. अरूणा राईप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। यसरी नै विभागका प्रशासनिक कर्मचारी श्रीमती यान्छेन भुटिया र शारदा गुरुडले पनि विभागको तर्फबाट मेरो यस शोधकार्यमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनु भएको छ। उहाँहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु।

नेपाली विभाग, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयका मेरा श्रद्धेय गुरुहरू सह-प्राध्यापक शान्तिराज शर्मा (अवकाशप्राप्त), सह-प्राध्यापक डा. नरेशचन्द्र खाती (अवकाशप्राप्त), प्रोफेसर मोहनप्रसाद दाहाल, प्रोफेसर घनश्याम नेपाल, सह-प्राध्यापक डा. कृष्णराज घतानी, सह-प्राध्यापक डा. पुष्कर पराजुलीबाट सधैं उचित सल्लाह, सुझाउ र माया पाएको छु।

यसर्थ उहाँहरूप्रति सधैं नतमस्तक रहनेछु। शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिनुहुने र उचित सुझाउ र सल्लाह दिनुहुने श्रद्धेय डा. गोकुल सिन्हा, डा.जस योजन प्यासी, डा.जीवन नामदुङ, प्रोफेसर सञ्जय राई (वान्तवा), प्रोफेसर दिवाकर प्रधान, सह-प्राध्यपक डा. राजकुमार छेत्री, श्री असित राई, श्री रत्न वान्तवा, श्री आर.पी. पाख्रिन, श्री के.बी. सुब्बा, श्री नन्द हाङ्गिम, भावेश भुमरी (काठमाडौं)-प्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

प्रस्तुत शोधकार्यमा चियाबारी समाजको अध्ययन गर्ने क्रममा मैले क्षेत्रगत भ्रमण गरी व्यक्तिगत कुराकानीबाट सामग्री सङ्कलन गरेको छु। यसर्थ चियाबारी जनजीवनको बारेमा मलाई जानकारी दिनुहुने खर्बनी निवासी श्री गर्जमान राई, श्री सैटु कामी, सुर्जमान राई र श्री नहकुल राई अनि घैयाबारी निवासी श्री मच्छु धोबीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु।

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा मैले शोधसँग सन्दर्भित धेरै पुस्तक, पत्रपत्रिका र शोधप्रबन्धहरू सन्दर्भको रूपमा प्रयोग गरेको छु। यसर्थ ती पुस्तक, पत्रपत्रिका र शोधप्रबन्धका लेखक, सम्पादक र शोधकर्ताहरूप्रति आभार प्रकट गर्नु मेरो कर्तव्य हो। मैले शोधकार्यको समयावधिभरि विभिन्न पुस्तकालयहरू सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको केन्द्रीय विश्वविद्यालय, देशवन्धु जिल्ला पुस्तकालय दार्जिलिङ, पान्दाम ग्रामीण पुस्तकालय दार्जिलिङ, रत्न वान्तवाको वान्तवा निजी पुस्तकालय सोनादा, दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालयको नेपाली विभागीय पुस्तकालयमा बसी अध्ययन गर्दा सन्दर्भस्वरूप प्रयोग गरिएका मुख्य मुख्य पुस्तक, पत्रपत्रिका र शोधप्रबन्धको सूची वर्णानुक्रमअनुसार सन्दर्भग्रन्थ सूचीमा समावेश गरेको छु। यसर्थ सम्बन्धित पुस्तकालयका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु।

मई २०१५ मा नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधिका निमित्त एकै समय पञ्जीकृत हुने र कोर्सवर्क गर्ने आत्मीय साथीहरू सुमन वान्तवा, निरज राई, सविता तामाङ, हेमन्त नेपाल, सुचन प्रधान र एमफिलका आत्मीय भाइ-बहिनीहरू दिनेश खड्का, विष्णु भुजेल, गीता शर्मा, मार्था राई, हेमलता सुब्बा, ज्योति राई, सुमन राई, शान्तिराज शर्मा र अरूण तामाङलाई पनि मैले यहाँ सम्झेको छु। यसरी नै तेन्दोड युवा छात्रावासका आत्मीय साथीहरूलाई पनि यस घडी सम्झिरहेको छु।

मलाई जन्म दिई हुर्काइ-बढाइ शैक्षिक क्षेत्रमा सधैं हौसला दिनुहुने मेरा श्रद्धेय आप्पा-आमा श्री सुर्जमान चामलिङ र श्रीमती प्रभा चामलिङप्रति म सदैव चिर ऋणी रहनेछु। मलाई माया गर्नु हुने र मेरो प्रगति हेर्न चाहने आदरणीय बुबु-भाउजु श्री मिलन राई र श्रीमती प्रिति राईप्रति श्रद्धा अर्पण गर्न चाहन्छु। मेरो शोधकार्यको अध्ययनक्रममा निमग्न हुन सहयोग पुऱ्याउने मेरी श्रीमती अञ्जना तामाङ र छोरो निड्वाहाङलाई अशेष प्रेम र धन्यवाद दिन चाहन्छु। परिवारको यस्तो सहयोग नपाएको भए म आफ्नो शोधकार्यको वर्तमान सीमासम्म आइपुग्न सक्ने थिइनँ।

अन्तमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने अनुज, अग्रज र समकालीन सबै विज्ञप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

विनीत

मिति:

(सुरेन्द्र चामलिङ)

शोधप्रबन्धमा प्रयुक्त संक्षेपीकृत शब्दहरू

शब्द सङ्क्षेप	साङ्केतित शब्द
अनु.	अनुवादक
का. सम्पा.	कार्यकारी सम्पादक
चौ. सं.	चौथो संस्करण
डा.	डाक्टर
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
पा.सं	पाँचौ संस्करण
पृ.	पृष्ठ
प्र.सम्पा.	प्रधान सम्पादक
प्रा.लि.	प्राइभेट लिमिटेड
वि.सं.	विक्रम संम्वत्
सम्पा.	सम्पादक

विषयसूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
भावहरणको प्रमाणपत्र	क
शोध-निर्देशकबाट अग्रसारण	ख
प्रतिबद्धतापत्र	ग
पूर्वकथन	घ - च
शोधप्रबन्धमा प्रयुक्त संक्षेपीकृत शब्दहरू	छ
पहिलो अध्याय : शोध परिचय	१-१३
१.१ शोध शीर्षक	
१.२ शोध शीर्षकको परिचय	
१.३ शोधको समस्या	
१.४ शोधको उद्देश्य	
१.५ शोधको प्रयोजन	
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	
१.७ शोधको औचित्य	
१.८ शोधको सीमाङ्कन	

१.९ शोधविधि

१.९.१ शोधको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

१.९.२ सामाग्री सङ्कलन विधि

१.१० शोधप्रवन्धको सङ्गठन

१.११ भावी शोधार्थीका लागि सम्भावित शोधशीर्षकहरू

सन्दर्भग्रन्थ सूची

दोस्रो अध्याय : दार्जिलिङको चियाबारी कविताको सन्दर्भमा दार्जिलिङमा चियाखेतीको

ऐतिहासिक रूपरेखा र चियाबारी जनजीवन

१४-४६

२.१ दार्जिलिङमा चिया खेतीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

२.२ स्वतन्त्रतापूर्व दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवन (सन् १८३५-१९४७)

२.२.१ सामाजिक अवस्था

२.२.२ राजनीतिक अवस्था

२.२.३ आर्थिक अवस्था

२.२.४ धार्मिक अवस्था

२.२.५ शैक्षिक अवस्था

२.३ स्वातन्त्र्योत्तर दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवन (सन् १९४७ देखि

हालसम्म)

२.३.१ सामाजिक अवस्था

२.३.२ राजनीतिक अवस्था

२.३.३ आर्थिक अवस्था

२.३.४ धार्मिक अवस्था

२.३.५ शैक्षिक अवस्था

२.४ चियाबारी जनजीवन र चियाबारी कविताका बिचको अन्तःसम्बन्ध

२.५ उपसंहार

तेस्रो अध्याय : भारतको नेपाली कविताको विकासक्रममा चियाबारी

कविताको स्थिति

४७-९२

३.१. भारतमा नेपाली कविताको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

३.१.१ पहिलो चरण

३.१.२ दोस्रो चरण

३.१.३ तेस्रो चरण

३.२ भारतीय नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा चियाबारी साहित्य

३.३ चियाबारी विषयक नेपाली कविता

३.४ चियाबारी विषयक नेपाली कविताको वर्तमान अवस्था

३.५ उपसंहार

चौथो अध्याय : चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली कविताको

समाजपरक अध्ययन

९३-२४८

४.१ चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली खण्डकाव्यको समाजपरक अध्ययन

४.१.१ *चियाबारीमा* शीर्षक खण्डकाव्यमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.१.२ *कुल्लीको गीत* शीर्षक खण्डकाव्यमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.१.३ *चियाबारी मोफसल* शीर्षक खण्डकाव्यमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.२ चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध फुटकर कविताहरूको समाजपरक अध्ययन

४.२.१ *चियाबारी* कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.२.२ *हडताल गर्नु के?* कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.२.३ *कथा चियाबारीको* कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.२.४ *चियाबारी पाखाका कविताहरू* कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.२.५ चिया जीवन कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा

चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

४.३ चियाबारी समाजका वर्तमान समस्या, अवसर र चुनौतीहरू

४.४ उपसंहार

पाँचौँ अध्याय : शोधकार्यको उपसंहार तथा निष्कर्ष

२४९-२५६

५.१ अध्यायगत उपसंहार

५.२ निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थ सूची

२५७-२६६

पहिलो अध्याय

१ शोध परिचय

सन् १८३५ देखिनै ब्रिटिस-भारतको अधिनस्थ दार्जिलिङमा चियाको खेती परीक्षणको रूपमा प्रारम्भ भएको थियो भने व्यावसायिक रूपमा यसको खेती सन् १८५६ देखि मात्र सुरु भएको ऐतिहासिक तथ्यबाट थाहा लाग्छ। त्यसदेखि यता चियाखेतीले दार्जिलिङको विस्तृत भू-भागलाई ओघट्टन पुग्यो। चियाबारीको यही विस्तृत क्षेत्रभित्र ठुलो आवादीमा प्रारम्भदेखि नेपालीभाषीहरू सुख-दुःखको सामना गर्दै बस्दै आएका छन्। उनीहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत चियाखेती नै हो। व्यावसायिक रूपमा चियाखेती सुरु भएपछि मालिकवर्गले यहाँबाट केवल नाफा मात्र कमाउन चाहेको हुनाले यस क्षेत्रमा शोषण, अन्याय र अत्याचार बढेको थियो भने त्यही अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा बेलाबेला विरोध र सङ्घर्ष पनि भएका थिए। यस्तै परिवेश र पृष्ठभूमिमा चियाबारी समाजका सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक विभिन्न विषयलाई आधार बनाएर समयक्रममा धेरै साहित्यहरू रचिएका छन्, जुन चियाबारी साहित्यको नामले 'अन्य विधा'-को रूपमा प्रचलित र स्थापित भइसकेको छ। चियाबारी जनजीवनसँग सन्दर्भित कथा, कविता, उपन्यास आदिको माध्यम अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति चियाबारी साहित्य हो। विभिन्न आयाम र संरचना भएका त्यस्ता साहित्यिक कृतिहरूमा प्रतिबिम्बित चियाबारी जीवनको अध्ययन हुनु आवश्यक छ। साहित्यको एउटा विशेष विधा कवितामा प्रतिबिम्बित चियाबारी जनजीवनको हालसम्म गम्भीर समाजपरक अध्ययन नभएको हुँदा प्रस्तुत शोधको अध्ययन यसै विषयमा केन्द्रित रहेको छ।

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन* रहेको छ।

१.२ शोध शीर्षकको परिचय

दार्जिलिङ जिल्लामा नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाका माध्यम चियाबारी जनजीवनसम्बन्धी प्रशस्तै कृतिहरू लेखिएका छन्। तीमध्ये कविता पनि एउटा त्यस्तो सशक्त विधा हो, जसको माध्यम चियाबारी जीवनका विविध पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ। लहरी तथा सवाईदेखि हालसम्म निरन्तर रूपमा चियाबारी जनजीवनमाथि कविताहरू लेखिए तापनि ती कविताहरूको गम्भीर रूपमा अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन भएको पाइँदैन। यसबारे छुटपुट रूपमा मात्र अध्ययन भएकोले प्रस्तुत शोधकार्यमा चियाबारी जनजीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न कविहरूका पुस्तकाकर रूपमा प्रकाशित कविताहरूका आधारमा विस्तृत अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ।

१.३ शोधको समस्या

प्रस्तुत शोधकार्य *दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन*मा केन्द्रित रहेको छ। यस सम्बन्धमा निम्नलिखित प्राज्ञिक समस्याहरू मूल रूपमा रहेका छन् -

(क) भारतीय नेपाली साहित्यमा चियाबारी साहित्यको स्थापित अवधारणाहरू के कस्ता छन्?

(ख) चियाबारी जनजीवनलाई विषयगत आधार बनाएर लेखिएका दर्जनौं कविताहरूमध्येबाट मुख्य र गौण कविताहरू छनोट गर्ने सैद्धान्तिक आधार के हुन सक्छ?

(ग) भारतीय नेपाली कविताको सन्दर्भमा दार्जिलिङको चियाबारीसम्बद्ध कविताको स्थिति के कस्तो छ?

(घ) चियाबारी कवितामा दार्जिलिङका सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक अवस्थाको प्रतिबिम्ब कसरी झल्किएको छ?

१.४ शोधको उद्देश्य

माथिका शोध समस्याहरूको समाधानार्थ निष्कर्षसम्म पुग्नाका लागि निम्नलिखित शोध उद्देश्यहरूलाई अघि सारिएको छ।

(क) चियाबारी साहित्यको स्थापित अवधारणा स्पष्ट पाउँदैन त्यस आधारमा चियाबारी कविताको स्वरूप निर्दिष्ट गर्नु।

ख) चियाबारी कविताको सर्वेक्षण गरी सामान्य र प्रमुख चियाबारी कविताहरूको वर्गीकरण गर्नु।

(ग) भारतीय नेपाली कविताको विकासक्रमको सर्वेक्षण गरी दार्जिलिङका चियाबारी कविताको स्तर र स्वर सुनिश्चित गर्नु।

(घ) कवितामा प्रतिबिम्बित चियाबारी जनजीवनको सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक अवस्थाको अध्ययन र विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्राप्त गर्नु।

१.५ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधि प्राप्तिको प्रयोजनको निम्ति प्रस्तुत गरिएको हो।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोध विषयक समस्यालाई लिएर नेपाली कविता क्षेत्रमा आजसम्म कुनै पनि विस्तृत र ठोस काम भएको थाहा पाइँदैन। एकदुई विद्वान् समालोचकहरूबाट छुटपुट रूपमा फुटकर काम भएका छन्। त्यस अतिरिक्त विद्यावारिधि तहमा विशेष उपन्यास

विधामा यस विषयमा केन्द्रित रही काम भएको छ, तर कविता विधाका माध्यम भने हालसम्म यस विषयमाथि गम्भीर शोधकार्य नभएको हुँदा प्रस्तुत शोधकार्य यस दिशातर्फ उन्मुख छ।

विभिन्न पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित फुटकर लेख-समालोचनाहरूलाई पूर्वकार्यको रूपमा स्विकार्दै केही त्यस्ता समालोचकहरूका शोध विषयसँग सम्बन्धित समालोचनाहरूको समीक्षात्मक सर्वेक्षण गरेर हेर्नु उपयुक्त हुनेछ।

समालोचक जीवन नामदुडले आफ्नो समालोचनात्मक पुस्तक *पर्यवेक्षण* (सन् १९९२) अन्तर्गत *दार्जिलिङ विषयका केही नेपाली कविता* शीर्षक लेखमा दार्जिलिङका कविताको विश्लेषण गर्नेक्रममा चियाबारी जनजीवनमा आधारित कविताहरूको पनि आंशिक रूपमा विश्लेषण गरेका छन्। यस लेखमा कविताका माध्यम दार्जिलिङका विविध प्राकृतिक सौन्दर्य पक्षको विश्लेषण गर्दै चियाबारी सम्बन्धित केही कविताहरूको पनि संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ। यसरी नै यही पुस्तकमा भएको *अगमसिंह गिरीका केही गीत* शीर्षक लेखमा चियाबारी जनजीवनसँग गाँसिएका गिरीका केही गीतहरूसँगै चियाबारी जनजीवन सम्बन्धित गीतहरूको पनि विश्लेषण गरिएको छ।

हाजिरमान राईको *'दाजु सदाँरि बैनी कुल्ली टुप्पीसम्म रिन'* प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कुमार प्रधानले आफ्नो पुस्तक *पहिलो पहर* (सन् १९८८)-मा *दार्जिलिङको नेपाली जाति एउटा ऐतिहासिक अध्ययन* लेखअन्तर्गत दार्जिलिङको ऐतिहासिक विवरण र यहाँका सामाजिक, राजनीतिक जीवनको विश्लेषणक्रममा प्रसङ्गवश चियाबारी जनजीवनसँग सम्बन्धित कविताहरूको पनि चर्चा गरेका छन्। यसरी नै डा. लक्खीदेवी सुन्दास अभिनन्दन ग्रन्थ (सन् २०१३) पुस्तकको *साहित्यिक अनुसन्धानको क्षेत्रमा डा. लक्खीदेवी सुन्दासको विद्यावारिधि (पि.एच.डि.) शोध प्रबन्ध : परिचय र परिचर्चा* लेखमा मोहन पी. दाहालले सुन्दासको विद्यावारिधि शोधको विषय *नेपाली कविताको विकासमा*

दार्जिलिङको योगदान (ई.स. १८७७ देखि ई.स. १९७७ सम्म) माथि गहन अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। यस लेखमा दाहालले सुन्दासले भारतीय नेपाली कवितामाथि गहन अध्ययन, अनुशीलन र विश्लेषण गरेको भए तापनि दार्जिलिङको नेपाली कविताको एउटा मुख्य धारा जनवादी प्रगतिवादी क्रान्तिचेत धारालाई छोडिदिएका छन् भनी उल्लेख गरेका छन्। यति हुँदाहुँदै पनि सुन्दासले भावी शोधार्थीलाई सुझाउ शीर्षकअन्तर्गत *दार्जिलिङका नेपाली कवितामा जातीयता र क्रान्तिचेत तथा दार्जिलिङका प्रगतिवादी धाराका नेपाली कविहरूका कविताको भाव र शिल्पजस्ता शीर्षक* र विषयमा शोधकार्य गर्न सकिने सुझाउ दिएको प्रसङ्गलाई पनि उल्लेख गरेका छन्।

आर्बीले आफ्नो *हाम्रो बासभूमिमा चियाबारी मजदुर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण* (सन् २०००) पुस्तकमा दार्जिलिङमा चियाखेतीको प्रारम्भ, यसको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र चियाबारीमा मजदुर आन्दोलनमाथि गहिरो अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। यसै प्रसङ्गमा उनले चियाबारी जनजीवनमा आधारित केही कविताहरूको पनि उल्लेख गरेका छन्। उनै लेखक आर्बीद्वारा लिखित १९५५ सालको *ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन यसपछि र त्यसपछि* (सन् २००५) शीर्षक पुस्तक दार्जिलिङको चियाबारी आन्दोलनसँग सन्दर्भित ऐतिहासिक पुस्तक हो। यस पुस्तकमा उनले दार्जिलिङको चियाबारी मजदुर आन्दोलनको ऐतिहासिक १९५५ सालको मार्गट्सहोप गोलीकाण्ड र वर्तमान चियाबारी जनजीवनमाथि विस्तृत रूपमा अध्ययन गरेका छन्। उपर्युक्त विषयको प्रस्तुतिको निम्ति उनले चियाबारी सन्दर्भित कविताहरूको पनि प्रसङ्गवश उल्लेख गरेका छन्।

मोहन पी. दाहालको सम्पादनमा प्रकाशित *नेपाली अकादमी जर्नल* (अङ्क-५, वर्ष-५ मार्च २००९)-मा अमीर दर्जीको *औपनिवेशिक सन्दर्भमा दार्जिलिङ र इन्द्र सुन्दासका उपन्यासहरू* शीर्षक लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा उनले दार्जिलिङमा चियाखेतीको प्रारम्भ र उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको शासन व्यवस्थाको उल्लेख गर्दै इन्द्र

सुन्दासका औपन्यासिक कृतिमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरेका छन्। यो लेख चियाबारी कवितामाथि केन्द्रित नभए तापनि यसमा चियाबारीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिसँगै चियाबारी जनजीवनको सम्बन्धमा सामान्य अध्ययन छ।

वीरभद्र कार्कीढोलीको सम्पादनमा प्रकाशित *स्थापना* (सन् २००६) समसामयिक सहित्यिक पत्रिकामा मोहन पी. दाहालको *हट्टाबाहर प्रथाको विशेष प्रसङ्गसहित जुनेली रेखाको विवेचना* शीर्षकमा एउटा लेख प्रकाशित भएको छ। दाहालले यस लेखमा *जुनेली रेखा*लाई आधार गरेर चियाबारीमा हुने हट्टाबाहर प्रथाको उल्लेख गरेका छन्। यो लेख विशेष उपन्यासमाथि केन्द्रित भए तापनि चियाबारीमा देखिएको हट्टाबाहर प्रथाबारे जानकारीमूलक छ।

बृहत् रूपमा नभए तापनि देवराज शर्माले *काव्य निरूपण* (सन् २०१२) पुस्तकमा चियाबारीसँग सम्बन्धित कविताहरूलाई केही हदसम्म समीक्षा गर्ने प्रयास गरेका छन्। यस क्रममा उनले हर्कराज किँरातको *थली गोड्ने हत्केलाहरू*, गोपीचन्द्र प्रधानको *मनका आवाजहरू*, कमल रेग्मीको *सिर्जना र अभीष्ट*, वेगवसन्त थापाको *म टिस्टा बगिरहेछु* कवितासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत विविध आयामका कविताहरूमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनलाई अध्ययन गरिएको छ। यसरी नै वीरभद्र कार्कीढोलीद्वारा सम्पादित *प्रक्रिया* (वर्ष ९, अङ्क १५, सन् १९९५)-मा रत्न वान्तवाले *कवि विकाशको लेखन सन्दर्भभूमि* लेखमा विकाश गोतामेका कविताहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा उनका कवितामा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको उल्लेख गरेका छन्।

सुजनहाडद्वारा सम्पादित *प्रतिभा* (सन् २०१५)-मा ज्ञानचन्द्र लामाको *दाजिलिड पहाडमा चियाबारीमा हुर्केको लोक जनजीवन* शीर्षक लेख प्रकाशित भएको छ। यो लेख चियाबारी कवितामाथिको लेख नभए तापनि यहाँ चियाबारीका सामाजिक, आर्थिक विभिन्न अवस्थाको चित्रण गर्दै चियाबारी जनजीवनको पनि चित्रण गरिएको छ।

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति स्वीकृत शोधप्रबन्ध *ट्रेड युनियन मुभमेन्ट इन द टी गार्डन्स अफ दार्जिलिङ हिल्स* (सन् २००३)-मा रोहित शर्माले चियाबारीका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक अवस्था र श्रमिक सङ्गठनको अन्वेषण र विश्लेषण गरेका छन्। विभिन्न समय र परिस्थितिमा घटित चियाबारी क्षेत्रका विविध पक्षको अध्ययन गर्ने क्रममा प्रसङ्गवश उनले केही चियाबारी सन्दर्भित कविताहरूको पनि उल्लेख गरेका छन्। यो शोधप्रबन्ध चियाबारी श्रमिक सङ्गठनको कार्यप्रणाली र औचित्यमाथि केन्द्रित रहँदाहुँदा पनि चियाबारी जनजीवनमा आधारित कविताहरूतिर पनि उन्मुख रहेको छ। यसरी नै पुष्कर पराजुलीले उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयबाट *चियाबारी जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन र मूल्याङ्कन* (सन् २०११) शीर्षकमा विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति शोधकार्य पूरा गरी उपाधि प्राप्त गरिसकेका छन्। यो शोधकार्य चियाबारी विषयक नेपाली उपन्यासमाथि भएको एउटा महत्त्वपूर्ण शोधकार्य हो। यस शोधकार्यमा चियाबारी जनजीवनसँग सम्बन्धित उपन्यासहरूमाथिको अध्ययन भएको हुनाले नेपाली चियाबारी साहित्यको अध्ययनमा यस शोधकार्यले विशेष महत्त्व राखेको छ।

सुजतारानी राईको सम्पादनमा प्रकाशित *अजम्मरी भाग २* (प्रकाशन साल दिइएको छैन) पुस्तकमा *चियाबारी साहित्य* शीर्षकमा इन्द्रमणि दर्नालको एउटा लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा उनले चियाबारीमा नेपालीहरूले वर्षौंदेखि विभिन्न दुःखहरूको सामना गर्दै आएको जनजीवनलाई लिएर लेखिएको साहित्य नै चियाबारी साहित्य हो भन्दै चियाबारी विषयक नेपाली कविताको पनि चर्चा गरेका छन्।

नेपाली दैनिक पत्रिका *सुनचरी* (२५ अगस्ट २००२)-मा लोक थापाको *कुल्लीको गीत: एक चिन्तन* लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा थापाले बुद्धकुमार मोक्तानको *कुल्लीको गीत* खण्डकाव्यमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको व्याख्या गरेका छन्।

यसरी नै आजभोली (२५ अगस्ट, १ सेप्टेम्बर र ८ सेप्टेम्बर २००२) नेपाली दैनिक पत्रिकामा निर्देश परिमलको कवि बुद्धकुमार मोक्तानकृत कुल्लीको गीत: एक अनुशीलन शीर्षकमा एउटा लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा परिमलले कुल्लीको गीत खण्डकाव्यमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको सुख-दुःख, हाँसो रोदनजस्ता विभिन्न पक्षको उद्घाटन गरेका छन्। यसरी नै हिमालय दर्पण (२० अप्रेल २००७) नेपाली दैनिक पत्रिकामा दिलकस विद्याभूषणको बिहान खोज्दै बुद्ध शीर्षकमा एउटा लेख प्रकाशित भएको छ। यो लेख बुद्धकुमार मोक्तानको मृत्युपछि लेखिएको हो र यस लेखमा उनले मोक्तानको कुल्लीको गीत खण्डकाव्यको व्याख्या गर्दै यो कृति हाम्रा कमाने आमाबाबुको मर्म, श्रमिकको दुःख पीडा, अभाव र अपुग आदिलाई लिएर लेखिएको काव्य भनेर भनेका छन्। सुनाखरी (८ मार्च, १५ मार्च र २२ मार्च २००९) नेपाली दैनिक पत्रिकामा दिनेश खड्काको कुल्लीको गीत खण्डकाव्यमा श्रमिक संघर्षको इतिहास र जीवन शीर्षकमा एउटा लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा खड्काले चियाबारीमा नेपालीहरू कसरी कुन कुन दुःखहरू सँहदै बाँच्ये आएका छन् भन्ने ऐतिहासिक धरातलमा सिर्जित यो काव्य चियाबारीका नेपालीहरूको संघर्षमय जीवनको इतिहास हो भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन्।

हिमालय दर्पण (२४ मई २०१३) नेपाली दैनिक पत्रिकामा सुरज धड्कनको छुच्चो अनुहारको भद्र मान्छे मड्पु र मोफसलका कुरा शीर्षकमा एउटा लेख प्रकाशित छ। यस लेखमा धड्कनले नवीन सुब्बाको चियाबारी मोफसलमाथि परिचयात्मक टिप्पणी लेख्दै चियाबारी मोफसलले दार्जिलिङमा चियाखेतीको सुरु भएपछि चियाबारी क्षेत्रमा देखा परेका आरोह-अवरोह, त्रासद परिस्थितिहरू, घटनाहरूको वर्णन गरेका छन् भनेर आफ्नो मन्तव्य अघि सारेका छन्।

सिक्किम विश्वाविद्यालयबाट एमफिल उपाधिका निमित्त स्वीकृत चियाबारीमा आधारित खण्डकाव्यहरूका विश्लेषणात्मक अध्ययन (सन् २०१६) शीर्षक लघुशोधप्रबन्धमा दिनेश खड्काले चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएका चियाबारीमा, कुल्लीको गीत र चियाबारी मोफसल खण्डकाव्यहरूको विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका छन्। खण्डकाव्यको तत्त्वको आधारमा चियाबारी जनजीवन विषय नेपाली खण्डकाव्यहरूको व्याख्या गरिएको यो शोधकार्यले चियाबारी साहित्यको अध्ययनक्रममा ठूलो महत्त्व राखेको छ।

हिमालय दर्पण (२५ जून २०१६) नेपाली दैनिक पत्रिकामा नन्द हांगखिमको २५ जून १९५५ को सन्दर्भमा शीर्षक लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा हांगखिमले १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनको उल्लेख गर्दै चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको उल्लेख गरेका छन्। वर्तमान समयमा युवा कविहरूले चियाबारी जनजीवनलाई कवितामा अभिव्यक्तिको प्रमुख विषय बनाएकाले चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अवस्था सुदृढ रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन्।

हिमालय दर्पण (३ दिसम्बर र १० दिसम्बर २०१६) नेपाली दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित असीत राईको चियाबारी मोफसलका नवीन सुब्बासँगै चियाबारीका अन्य कविहरू शीर्षक लेखमा राईले नवीन सुब्बाको चियाबारी मोफसल खण्डकाव्यमाथि प्रकाश पाउँदै चियाबारी विषयक नेपाली कवि र कविताहरूले समेटेको चियाबारी जनजीवनलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका छन्। अर्जुन प्रधानले आफ्नो समीक्षात्मक पुस्तक अन्तर्दृष्टि (प्रकाशन साल दिइएको छैन) पुस्तकको ध्रुव चौहानको पेटेन्ट आँसु चियाबारी अनि हर्कवीरहरू लेखमा ध्रुव चौहानको पेटेन्ट आँसु लामो कवितामा चित्रित चियाबारी जनजीवनको चित्रणलाई व्याख्या गरेका छन्। यसै पुस्तकको अर्को लेख भूपाल सुब्बाको कविता कृति चिया जीवन: एक मुल्याङ्कनमा उनले यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत एकतीसवटा

कवितामा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको विस्तृत रूपमा व्यख्या गरेका छन्। चियाबारी जनजीवनसँग सन्दर्भित कवितामाथि केन्द्रित रहेर हालसम्म शोधकार्य हुन नसके तापनि चियाबारीका अन्य विविध समस्या र विषयमाथि भने अवश्य फुटकर कामहरू भएका छन्। यसको अतिरिक्त विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरूमा पनि चियाबारी साहित्य र चियाबारी कवितामाथि चर्चा परिचर्चा भइरहेका छन्।

माथि उल्लिखित पूर्वकार्यको सर्वेक्षणबाट के देखिन आउँछ भने चियाबारी जनजीवनलाई आधार बनाएर लेखिएका कविताहरूमाथि आजसम्म गम्भीर र विस्तृत अध्ययन भएको पाइँदैन। यस विषयसँग सम्बन्धित पूर्ववर्ती अध्येता, लेखक, अनुसन्धानकर्ता आदिद्वारा गरिएका अध्ययन र विश्लेषणहरू आ-आफ्नो क्षेत्रमा सकरात्मक र महत्त्वपूर्ण छन्, तथापि चियाबारी जनजीवनलाई आधार बनाएर लेखिएका दार्जिलिङका नेपाली कविताहरूमाथिको समाजपरक अध्ययन भने नगण्य रहेको कारण प्रस्तुत शोधकार्य यसतर्फ केन्द्रित रहेको छ।

१.७ शोधको औचित्य

दार्जिलिङमा नेपाली समाजको स्थापनाकालदेखि नै चियाखेतीसँग नेपालीहरूको जीवनशैली गाँसिएर आएको छ। चियाबारी समाजमा नेपालीहरूले भोगेको जीवनदशालाई कविहरूले कविता (लहरी, सवाई आदि)-का माध्यम व्यक्त गर्दै आइरहेका छन्। तिनै काव्य-कृतिमा प्रतिबिम्बित चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययनलाई प्रस्तुत गर्नमा प्रस्तावित शोधकार्यको औचित्य प्रकट हुन्छ।

१.८ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य दार्जिलिङ जिल्लाका नेपाली कविहरूका कवितामा अभिव्यक्त चियाबारी जीवनको समाजपरक अध्ययन गर्नेक्रममा विभिन्न कविहरूका पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित प्रतिनिधि खण्डकाव्यहरू र कविता सङ्ग्रहहरूलाई मात्र लिई तिनका

आधारमा शोधकार्य गरिएको छ। यसको निम्ति सुरुदेखि सन् १९१४ भित्रमा प्रकाशित कविता सङ्ग्रहलाई आधार गरिएको छ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यको लेखनलाई व्यवस्थित एवम् वैज्ञानिक बनाउनका लागि निम्नलिखित शोधविधिहरू अपनाइएको छ।

१.९.१ शोधको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

प्रस्तुत शोधबन्धलाई निगमनात्मक शोधविधिको आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस शोधको समस्यासँग सम्बद्ध सङ्कलित सामग्रीको उचित व्यवस्थापन, वर्गीकरण, सत्यापनका साथै विश्लेषण, अर्थापन र सामान्यीकरणसमेत गरेर चियाबारी साहित्यसम्बन्धी विकसित अवधारणाका आधारमा तथ्यको विश्लेषण अनि मूल्याङ्कन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। मूलतः कृतिको अध्ययनक्रममा समाजपरक समालोचना पद्धति अपनाइएको छ। त्यस अतिरिक्त यसमा सर्वेक्षणात्मक र विश्लेषणात्मक अध्ययनविधिको पनि प्रयोग गरिएको छ। शोधकार्यमा प्रयोग गरिने कतिपय प्राविधिक पक्षहरू जस्तै भाषा शुद्धाशुद्धी, व्याकरण, पाद टिप्पणी र सन्दर्भसूची, चिन्ह प्रयोग, उद्धारण प्रयोग हिज्जे एक रूपता आदिका लागि नेपाली लेखन शैली (सन् २०११), चुडामणि बन्धुको अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन (वि.सं. २०५२) र कृष्णप्रसाद पराजुलीद्वारा सम्पादित नेपाली बृहत् शब्दकोश (पा.सं., वि.सं. २०६७)-लाई आधार बनाइएको छ।

१.९.२ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्रीहरू भन्नाले चियाबारीसम्बद्ध प्रकाशित खण्डकाव्यहरू र फुटकर कविताहरूको सङ्ग्रह र तत्सम्बन्धित समालोचना पुस्तकहरू, शोधप्रबन्धहरू र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख समालोचनाहरू नै हुन्। यी शोधसामग्रीहरू मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाटै सङ्कलन गरिएको छ। क्षेत्रीय शोध पद्धतिअनुसार

शोधक्षेत्र दार्जिलिङको चियाबारी साहित्यका कवि, लेखकहरू र तत्विषयसँग विशेष जानकारी राख्ने स्रोत व्यक्तिहरूसित भेटवार्ता गरी तिनबाट प्राप्त जानकारीलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ। द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू विशेष गरी पुस्तकालीय विधिको प्रयोग गरी विभिन्न पुस्तकालयहरू जस्तै सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालयको पुस्तकालय, देशबन्धु जिल्ला पुस्तकालय दार्जिलिङ, पान्दम ग्रामीण पुस्तकालय, पान्दम, रत्न वान्तवाको निजी पुस्तकालय आदिबाट शोधसम्बद्ध विभिन्न पाठ्यसामग्रीहरू सङ्कलन गरी तिनको अध्ययनबाट प्राप्त आवश्यक सामग्रीको उपयोग गर्दै यथास्थानमा सो सामग्री समायोजन गरिएको छ। त्यस अतिरिक्त तृतीय स्रोत अर्थात वेभ स्रोत जस्तै रेडियो, टेलिभिजन, इन्टरनेट, विभिन्न वेभसाइट, इ-मेल, इ-समाचार पत्र, सोसियल नेटवर्किङ आदिका माध्यम पनि सङ्कलित आवश्यक शोधसामग्रीलाई यस शोधप्रबन्धमा प्रयोग गरिएको छ।

१.१० शोधप्रबन्धको सङ्गठन

पहिलो अध्याय :	शोध परिचय
दोस्रो अध्याय :	दार्जिलिङको चियाबारी कविताको सन्दर्भमा दार्जिलिङमा चियाखेतीको ऐतिहासिक रूपरेखा र चियाबारी जनजीवन
तेस्रो अध्याय :	भारतको नेपाली कविताको विकासक्रममा चियाबारी कविताको स्थिति
चौथो अध्याय :	चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली कविताको समाजपरक अध्ययन
पाँचौं अध्याय :	शोधकार्यको उपसंहार तथा निष्कर्ष

१.११ भावी शोधार्थीका लागि सम्भावित शोधशीर्षकहरू

(क) दार्जिलिङका नेपाली कथामा चित्रित चियाबारी समाज : अध्ययन र
विश्लेषण।

(ख) चियाबारी विषयक नेपाली साहित्यमा प्रयुक्त चियाबारीसँग जोडिएका
शब्दहरूको अध्ययन र विश्लेषण।

(ग) चियाबारी कविताका भाव एवम् शिल्प पक्षको अध्ययन र विश्लेषण।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

दोस्रो अध्याय

२ दार्जिलिङको चियाबारी कविताको सन्दर्भमा दार्जिलिङमा चियाखेतीको ऐतिहासिक रूपरेखा र चियाबारी जनजीवन

सन् १८३५ देखिनै ब्रिटिस-भारतको अधिनस्थ दार्जिलिङमा चियाखेती परीक्षणको रूपमा प्रारम्भ भएको थियो भने व्यावसायिक रूपमा चाहिँ सन् १८५६ देखि मात्र चियाखेती सुरु भएको थियो। त्यसदेखि यता चियाखेतीले दार्जिलिङको विस्तृत भू-भागलाई ओघट्टन पुगेको र स्थानीय बासिन्दाको आर्थिक जीवनमासमेत परिवर्तन आएको कुरो स्पष्ट छ। चियाबारीले ओघटेको त्यस विस्तृत क्षेत्रमा सुख-दुःखको सामना गर्दै स्थापनाकालदेखि नै ठूलो आवादीमा नेपालीहरू बस्दै आएका छन्, जसको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत चियाखेती हो। व्यावसायिक रूपमा चियाखेती सुरु भएपछि अङ्ग्रेज मालिकवर्गले त्यहाँबाट केवल नाफा मात्र कमाउन चाहेको हुनाले चिया माजदुरमाथि शोषण, अन्याय र अत्याचार बढेको र त्यस विरुद्ध बेलाबखत मजदुरहरूबाट विरोध र सङ्घर्ष पनि हुँदै आएको तथ्य विदितै छ। चियाबारी जनजीवनसँग सम्बद्ध यिनै सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक विभिन्न पक्षलाई आधार बनाएर समयक्रममा धेरै साहित्यिक रचनाहरू रचिँदै आएका छन्। चियाबारी जनजीवनसँग सन्दर्भित त्यस्ता साहित्यिक रचनाहरूमध्येका कथा, कविता, उपन्यास, नाटक आदि विविध विधाहरूमा अभिव्यक्त विषयहरूको प्रस्तुति नै चियाबारी साहित्य हो, जुन आज साहित्यको अन्य विधाको रूपमा स्थापित भइसकेको छ। विभिन्न आयाम र संरचना भएका चियाबारी साहित्यले चियाबारी जीवनका विभिन्न पक्षलाई प्रतिबिम्बित गरेको हुनाले दार्जिलिङको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिसँग जोडिएको चियाखेतीको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा दार्जिलिङको चियाबारी कविताको अध्ययनमा प्रस्तुत अध्याय केन्द्रित छ।

२.१ दार्जिलिङमा चिया खेतीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सन् १८३५ मा इस्ट इण्डिया कम्पनीले सिक्किमबाट १३८ वर्ग माइलको दार्जिलिङ भू-भाग आफ्नो अधिनमा लिएपछि यस क्षेत्रमा भौतिक विकास हुन थालेको हो। त्यसभन्दा अघि यो ठाँउ घना जङ्गलले ढाकिएको थियो र थोरै सङ्ख्यामा मानिसहरू बसोबासो गर्थे। यिनीहरूको जीविकोपार्जनको मूल स्रोत गाई-भैँसी, भेडा, चौरी पालन र खेतीपाती थियो। स्वास्थ्यलाभको निम्ति सेनोटोरियम बनाउन यस पहाडी भू-भागलाई आफ्नो हातमा लिने बित्तिकै अङ्ग्रेजहरूले यस ठाँउमा आर्थिक विकासको दरिलो आधारको रूपमा चियाखेती सुरु गरेका थिए।

दार्जिलिङका जलवायु र माटो चियाखेतीको निम्ति उपयुक्त थियो भन्ने कुराको साक्षी पछिबाट यस ठाँउमा स्थापना भएको चियाखेतीको विस्तारबाट स्पष्ट हुन्छ। सन् १८३५ तिर नै यस ठाँउमा दुई तीनवटा चियाबारीहरू खोलिसकेको जानकारी पाइन्छ तथापि सन् १८५० देखि मात्र दार्जिलिङमा चियाखेतीले व्यापकता पाएको थियो।^१ दार्जिलिङमा सर्वप्रथम परीक्षणात्मक चियाखेती डा. क्याम्बेलले गरेका थिए। उनी तत्कालीन दार्जिलिङका प्रशासनिक सुपरिटेन्डेन्ड थिए। त्यसभन्दा अघि व्यावसायिक उद्देश्य राखेर इस्ट इण्डिया कम्पनीले सन् १८३४ मा गवर्नर जेनरल लर्ड विलियम बेन्टिकको नेतृत्वमा भारतमा चियाखेती सुरु गर्नको निम्ति एउटा विशेष समिति गठन गरी योजना तयार पारेका थिए। यो समिति गठन हुन भन्दा अघि सन् १८२१ र सन् १८२४ तिर मेजर ब्रुसले र मिस्टर स्कटले आसामका जङ्गलहरूमा चियाका बोटहरू भएको कुरा पत्तो लगाइसकेको जानकारी पाइन्छ, तर यिनीहरूको खोजदेखि यो नवगठित समिति अनभिज्ञ थिए। यसर्थ भारतमा चियाखेती सुरु गर्नका लागि ठूलो खर्च गरी

१. आर्वी, सन् २००, *हाम्रो बासभूमिमा चियाबारी मजदुर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण*, दार्जिलिङ, विकास जन साहित्य केन्द्र, पृ. १७।

चीनबाट चियाका विरूवाहरू झिकाई चियाको विरूवा कसरी रोप्न र यसको उत्पादन कसरी गर्ने भन्ने बारे प्रशिक्षणसमेत दिनका लागि चिनियाँ चिया विशेषज्ञहरूलाई पनि भारतमा ल्याइएको थियो। चियाखेती सम्बन्धी सन्तोषजनक परिणाम प्राप्त भएपछि कम्पनी सरकारले उत्तर आसामको केही भू-भागहरू लगायत कुमाउ, गडवाल आदि जिल्लाहरूमा पनि परीक्षणको रूपमा चियाखेती सुरु गरेका थिए। सन् १८३४ सम्ममा यी चिया उद्योगहरू पूर्णतः निजी अङ्ग्रेज कम्पनीहरूको स्वामित्वमा थिए भने त्यसबेलासम्ममा आसाम टि. कम्पनीजस्ता चिया कम्पनीको पनि स्थापना भइसकेको थियो।^२

सन् १८४० मा डा. क्याम्बेल प्रशासकका रूपमा काठमाडौँबाट दार्जिलिङमा सरूवा भएर आएपछि उनले दार्जिलिङमा परीक्षणको रूपमा चियाका विरूवाहरू उमार्न सुरु गरेका थिए। लगभग ७००० फीटको उचाइमा चियाको विरूवा राम्ररी उम्रेको र सप्रेको देखेर अरूहरूले पनि क्याम्बेललाई प्रणेताका रूपमा लिई चियाका विरूवाहरू रोप्न सुरु गरेका थिए। यसरी नै चियाखेती लगाउन चाहनेहरूलाई स्वयम् सरकारले सरकारी तहबाट चियाका विरूवाहरू उपलब्ध गराएका थिए। उद्भीदशास्त्री ज्याक्सनले आफ्नो प्रतिवेदनमा दार्जिलिङको उर्वर माटोमा चिनियाँ र आसामी दुवै थरीका चियाका विरूवाहरू राम्ररी फस्टिएको उल्लेख गरेका छन्। परीक्षणको रूपमा चियाखेती सुरु गर्नेक्रममा क्याम्बेलले दार्जिलिङ अनि सिभिल सर्जन विथकम र इन्जिनियर मेजर क्याम्प्लेनले लेबुड भेगको तल्लो भू-भाग जस्तै पताबुड, हरसिङ आदि ठाँउहरूमा चियाका विरूवाहरू रोपेका थिए। परीक्षणको रूपमा सुरु गरिएको चियाका सबै विरूवाहरूका पात, मुना आदि स्वस्थ रूपमा उम्रेका हुनाले चियाखेतीको राम्रो र सकारात्मक परिणाम देखिएको थियो।^३ यसरी परीक्षणको रूपमा सुरु गरिएको चियाखेती दार्जिलिङको माथिल्लो भागमा भन्दा तल्लो भाग अर्थात् लेबुड क्षेत्रमा सफल भएको थियो।

२.एस. एस. एस. ओ. माले, १९९९, *बेङ्गल डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटर्स दार्जिलिङ* (दो. सं.), नयाँ दिल्ली : लोगोस प्रेस, पृ., ७२।

३.पूर्ववत् ,पृ., ७२।

दार्जिलिङ एउटा ठण्डा ठाउँ भएको र यहाँ अत्यधिक हुस्से र सूर्यको प्रकाश पनि धीमा गतिमा पर्ने हुनाले यस क्षेत्रमा चियाखेती राम्ररी सप्रँदैन भन्ने सुरुमा हुँकर र अन्यको विचार रहेको थियो।^४ सन् १८५६ मा खरसाङमा पहिलो व्यवसायिक चियाखेती सुरु भएकोले तिनीहरूको विचार गलत साबित भएको देखिन्छ। दार्जिलिङ भेगमा चियाखेतीले एउटा उद्योगको रूप ग्रहण गरेपछि यसको क्रमशः विस्तार हुँदै जान्छ। सन् १८५६ मा दार्जिलिङको तल्लो भेग तकभर र त्यसको उत्तरपट्टिको चियाखेती क्याप्टन मेसनको देखरेखमा थियो भने र खरसाङमा भएको चियाखेतीको हेरचाह मिस्टर स्मिथको देखरेखमा रहेको थियो।

सन् १८५६ मा *दार्जिलिङ टि. कम्पनीले* आलुबारीमा एउटा चियाबारीको स्थापना गरेका थिए भने *दार्जिलिङ ल्याण्ड मोरटेज व्याङ्गले* पनि कम्पनीकै रूपमा लेबोडमा अर्को चियाबारीको स्थापना गरेका थिए। सन् १८५९ मा डाक्टर ब्रोहगमले धोतरिया चियाबारी स्थापना गरेका थिए भने सन् १८६० देखि १८६४ सम्मको चार वर्षभित्रको अवधिमा *दार्जिलिङ टि. कम्पनीले* फेरि अन्य चारवटा चियाबारीहरू क्रमशः गिंग, अम्बोटिया, तकदाह र फुबछिरिङको स्थापना गरेका थिए। यसरी नै *लेबोङ टि. कम्पनीले* पनि तकभर र बदामताम चियाबारीहरू खोलेका थिए।^५ यसैको हाराहारीमा मकैबारी, पान्दाम र स्टेन्हेल चियाबारीहरू पनि क्रमशः खोलिएका थिए।

चियाबारीसम्बद्ध प्लान्टर्सहरू दार्जिलिङको पहाडी क्षेत्रमा मात्र सन्तुष्ट नभई उँधो तराईको भू-भागहरूमा पनि चियाको उद्योगधन्धा बढाउनपट्टि आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरी परीक्षणको रूपमा चियाखेती सुरु गरेका थिए। यही क्रममा सन् १८६२ मा जेम्स वाइटले खोप्रेल छेऊ चाम्टा चियाबारीको स्थापना गरेका थिए। यो नै तराईमा खोलिएको चियाबारीहरूमध्येको सबैभन्दा पहिलो चियाबारी थियो। यसभन्दा अघि उनले खरसाङमा

४. पूर्ववत्, पृ., ७२-७३।

५. पूर्ववत्, पृ., ७३-७४।

सिंगेल चियाबारी खोलेका थिए, जुन त्यस समय जिल्लाको सबैभन्दा ठूलो चियाबारी पनि थियो। सन् १८६६ सम्म तराईका अन्य ठाँउहरूमा पनि अन्य थुप्रै चियाबारीहरू क्रमशः खोलिएका थिए।

चियाखेती गर्ने उत्साही र लगानी कर्ताहरूलाई सरकारले नै उचित सर्तमा जमीन र चियाका विरूवाहरू उपलब्ध गराइदिएको हुनाले चियाखेती अझ द्रूत गतिमा फैलिएर गएको थियो। सन् १८६६ को अन्त्यदेखि लगभग दश वर्षभित्रमा व्यावसायिक रूपमा जम्मा १० हजार एकर क्षेत्रमा ३९ वटा चियाबारीहरू खोलिएका थिए भने चिया उत्पादनको वार्षिक कुल आम्दानी ४,३३,००० ब्रिटिस पाउण्डसम्म पुगेको थियो।^६ यो क्रम निरन्तर बढ्दै गएर सन् १८७० मा चियाखेतीको कूल क्षेत्रफलमा वृद्धि भएर ११ हजार एकर पुगेको थियो अनि चियाबारीहरूको सङ्ख्या पनि बढेर छप्पन्नवटा पुगेका थिए। यस समय मजदुरहरूको कुल सङ्ख्यामा पनि वृद्धि भएर ८००० पुगेको थियो र चियाखेतीबाट कुल आम्दानी बढेर १,७००,००० पाउण्ड पुगेको थियो। सन् १८७४ मा चियाबारीहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि भएर ११३ वटा पुगेको थियो र चिया खेतीको क्षेत्रफल पनि बढेर १८,८८८ एकर भएको थियो। चियाखेतीको कुल आम्दानीमा पनि वृद्धि भएर ३,९२८,००० पाउण्ड पुगेको थियो र चिया मजदुरहरूको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि भएर १९,००० पुगेको थियो। सन् १८६६ देखि १८७४ भित्रमा चियाबारीको सङ्ख्यामा तीन गुणा वृद्धि भएर गएको थियो भने चियाखेतीको कुल क्षेत्रफल पनि ८२ प्रतिशत वृद्धि भएर ५०,६०० एकर भएको थियो र चिया उत्पादनको कूल आम्दानीमा पनि दश गुणा वृद्धि भएर गएको थियो। तलको तालिकाले तीस वर्षभित्र भएको चियाखेतीको विस्तार र आम्दामीलाई दर्शाएको छ -^७

६. पूर्ववत्, पृ., ७५-७६।

७. पूर्ववत् पृ., ७४।

वर्ष	कूल चियाबारी	खेतीको क्षेत्रफल (एकरमा)	खेतीबाट कूल आम्दानी (पाउण्डमा)
१८७४	११३	१८,८८८	३,९२७,९११
१८८५	१७५	३८,४९९	९,०९०,२९८
१८९५	१८६	४८,६९२	११,७१४,५५१
१९०५	१४८	५०,६१८	१२,४४७,४७१

माथिको तालिकाबाट चियाखेतीका लागि उपयुक्त जमीन हुँदाहुँदै पनि अन्तिम दश वर्षमा चियाबारीको कूल सङ्ख्यामा वृद्धि हुनु पर्नेमा कमी आएको छ। यसको मूल कारण स-साना चियाबारीहरूलाई अन्य ठूला चियाबारीहरूमा समावेश गरेर अझ ठूला चियाबारी बनाइनु थियो। यसरी चियाबारीको सङ्ख्यामा कमी आएको देखिए तापनि चियाबारीको क्षेत्रमा भने वृद्धि भएको छ। प्रत्येक दश वर्षको आँकडालाई हेर्दा चियाबारीहरूको सङ्ख्या र यसको क्षेत्रफल द्रुतगतिमा विकास भएर गएको थियो, तथापि सन् १९०५ सम्ममा आइपुग्दा चियाबारीको सङ्ख्या अघिल्लो दशकको तुलनामा घटेर १४८ सङ्ख्यामा सीमित हुनपुग्यो। चियाको आम्दानी र चियाखेतीको क्षेत्रफलमा भने वृद्धि भएर गएको थियो। एउटा चियाबारीलाई अर्को चियाबारीमा मिलाउनु अनि अझ नयाँ चियाबारीको स्थापनाले सन् १९४० सम्ममा जिल्लामा विभिन्न थानाअन्तर्गत निम्नलिखित चियाबारीहरू रहेका थिए -^५

८.आर्थर, जुल्स ड्यास, सन् १९६०, बेङ्गल डिस्ट्रिक्ट ग्याजिटियर दार्जिलिङ, सिलगढी, एन. एल. पब्लिसर्स, पृ.११५।

थानागत क्षेत्र	चियाबारीको सङ्ख्या
दाजिलिङ	१९
जोरबङ्गलो	१६
सुकेपोखरी	०९
पुलबजार	०२
रङ्गली रङ्गलियट	०९
खरसाङ	२५
मिरिक	०५
सिलगढी	२७
खोरीबारी	११
फाँसीदेवा	१३
कालेबुङ	००
गोरूबथान	०६

उपर्युक्त तालिकामा थानागत रूपमा चियाबारीको सङ्ख्या देखाइएको छ, जसमा कालेबुङ थाना क्षेत्रअन्तर्गत एउटै पनि चियाबारी नभएको थाहा पाइन्छ भने तराईमा भएको चियाबारीहरूको सङ्ख्या पनि यस तालिकामा देखाइएको छ। तराई क्षेत्रमा सिलगढी थानाअन्तर्गत २७, खोरीबारी थानाअन्तर्गत ११ अनि फाँसीदेवा थानाअन्तर्गत १३ वटा चियाबारीहरू गरी जम्मा ५१ वटा चियाबारीहरू रहेका थिए। तराईका ५१

वटा चियाबारीहरूलाई अलग राखेर हेर्ने हो भने सन् १९४० सम्ममा दार्जिलिङ पहाडी भू-भागमा मात्र जम्मा ९१ वटा चियाबारीहरू थिए। सन् १९४७ मा भारत अङ्ग्रेजहरूको गुलामीबाट स्वाधीन हुन्छ। विस्तारै चियाबारीका मालिकहरू पनि फेरिदै गएर अधिकांश चियाबारी स्वदेशी मालिकको हातमा जान्छ। चियाबारीप्रति मालिकको उदासीन नीति, थोरै हाजिरा, विभिन्न सहूलियतहरूको कटौति आदिले गर्दा वर्तमान समयमा दार्जिलिङका अधिकांश चियाबारीहरू रूग्न अवस्थामा पुगेका छन्। हाल दार्जिलिङ जिल्लामा आलुबारी, अम्बियोक (हिल्टरन), आर्य, एभेलग्रोभ, अम्बोटे, बदामताम, बर्नसबेग, बेनेकबर्न, बालासन, चुडथुङ, चामोङ, क्यासल्टन, धजे, धोत्रे, दिलाराम, इडेनभेल, गिङ, गेल, ग्लेनबर्न, गोपालधारा, घुम्टि, गिद्धपहाड, घैयाबारी एवम् मिलिकथुङ, ह्याप्पी भेल्ली, जोगमाया, जडपना, कलेज भेल्ली, कुमाई, लिंगे, लिजाहिल, लङ्भ्यू, लप्चु, मार्ग्रेस्टहोप, मारेबुङ, मिम, मिशन हिल, मुन्डाकोठी, मोहन मझुवा, मकैबारी, मालुटार, महलदिराम, मन्टिभियट, नागरी, नागरी फार्म, नर्थ तकभर, नर्वदा मझुवा, नरबुङ, नामरिङ एवं नामरिङ (अप्पर), ओक्स, ओकाइटी, अरेञ्च भेल्ली, पान्दाम, पेशोक, फुबसेरिङ, पुबोङ, पुसिम्बेङ (मिञ्जु), फुवागढी, रागेरूङ, रिङटाङ, रिसिहाट, रोहिणी, रङ्गली रङ्गलियट, रङ्गमुक-सिडर, रङ्गनिट, सामबियोक, सेलिमबोङ (रोंगबोङ), सोम, सिङ्गताम, स्टेनथल, साडमा, सेलिम हिल, सिङ्गबुली, सिभितार, स्प्रिङसइङ, सौरैनी, सिंगेल, सिपाहीधुरा, सियोक, टकभर (पताबुङ), तामसाङ, टर्जम, तीनधारे, थर्बु, तक्दाह, टिस्टा भेल्ली, अप्पर फागु, भा-टकभर गरी जम्मा ८७ वटा पञ्जीकृत चियाबारीहरू रहेका छन्। यी मध्ये कतिपय चियाबारीहरू अचल अवस्थामा पुगेका छन्।

२.२ स्वतन्त्रतापूर्व दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवन (सन् १८३५-१९४७)

सन् १८३५ मा ब्रिटिस भारतको अधीनमा आउनुभन्दा अघाडि दार्जिलिङको पहाडी भू-भाग जङ्गलै जङ्गलले ढाकिएको थियो भने यो भू-भाग कहिले नेपालको अधिनमा

थियो त कहिले सिक्किमको अधिनमा र कहिले ब्रिटिस भारतको अधिनमा थियो। यसर्थ यस क्षेत्रमा कुनै कुराको स्थायित्व थिएन र साँध सिमानामा आफ्नो प्रभुत्वलाई लिएर यी राष्ट्रहरूमाझ सधैं झगडा भइरहन्थे। यसैले यहाँ कुनै स्थायी शासन व्यवस्था स्थापित हुन सकेको थिएन। सन् १८३५ मा सिक्किमका राजाले स्वास्थ्यलाभको निम्ति सेनोटोरियम बनाउन ब्रिटिस सरकारलाई दान स्वरूप यो भू-भाग दिएपछि यस क्षेत्रको साँध-सिमानामा शान्ति आएको थियो।

दृष्ट इण्डिया कम्पनीले यो ठाउँ आफ्नो हातमा पारेपछि यिनीहरूले यहाँ भौतिक पूर्वाधारहरू बनाउन सुरु गरेका हुन्। यस क्रममा बाटाघाटाको निर्माण, नयाँ ढाँचामा घरहरूको निर्माण, थाना, कचहरी, पोस्टअफिस, अस्पताल र अन्य आवश्यक भौतिक आधार अदिको निर्माणले आधुनिक ढाँचामा यस क्षेत्रको विकास द्रुत गतिमा हुन थालेको हो। यसरी यस क्षेत्रलाई आफ्नो हातमा लिने बित्तिकै महत्वाकांक्षी अङ्ग्रेजहरूले आर्थिक स्रोतको दहिलो आधारको रूपमा दार्जिलिङमा चियाखेती सुरु गरेका थिए।

२.२.१ सामाजिक अवस्था

व्यावसायिक उद्योगको रूपमा चियाखेतीको स्थापना भएपछि यस उद्योगले दार्जिलिङको ठूलो क्षेत्रलाई ओगट्न पुगेको हो, तर घना जङ्गललाई भस्मे फाँडी व्यापक चियाउद्योग बसाउन यहाँको स्थानीय बासिन्दाहरूबाट मात्र सम्भव थिएन। यसर्थ यस ठाँउमा भौतिक उन्नतिका धेरै सम्भावित आधारहरू भएकाले चियाबारीका अङ्ग्रेज मालिकहरूले सस्तो ज्यालामा उपलब्ध मजदुरहरू नेपाल, भूटान, सिक्किम र तिब्बततिरबाट ल्याएका थिए। फलस्वरूप यहाँको जनघनत्वमा वृद्धि हुन पुग्यो र यस क्षेत्रमा चिया उद्योगसँग जोडिएको एउटा छुट्टै समाजको निर्माण भयो, जुन पूर्णतः चिया उद्योगसँग आश्रित हुन पुग्यो। कालान्तरमा यो नवनिर्मित समाजलाई चियाबारी समाज भनिन थाल्यो।

ब्रिटिसकालीन दार्जिलिङका चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए। सबै चिया उद्योगहरू उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको अधीनमा भएकाले त्यस समयको चियाबारी समाजको सामाजिक अवस्था दयनीय थियो। चियाको बोटमा पैसा फल्छ रे भन्ने आहान सुनेर नेपालबाट ग्वारग्वार्ती नेपालीहरू चियाबारीमा काम गर्न आए, तर तिनीहरू त्यहाँको सामन्ती प्रथाको अत्याचारबाट फुत्केर कुनै रामराज्यमा आएका थिएनन्। तिनीहरू सामन्ती व्यवस्थाको शोषणबाट मुक्त भई ब्रिटिस भारतको औपनिवेशिक शासनको घानमा पर्न आए।^९ यसरी सुरुदेखि नै ती श्रमजीवी नेपालीहरू साम्राज्यवादी अङ्ग्रेजहरूको शोषणमा जीवन यापन गर्दै आएका थिए।

त्यस बेला चियाबारी समाज मुख्यतः शासित वर्ग र शोषित वर्ग गरी दुई वर्गमा विभाजित थियो। शासित वर्गभित्र अङ्ग्रेज शासक र मालिकहरू र शोषित वर्गमा चिया मजदुरहरू पर्दथे। चियाबारीमा काम गर्ने मजदुरहरूको सामाजिक अवस्था अतिनै सोचनीय थियो। तिनीहरू खालिखुट्टै चियाबारीमा काम गर्न जान्थे र बर्खा झरीमा बाँसको चोया, भर्लाको पात र हात्ती पाइलेको पातद्वारा निर्मित घुम ओड्नु पर्ने वाध्यता थियो। अङ्ग्रेज मालिकहरू भने सुविधा सम्पन्न ठूलाठूला कोठीमा बस्थे, तर चिया मजदुरहरूको बस्ने घरको अवस्था भने साह्रै निम्नस्तरको थियो। अधिकांश मजदुरहरूको घर चिम र बाँसले बारेका अनि खर वा खरिक्कूले छाएको हुन्थ्यो। कसैको पनि एक वर्षभन्दा धेरै थाम्न सक्ने घर हुँदैन थियो।

अङ्ग्रेजहरूले राम्राराम्रा मिलेको समतल र दमसाइलो ठाँउहरूमा चियाको बोट रोपेर खोंच र अपठ्यारा ठाँउहरूमा चिया मजदुरहरूलाई धुरा बनाएर राखेका थिए, जसको प्रसस्त प्रमाण वर्तमान चियाबारीमा भएका गाँउहरूबाट प्राप्त हुन्छ। यसरी ब्रिटिसहरूले

९.कुमार प्रधान, सन् २००५ दार्जिलिङमा नेपाली जाति र जनजातीय चिनारीका नयाँ अडानहरू, ललितपुर, सोसल साइन्स बहा, हिमाल एसोसिएसन, पृ.११।

चियाबारीमा काम गर्ने मजदुरहरूलाई मानवीय व्यवहार नगरी तुच्छ प्राणी वा कमरा ठान्थे। तिनीहरूको अगाडि हाँस, खुलस्त बोल्न, टोपी लाउन, घडी लाउन, जुता लाउन पाउँदैन थियो। परबाट ब्रिटिस अफिसर घोडामा चढेर आउँदैछ भने हतारहतार बाटो छोडेर बाटोमुनि जानु पर्थ्यो र छाता वा घूम ओडेको छ भने हतारहतार बन्द गरेर टाउको झुकाएर उभिनु पर्थ्यो। यसो नगरेको खण्डमा ब्रिटिस साहेबहरूले तिनीहरूलाई कोर्दा र चाबुकले हिकार्थे। त्यस समय ब्रिटिसहरूको मनमानी राज थियो, तिनीहरूको एकक्षत्र राज र कानून चल्थ्यो।

ब्रिटिसकालीन चियाबारीमा अन्याय र अत्याचारको कुनै सीमा थिएन। तिनीहरूको विरोधमा उभिने र बोल्ने कसैको हिम्मत हुँदैन थियो। यदि कसैले विरोध गरे वा केही बोले वा स-सानो भूल गरेमा पनि त्यहाँबाट हट्टाबाहर गरिन्थ्यो। हट्टाबाहर भन्नाले चियाबारी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने श्रमजीवि नेपालीहरूलाई आफू बसेको ठाँउबाट सँधैँका लागि बाहिर निकाली पठाउने एउटा प्रथा थियो। ब्रिटिसहरूले बनाएको यो प्रथा अति नै अमानवीय थियो, किनभने हट्टाबाहर भएको व्यक्ति त्यस चियाबारीमा मात्र नभएर छेउछाउका अन्य चियाबारीहरूमा पनि बस्न पाउँदैन थिए।^{१०} यसरी स-सानो निहू बनाएर आफ्नो विरोधी वा मन नपरेका व्यक्तिलाई अङ्ग्रेज मालिकहरूले हट्टाबाहर गर्थे। वर्षौँदेखि चियाको बोट सिहादैँ जीवन धान्दै आएको र पुस्तादेखि बसिआएको ठाँउबाट अचानक हट्टाबाहर हुँदा त्यस व्यक्तिको अवस्था अतिनै सोचनीय हुन्थ्यो, किनभने हट्टाबाहर भएको व्यक्तिलाई कसैले पनि सहयोग र सहारा दिन बाध्यतावश असमर्थ हुन्थ्यो र सहयोग गरे वा सहारा दिएको खण्डमा सहारा दिने व्यक्ति पनि हट्टाबाहर हुनु पर्थ्यो। चियाबारीमा ब्रिटिसले लगाएको हट्टाबाहर प्रथा कालो कानूनको रूपमा स्थापित

१०. मोहनप्रसाद, दाहाल, हट्टाबाहर प्रथाको विशेष प्रसंगसहित जुनेली रेखाको विवेचना, वीरभद्र कार्कीढोली (सम्पा.), २०१६, प्रक्रिया, गान्तोक : शान्ति प्रकाशन, पृ. ८३-९२।

थियो। चियाबारीमा काम गरेवापत प्राप्त आम्दानीले चियाबारीका मानिसहरूले आफ्नो जीविका धान्थे। उमेर र लिङ्गको आधारमा कामको विभाजन गरिन्थ्यो। विशेष पुरुष कामदारलाई लोकडा, छोकडा, नौमरे र मरदमा विभाजन गरिएको थियो। लोकडा र छोकडाहरू बाल मजदुरहरू हुन्थे। यस्ता बाल मजदुरहरू ६-७ वर्षदिखि १२-१३ वर्षसम्मकाहरू हुन्थे। १३-१४ वर्षदिखि १५-१६ वर्षकाहरूलाई नौमरे भनिन्थ्यो। यी नौमरेहरू विशेष रूपमा नवमरद अर्थात् मरद हुन लायकका हुन्थे। नवमरदभन्दा माथिका उमेरका मजदुरहरूलाई सामान्य मरद भनिन्थ्यो। पुरुषवर्गका चिया मजदुरहरूलाई उमेर र श्रमको आधारमा कामको स्तर विभाजन गर्ने र बाल मजदुरहरू समेत प्रयोग गर्ने प्रथा थियो।

महिला मजदुरहरूमा पुरुषको जस्तो कुनै विभाजन थिएन। तिनीहरू सामान्य रूपमा औरतको रूपमा चियाबारीमा पत्ती टिप्ने काम गर्थे। तिनीहरूको मसिना औँलाले दुई पात एक सुइरो पत्ती छिटोछिटो टिप्ने हुनाले औरतहरू जति सबैलाई पत्ती टिप्न लगाइन्थ्यो। *हकुमको जवाब छैन* भन्ने भनाई त्यस समयको चियाबारी क्षेत्रमा एउटा अघोषित कानून थियो। यसर्थ ब्रिटिस अधिकारीहरूले तत्कालीन चियाबारीमा एक किसिमको त्रासदपूर्ण वातावरण सिर्जना गरेको हुनाले चियाबारी समाजभित्र अराजकताको स्थिति थियो। एकातिर शोषित चिया मजदुरहरू थिए भने अर्कातिर शोषकका रूपमा अङ्ग्रेजहरू थिए। अङ्ग्रेजहरूको शोषणको कुनै सीमा थिएन। गाँउका कुनै पनि राम्री केटीलाई अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो कोठीमा *छोकडी* बनाएर राख्थे।^{११} त्यस किसिमका *छोकडी* प्रथा र *हटावाहर* प्रथा अङ्ग्रेजहरूले चिया मजदुरहरूमाथि गर्ने अन्याय र अत्याचारको पराकाष्ठ थियो। युरोपबाट आएका अङ्ग्रेजहरू आफ्नो मेम (पत्नी)-लाई उता बेलायतमा नै छोडेर आएका हुन्थे। आफ्नो अतृप्त कामवासना पुरा गर्न हेतु कोठीमा

११. खर्बनी निवासी ८६ वर्षीय सेवानिवृत्त चपरासी नहकुल राईसँगको भेटवार्ताक्रममा प्राप्त जानकारी।

छोकडी राख्थे। यस्ता छोकडीहरूबाट सन्तान पनि जन्मन्थे। यो प्रथा चियाबारीमा नारी शोषणको नमुना थियो।

दार्जिलिङको चियाबारीको निर्माणमा सरदारहरूको^{१२} महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ। चियाखेतीले विस्तार पाउन थालेपछि अधिक श्रमजीवि मानिसहरूको आवश्यकता पर्न गयो। यस्तो अवस्थामा टाडा टाडाबाट मान्छेहरू खोजेर ल्याउने काम सरदारहरूको हुन्थ्यो। यसको बदलामा सरदारहरूले मालिकबाट केही कमिसन पाउँथे। वास्तवमा सबै कुल्लीहरूको जिम्मा सरदारहरूको हुन्थ्यो। सुरुमा कुल्लीहरूलाई पेसकी स्वरूप केही पैसा दिएर राख्थे भने पछि काम गरेर पैसा फर्काउनु पर्थ्यो। काम गर्दा गर्दै कुनै पनि कुल्ली भागे त्यसको सबै हर्जाना सरदारहरूले बेहर्नु पर्थ्यो। विहे आदि सबैको पेसकी सरदारलाई माग्ने भएकोले चियाबारीमा सरदारहरू केही सम्मानित व्यक्तिहरू हुन्थे। यसैको हाराहारीमा अझै पनि चियाबारीको चप्रासी, मुन्सी आदिलाई निकै सम्मानको साथ हेरिने गरिन्छ।

वस्तुतः चिया उद्योगसँग गाँसिएको दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवनको सामाजिक अवस्था मानवताविहीन ब्रिटिसकालमा अति नै भयावह र सोचनीय थियो। बहुसङ्ख्यक कुल्लीहरूलाई अल्पसङ्ख्यक अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो अधीनमा राखेका थिए। त्यसबेलाको समाजमा मुख्यतः पत्ति टिप्ने र कुल्ली काम गर्नेहरू अधिकांश नेपालीहरू नै थिए। लुगा धुने र केस काट्ने धोबी र हजामहरूलाई अङ्ग्रेजहरूले मधेसबाट ल्याएका थिए। कैया-मोदीहरू गाँउमा दोकान थाप्थे। चिया मजदुरहरूको सामाजिक अवस्था अति नै सोचनीय थियो। अङ्ग्रेजहरूको हुकुमबिना केही काम हुँदैन थियो। अङ्ग्रेजको विरोधमा कसैले आवाज उठाए त्यसलाई विभिन्न षडयन्त्र गरेर तह लगाइन्थ्यो। कम्पनी सरकारको आदेश पालन गर्नु सिवाय चिया मजदुरहरूको अर्को कुनै विकल्प थिएन। चिया

१२. खर्बनी निवासी ९४ वर्षीय सेवानिवृत्त कामदारी सैटु कामीसँगको भेटवार्ताक्रममा प्राप्त जानकारी।

मजदुरहरू सफा-सुगघर भएर, केश कोरेर, घडी-चस्मा लाएर, छाता ओडेर हिँड्नु प्रतिबन्धित थिए।

२.२.२ राजनीतिक अवस्था

ब्रिटिसकालीन दार्जिलिङको चियाबारी समाजमा राजनीतिक चेतना आइसकेको थिएन। स्वतन्त्रताको पूर्वसन्ध्यातिर मात्र स्थानीय मानिसहरू राजनीतिक रूपमा संगठित हुन थालेका थिए। सन् १९४३ मा तीन महिनाको फरकमा दुईवटा राजनीतिक दलहरू डम्बरसिंह गुरुङको नेतृत्वमा *अखिल भारतीय गोर्खालीग* र रतनलाल ब्राह्मण (माइला बाजे)-को नेतृत्वमा *भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी*को गठन भएको थियो। यसभन्दा अघि अङ्ग्रेजहरूको दमनकारी नीतिको फलस्वरूप सारा भारतमा चलेको स्वतन्त्रताको आन्दोलनले पनि यस क्षेत्रमा त्यस्तो प्रभाव पार्न सकेका थिएन। बीसौं शताब्दीको दोस्रो दशकतिर केही सचेत स्वाधीनता संग्रामी र आर्य समाजी स्वामी सच्चिदानन्दले चिया मजदुरहरूलाई सचेत बनाउन खोजेका जानकारी पाइन्छ।^{१३} यसको अतिरिक्त ब्रिटिसकालीन चियाबारीमा संगठित रूपमा राजनीतिक आन्दोलनहरू भएको थिएन।

ब्रिटिसकालीन भारतमा अङ्ग्रेजहरू नै सर्वेसर्वा थिए। तिनीहरूले आफ्नो सुविधाअनुसार नियम कानुन बनाउँथे। त्यस समयमा राजनीतिक रूपमा कुनै पनि सङ्गठन स्थापना गर्नु निषेध गरिएको थियो। पछिल्ला चरणमा भने सङ्गठित भएका केही सङ्गठनहरू बाहेक जनश्रुतिका आधारमा भन्न खोज्दा व्यक्तिगत रूपमा प्रतिशोधको भावनाले साहेब कुटेको, फ्याक्ट्री र कोठीतिर ढुङ्गा हानेका घटनाहरू घटेका थिए। यस्तै किसिमको सुषुप्त राजनीतिक चेतनाबाट चिया मजदुरहरू अङ्ग्रेज विरुद्धको राजनीतिक सङ्घर्षमा विस्तारै उत्र्न थालेको बोध हुन्छ।

१३. आर्बी, सन् २००५, १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन यसअघि र त्यसपछि, दार्जिलिङ, ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन अर्ध-शताब्दी वर्ष समारोह पालन समिति, पृ.५।

२.२.३ आर्थिक अवस्था

ब्रिटिसहरूले दार्जिलिङलाई लिनुभन्दा अघि यो क्षेत्र घनाजङ्गलले ढाकेको पहाडी क्षेत्र थियो। स्थानीय मानिसहरूको जीविकोपार्जन र आयको मुख्य स्रोत खेतीपाती र पशुपालन थियो। यहाँका मूल आदिवासी मानिएका लाप्चेहरूले जङ्गलबाट फलफूल र कन्दमूल खोजी ल्याउने, शिकार गर्ने र माछा मार्ने गर्थे भने नेपालीहरूले मुख्यतः खेतीपाती गर्थे र भोटेहरूले यहाँको उच्च भूमिमा गौं जौं रोप्ने, गाई, भेडा-बाखा, घोडा, खच्चर पाल्ने र दूध, घिउ, छुर्पी, ऊन आदिको व्यापार गर्थे। कतिपय मानिसहरूले जङ्गल फाडी रूख ढाल्ने, आरा काट्ने, दाउरा कोइलाको काम, मिस्त्री आदि काम गर्ने गर्थे।^{१४} दार्जिलिङमा चियाखेती प्रारम्भ र विकास भएपछि यहाँका अधिकांश मानिसहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत चियाखेती बन्न पुग्यो।

सुरुमा परीक्षणको रूपमा र पछि व्यावसायिक रूपमा स्थापित भएको चियाबारीमा काम गर्ने चिया मजदुरहरूको आर्थिक अवस्था भने अति नै दयनीय र निम्नस्तरको थियो। तिनीहरू सबै शोषित थिए। अङ्ग्रेजहरू चियाबारीका मालिक थिए र सबै चिया उद्योग उनीहरूद्वारा सञ्चालित हुन्थ्यो। सरकारी र गैरसरकारी केही ओहदामा मधेस खण्डका गैर नेपालीहरू थिए भने स-साना व्यापार गर्न कैयाँ-मोदीहरू, जुत्ता बनाउने र सिलाउने मोचीहरू, काठमिस्त्रीहरू आदि छिमेकी बिहार र राजस्थानबाट आएका थिए। यसरी ब्रिटिसकालीन चियाबारीमा श्रम बेचेर जीविकोपार्जन गर्ने नेपालीहरू भने आर्थिक शोषणका शिकार बनेका थिए।^{१५} सीमित हाजिरा र आयमा काम गर्ने चिया मजदुरहरूका लागि चियाबारीमा काम गर्नु बाहेक अर्को विकल्प थिएन। त्यसो हुँदा चियाबारीका श्रमजीविहरूले व्यापारी महाजनकोबाट चर्को दरमा ऋण लिनुपर्ने बाध्यता थियो।

१४. डिकबहादुर देवान, सन् २००९, *दार्जिलिङ पार्वत्य अञ्चलमा शिक्षाको सुरुवात अनि विकासक्रम*, कालिम्पोङ, टेन्डर बर्डस सोसाइटी, पृ. २३।

१५. प्रधान, *दार्जिलिङमा नेपाली जाति र जनजातीय चिनारीका नयाँ अडानहरू*, पूर्ववत्, पृ. ११।

मूलधनमाथि व्याज-स्याज थपिँदै उनीहरू कहिले तिरिनसक्ने ऋणमा डुब्दै जान्थे। आर्थिक विपन्नताको कारणले गर्दा उनीहरू अङ्ग्रेज मालिकहरू र व्यापारी महाजनहरूको आर्थिक शोषणमा पिल्सिनु परेका थिए।

अङ्ग्रेजहरूको उपनिवेशी शासनबाट मुक्त हुनका लागि सम्पूर्ण भारतवासी स्वतन्त्रताको निम्ति आन्दोलित थिए, तर चियाबारी मजदुरहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण दैनिक गाँस, बास र कपास जुटाउनमा नै व्यस्त रहनु पर्ने भएकाले उनीहरूलाई भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा सहभागी हुने अवसर प्राप्त भएन। जेहोस् सन् १९४० सम्ममा चियाबारी मजदुरहरूको दैनिक हाजिरी ज्याला निम्नलिखित दरमा निर्धारित गरिएको थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ -^{१६}

पुरुष (मरद)-को ५ आना

स्त्री (औरत)-को ४ आना

बालमजदुर (लोकडा-छोकडा)-को १ आना ६ पाई ।

सबैमा समान रोजी नियमगत हाजिरा हुनुपर्छ भन्ने कुनै कानूनगत प्रावधान थिएन। स्वास्थ्य उपचारको निम्ति दवाईपानी, बसोबासको निम्ति पक्की घर आदिको सुव्यवस्था नभएको चियाबारीमा हैजाले वर्षेनी धेरै मानिसहरू मर्ने। चियाबारी जनजीवनको अवस्था अभावग्रस्त थियो। सीमित आयमा जीवन धान्ने चिया मजदुरहरूलाई हेला र उपहासको भावले अङ्ग्रेजहरू भन्ने गर्थे-^{१७} *नेपाली मजदुरहरूलाई आज पूगो भैहाल्यो। उनीहरू भोलीको चिन्ता लिँदैनन्। दुःखमा पनि केही झैं मान्दैनन्, उनीहरूको आवश्यकता साह्रै सीमित छन्। पाएको रोजी पनि उब्रन्छन्। मालिकहरू साह्रै बुझकी छन्...*। उपर्युक्त भनाइबाट चिया मजदुरहरूमाथि अङ्ग्रेजहरूको शोषण थाहा पाउन सकिन्छ भने

१६. आर्बी, *हाम्रो बासभूमिमा चियाबारी मजदुर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण, पूर्ववत्, पृ. २२।*
१७. पूर्ववत्, पृ. २३।

चियाबारीमा नेपालीहरू आर्थिक अवस्था एक छाक खानसम्म मात्र सीमित रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

२.२.४ धार्मिक अवस्था

अङ्ग्रेजहरूले दार्जिलिङलाई लिनभन्दा अघि यहाँको मूल आदिवासी लाप्चेहरू थिए। तिनीहरू परापूर्वकालदेखि खोला नाला, पहाड-पर्वत, देवी-देवराली, ढुङ्गा-माटो, जङ्गल आदिका प्रकृति पूजक थिए भने पछिबाट भोटे जातिका सम्पर्कमा आएर यिनीहरूले बौद्ध धर्म पनि मान्न थालेका थिए।^{१८} यसको अतिरिक्त हिन्दू धर्मावलम्बीहरू पनि थिए र आंशिक रूपमा उनीहरूमा हिन्दू धर्मको पनि प्रभाव परेको थियो।

मूलतः चियाबारी क्षेत्रमा नेपाली जाति गोष्ठीभिन्नका राई, लिम्बु, कामी, दमाई, छेत्री, बाहुन, तामाङ, नेवार, सुनार, थापा आदि समुदायका मानिसहरू रहने भएकाले यिनीहरूमा अधिकांशतः हिन्दू धर्मावलम्बीहरू र अंशतः बौद्ध धर्मावलम्बीहरू थिए। नेपाली जाति गोष्ठीभिन्न पनि राई-लिम्बुहरूको धार्मिक अनुष्ठानका केही विशेष परम्परा रहेको छ। यिनीहरूको धार्मिक गुरुलाई झाँक्री, विजुवा, बुमथिङ, माङ्पा, फेदाङबा, साम्बा आदि नामले सम्बोधन गरिन्छन्। अङ्ग्रेजहरू आउनुभन्दा अघाडि यहाँको धार्मिक परम्परा आफ्नै प्रकारको भए तापनि यिनीहरूको आगमनसँगसँगै इसाई धर्मको प्रभावको कारणले यहाँको धार्मिक अवस्थामा परिवर्तन देखिन थाल्यो। फलस्वरूप जर्मनी र चर्च अफ स्कटल्याण्डका इसाई धर्म प्रचारकहरू दार्जिलिङमा आएर धर्म प्रचार गर्न थाले अनि उन्नाइसौ शताब्दीको उत्तरार्द्धकालतिर दार्जिलिङ भेगमा यो धर्म निकै फैलिएर गएको थियो।^{१९}

१८. देवान, दार्जिलिङ पार्वत्य अञ्चलमा शिक्षाको सुरुवात अनि विकासक्रम, पूर्ववत्, पृ. ४१-४३।

१९. पूर्ववत्, पृ. ४३-४४।

अङ्ग्रेजकालीन दार्जिलिङको चियाबारी समाजमा धार्मिक भेदभाव, रूढीवादी परम्परा र जातपातमा छुवाछुतको प्रथा थियो। चियाबारीका मानिसहरू इसाई धर्मावलम्बी अङ्ग्रेजहरूलाई अछुत सम्झन्थे र तिनीहरूले छोएका खानेकुरा खाँदैन थिए। शासक र शोषक अङ्ग्रेजहरू भए तापनि तिनीहरूलाई चियाबारीका बासिन्दाले धर्म र जातमा तल्लो दर्जाको ठान्थे। यसर्थ काममा लगेको खाजा (खाने कुरा) अङ्ग्रेजहरूले छोडिदिए कुइरेले खाजा छोडिदियो भनी हल्ला गर्थे। ती सबै खानेकुराहरू नखाएर फ्याकिदिन्थे।

शिक्षा र सभ्यताको ज्योति पुग्न नसकेको चियाबारीमा भारत स्वतन्त्रतापूर्व चिया मजदुरहरू धार्मिक अन्धविश्वासमा बाँचेका थिए र यसो हुन स्वाभाविक पनि थियो। परम्परागत रूपमा पुज्दै आएको धार्मिक आस्था चिया उद्योगको स्थापनापछि पनि यथावत् रहेको थियो। यहाँका प्रकृति पूजक लाप्चेहरूमा तथा हिन्दू धर्म र बौद्ध धर्ममा इसाई धर्मको प्रभाव बिस्तारै पर्न थालेकोले इसाई धर्मावलम्बीहरूको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि हुनथाल्यो। फलस्वरूप स्थानीय धार्मिक अवस्थामा इसाई धर्मको अतिक्रमणले गर्दा धार्मिक परिवर्तन देखा पर्‍यो।

२.२.५ शैक्षिक अवस्था

चियाखेतीको विस्तारसँगै स्थानीय चियाबारी जनजीवनमा एउटा छुट्टै र नौलो समाजको सुरुवात भएको थियो। अङ्ग्रेजहरू आउनुभन्दा अघाडि शिकार गरेर, खेतीपाती गरेर, पशुपालन गरेर अनि माछा मारेर जीविका उपार्जन गर्ने स्थानीय मानिसहरूले शिक्षाको कुनै ज्योति देख्न पाएका थिएनन्। दार्जिलिङलाई आफ्नो अधिनमा लिएपछि अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक स्रोत दरिलो र बलियो बनाउनका लागि चियाखेती सुरु गरे, आफ्नो शौक र सुविधाका निमित्त आलीसान भवन बनाए, बाटोघाटो र फ्याक्ट्री निर्माण गरे, तर यहाँका मानिसहरूका लागि शिक्षाको कुनै व्यवस्था गरेनन्। चियाबारीमा काम गर्न सिक्किम, भुटान, नेपाल आदि ठाउँबाट आएका मानिसहरूमा पढ्न पछि भन्ने विशेष

चेतना पनि थिएन। घरका हुर्केका केटाकेटीलाई अङ्ग्रेजहरूले लोकडा र छोकडाको रूपमा काममा लगाउन खोजी खोजी जबरजस्ती लान्थे। अतः ब्रिटिसकालीन चियाबारीमा सबैजना काम गर्न जानुपर्ने बाध्यता थियो र कुनै पनि पाठशाला नभएकोले त्यस समयको शैक्षिक अवस्था अँध्यारोमा नै गुज्रिएको हुनाले शून्यप्रायः थियो। तथापि अङ्ग्रेज मिसिनेरीहरूले सुरुमा आफ्ना नानीहरूको निमित्त खोलेको पाठशालाबाट परोक्ष रूपमा चियाबारीका मानिसहरूलाई पनि प्रभावित पारेको थियो।

२.३ स्वातन्त्र्योत्तर दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवन (सन् १९४७ देखि हालसम्म)

१५ अगस्ट १९४७ मा दुईसय वर्षको अङ्ग्रेज शासन भारतबाट समाप्त भएर देश स्वाधीन हुन्छ र देशको शासन व्यवस्था चलाउन एउटा अन्तरिम सरकारको गठन गरिन्छ। देश स्वाधीन भए तापनि चियाबारीका मालिकहरू भने अङ्ग्रेजहरू नै थिए। यसर्थ स्वाधीनतापछिको केही दशकसम्म पनि चियाबारीमा यिनीहरूको हकडग यथावत थियो। अङ्ग्रेजहरूको अत्याचारपूर्ण शासन व्यवस्थाबाट मुक्त हुन चाहेकाले स्वाधीनता प्राप्तिको केही दशकदेखि नै चियाबारीका मानिसहरू पनि सचेत हुन थालेका थिए।

२.३.१ सामाजिक अवस्था

देश स्वाधीन भएपछि नयाँ सरकारको गठन भयो। नयाँ सरकारले देशको विकास गर्ने दायित्व आफ्नो हातमा लिएपछि सामाजिक स्थितिमा पनि विस्तारै परिवर्तन देखिन थाल्यो। यति हुँदाहुँदै पनि चियाबारीको व्यवस्थापन र प्रशासनिक क्षेत्रमा अङ्ग्रेजहरू नै सर्वेसर्वा थिए। त्यसो हुँदा चियाबारीको सामाजिक अवस्थामा त्यस्तो सुधार आउन सकेन।

चियाबारीमा आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड नै चियाबारी भएकोले यहाँका अधिकांश मानिसहरू चियाबारीमा आश्रित थिए। देश स्वतन्त्र भएको प्रारम्भिक चरणमा चियाबारीमा सङ्क्रमणकालको अवस्था थियो। चिया मजदुरहरू विस्तारै राजनीतिक रूपमा सङ्गठित

हुन थालिसकेका थिए। सन् १९५५ मा मार्गेटसहोप चियाबारीमा चिया मजदुरहरूको बृहत् रूपमा साङ्गठनिक आन्दोलन भएको थियो। यस आन्दोलनलाई १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनको रूपमा चिनिन्छ। पुलिस प्रशासनसँग मिलेर चिया मालिकहरूले मजदुरहरूको जुलुसमाथि गोली चलाएका थिए। पुलिसद्वारा चलाइएको त्यस गोलीकाण्डमा काले लिम्बु (१४ वर्ष), जीतमान तामाङ (४५ वर्ष), अमृतमाया कमिनी (१८ वर्ष), कन्छा सुनुवार (२२ वर्ष), पदमबहादुर कामी (२५ वर्ष), मौलीशोभा राईनी (गर्भवती, २३ वर्ष) गरी जम्मा ६ जना शहीद भएका थिए।^{२०} त्यस आन्दोलनले चियाबारीको सामाजिक क्षेत्रमा ठूलो परिवर्तन ल्याएको थियो, किनभने चिया मजदुरहरूमाथि गरिने हट्टाबाहर प्रथा त्यस समयसम्म पनि कायम थियो। यस आन्दोलनका धेरै मांगहरूमध्ये हट्टाबाहर प्रथाको उन्मुलन पनि एउटा मांग थियो। परिणामस्वरूप त्यस हट्टाबाहर प्रथामाथि रोक लगाउन अङ्ग्रेज मालिकहरू वाध्य भएका थिए।

स्वतन्त्रतापछिको प्रारम्भिक चरणमा चियाबारीको सामाजिक अवस्था अङ्ग्रेजहरूको क्रूरताभित्र नै भए तापनि विस्तारै वाधाहरू हट्टै गएर चियाबारीको सामाजिक अवस्थामा केही खकुलोपन देखिन थालेको थियो। यहाँका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था प्रायशः एक समान भएकोले र तिनीहरू सबै मजदुरवर्गका भएकाले सामाजिक रूपमा तिनीहरूमाझ त्यस्तो वर्गगत भेदभाव थिएन, यद्यपि प्रारम्भका दिनहरूमा इसाई धर्मावलम्बीहरूलाई अछुत मानिन्थ्यो। समाजमा सानो जात र ठूलो जात भन्ने सामाजिक भेदभाव भए तापनि विस्तारै यसमा परिवर्तन आएको थियो। देशका विभिन्न क्षेत्रमा आएको परिवर्तनसँगै

२०. आर. पी., पाख्रिन (सम्पा.), सन् २०००, *स्मारिका*, दार्जिलड, १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी मजदुर आन्दोलन पालन समिति, पृ.३।

चियाबारीको सामाजिक क्षेत्रमा पनि परिवर्तन देखिन थालेको हो। वर्तमान समयमा चियाबारीको सामाजिक अवस्थामा अमूल परिवर्तन आएको छ।

२.३.२. राजनीतिक अवस्था

भारत स्वतन्त्रतापूर्व स्वाधीनता संग्रामको आन्दोलनलाई साम्राज्यवादी अङ्ग्रेजहरूले आर्थिक मेरूदण्डको रूपमा रहेको चियाबारी क्षेत्रमा प्रवेश गर्न नदिनका लागि नाना थरिका षड्यन्त्र गरेर रोकेका थिए। यस्तो विषम परिस्थितिमा पनि यस क्षेत्रबाट केही सचेत स्वाधीनता संग्रामीहरू स्वतः स्वाधीनता संग्रामको आन्दोलनमा सहभागी भएका थिए। सन् १९२०-३० तिर आर्य समाजी स्वामी सच्चिदानन्दले चियाबारीमा गएर त्यहाँका मजदुरहरूलाई सचेत बनाउने प्रयास गरेका थिए।^{२१} अङ्ग्रेजहरूको उग्र दमनकारी नीतिका अघाडि यी सबै प्रयासहरू निष्फल भएको भए तापनि ती प्रयासहरूले गर्दा पछिबाट चियाबारीका मानिसहरूलाई चियाबारी मजदुर आन्दोलनमा लड्ने प्रेरणा भने अवश्य मिलेको थियो।

भारत स्वाधीन हुनभन्दा केवल चार वर्षअघि सन् १९४३ मा केवल तीन महिनाको अघि-पछि गठन भएको *अखिल भारतीय गोर्खालीग र भारतको कम्युनिस्ट पार्टी*को शाखा विस्तारै चियाबारी क्षेत्रमा पनि विस्तार हुन थालेको थियो, तर यो काम त्यति सजिलो भने थिएन। भारतको स्वाधीनता संग्रामको आन्दोलनले र आफ्नो हक, अधिकारको निमित्त लड्नुपर्छ भन्ने चेतनाले चियाबारीका मजदुरहरू पनि सचेत बन्दै थिए। सन् १९४५ मा सर्वप्रथम भारतको कम्युनिस्ट पार्टीको मजदुर संगठन *दार्जिलिङ जिल्ला चियाकामान मजदुर युनियन* अर्थात् *दार्जिलिङ टि. गार्डन्स वरकर्स युनियन*को गठन भएको थियो। मजदुर युनियन गठन भएको एक वर्षपछि सन् १९४६ मा पहिलोपल्ट भएको पश्चिम बंगाल विधानसभाको चुनावमा मजदुर समष्टिबाट यसका नेता माइला बाजेको जीत

२१. आर्बी, १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन यसअघि र त्यसपछि, पूर्ववत् पृ.५।

भएको थियो। यसरी मजदुर समष्टिबाट अप्रत्याशित रूपमा माइला बाजेको विजय भएकोले सन् १९४६ मा कम्युनिस्ट पार्टीले मालिक पक्षलाई निम्नलिखित मांगहरू हटाबाहेर प्रथा बन्द गर्नुपर्छ, मजदुरको रोज बढाउनुपर्छ, सुत्केरी खर्च पाउनुपर्छ, बालबालिकालाई काम लगाउने प्रथा बन्द गर्नुपर्छ, मजदुरहरूको निम्ति खेलकूदको बन्दोबस्त गर्नुपर्छ, केटाकेटीहरूको पढाईको व्यवस्था गर्नुपर्छ, चियाबारीलाई राष्ट्रको सम्पत्ति बनाउनुपर्छ, चियाबारीमा अस्पतालको व्यवस्था गर्नुपर्छ, पेन्सनको व्यवस्था गर्नुपर्छ, चाडबाडमा बक्सिस पाउनुपर्छ, गाईवस्तु र कोठोबारीको तिरो हटाउनुपर्ने विषयमा एउटा मांगपत्र बुझाएको जानकारी पाइन्छ।^{२२} यसरी नै २५ जुन १९५६ मा मरद, औरत, लोकडा र छोकडाको रोजवृद्धि, महङ्गी भत्ता पाउनुपर्छ, राइटर बाबू, चपारासी, कामदारीहरूको तलब बढ्नुपर्छ, मजदुरहरूले महिनामा चार दिन छुट्टी पाउनुपर्छ, सस्तो दामको चामल उपलब्ध गराउनुपर्छ, मजदुरहरू बस्ने घर च्यादरको हुनुपर्छ, मजदुरहरूको निम्ति पाइखाना, खानेपानी र बिजुलीको बन्दोबस्त हुनुपर्छ, प्रत्येक चियाबारीमा अस्पतालको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्छ, प्रत्येक चियाबारीमा प्राथमिक पाठशाला निर्माण गरिएको हुनुपर्छ, बोनस दिनुपर्छ भन्ने विषयमा अर्को मांगपत्र मालिकहरूसमक्ष प्रस्तुत गरिएको जानकारी पाइन्छ।^{२३} चियाबारी मजदुर युनियनले मालिकहरूसमक्ष चियाबारी मजदुरहरूको हित र अधिकारको निम्ति विभिन्न मांगहरू राखेका थिए। ती सबै मांगहरू कार्यान्वयन भएको जानकारी पाइँदैन। भारत स्वाधीन हुनुभन्दा केही अघिदेखि नै चियाबारीमा राजनीतिक रूपमा मजदुर सङ्गठन गठन हुन सुरु भइसकेको थियो। अङ्ग्रेजहरूको दमनकारी नीतिको कारणले त्यस समय मजदुर सङ्गठनमाथि प्रतिबन्ध लगाइएकोले युनियनका राजनीतिक नेताहरूलाई पुलिस प्रशासन

२२.पूर्ववत, पृ. ८।

२३.पूर्ववत, पृ. १२-१३।

लगाएर पक्राउ गरिन्थ्यो, कि त हट्टाबाहर गरिन्थ्यो। यस्तो जटिल परिस्थितिमा चियाबारीमा राजनीति गर्नु त्यति सहज काम थिएन।

सन् १९४६ मा अचानक बढेको महँगाईले गर्दा अन्य ठाँउसरह चिया मजदुरहरूको अवस्था पनि सोचनीय भएको थियो। यस्तो जटिल परिस्थितिमा प्रति मजदुर एक रूपियाँमा पाँच सेर चामल र उसका आश्रितले साढे तीन सेर चामल प्रतिहप्ता पाउनुपर्छ भन्ने मांग गरिएको थियो। यस मांगलाई कतिपय चियाबारीहरूले मानिलिएका थिए भने कतिपय चियाबारीले मानेका थिएनन्। यसै आन्दोलनलाई लिएर सोम चियाबारीमा फ्याक्ट्री घेराउ, कोठी घेराउ, साहेब घेराउ आदि जस्ता निकै प्रभावशाली घटनाहरू भएको जानकारी पाइन्छ, जसलाई चियाबारी क्षेत्रमा भएको सबैभन्दा पहिलो सङ्गठित चियाबारी मजदुर आन्दोलन मानिएको छ।^{२४} सन् १९४६ मा खरसाङको अम्बटे चियाबारीमा केही मानिसहरूलाई हट्टाबाहर गरिँदा त्यहाँका मजदुरहरूले खरसाङ सहरमा यसको प्रतिवादमा जुलुस निकालेका थिए भने टिस्टाभेल्लीअन्तर्गत गेल चियाबारीका मानिसहरूले सशस्त्र आन्दोलन गरेको जानकारी पाइन्छ। त्यति बेलासम्म कांग्रेस र गोर्खालीगजस्ता राजनीतिक दलहरूको मजदुर सङ्गठन गठन भएको थिएन, तथापि यी दुवै राजनीतिक दलहरूले मालिकहरूको शोषण, चिया मजदुरहरूलाई कमरा बनाई राख्ने प्रवृत्ति, म्यानेजरहरूको अत्याचार, चियाबारीका गरिब मजदुरहरूमाथिको अन्याय विरुद्ध भने आवाज उठाएका हुनाले चियाबारी क्षेत्रमा राजनीतिक गतिविधि तीव्र भएर गएको थियो।

दार्जिलिङका चियाबारीहरूमा सुरु भएको सङ्गठित चियाबारी मजदुर आन्दोलनको चाप र भारत स्वाधीनता सङ्ग्रामको आन्दोलन चरम सीमामा पुगेकाले चियाबारीका मालिकहरूलाई गहिरो चाप सृष्टि भएको थियो। चिया मजदुरहरूलाई भेडाबाखा र

२४.पूर्ववत्, पृ. ११-१२।

कमरासरह मात्र ठात्रे हेपाहा प्रवृत्तिका अङ्ग्रेज मालिकहरू चिया मजदुरका प्रतिनिधिसँग बैठक गरी लिखित रूपमा नभए तापनि मौखिक रूपमा चिया मजदुरहरूको मांग स्वीकार गर्न वाध्य भएका थिए। राजनीतिक रूपमा सङ्गठित र एकत्रित हुन थालेको चियाबारी क्षेत्रमा सन् १९४६ मा पान्दाम, हरसिंह, व्यानकवर्न, फुबछिरड, पत्ताबुड, सोम, सिडताम, रङ्गीत, हेप्पीभेल्ली, स्टेन्थल, सिद्राबुड, डाली, मुन्डा, धजे, रडमुक-सिडर (निजकमान), सिंगेल, अम्बटे, पुबोड, दवैपानी, नरबुड, लिङ्गे आदि चियाबारीहरूमा कम्युनिस्ट पार्टीका शाखा र मजदुर युनियनहरू खोलिएको जानकारी पाइन्छ।

सन् १९४७ मा देश स्वतन्त्र भएपछि देशको व्यवस्था चलाउन गठन गरिएको अन्तरिम सरकारमा जगजीवन राम श्रममन्त्री भएका थिए। त्यही समयमा *दाजिलिड जिल्ला चियाकमान मजदुर युनियन*को नेतृत्वमा चलिरहेको चियाबारी मजदुर आन्दोलनको दवावमा आएर भारत सरकार, बंगाल प्रान्तीय सरकार, चिया उद्योगका मालिकवर्ग र मजदुर युनियनका प्रतिनिधिहरूमाझ दिल्लीमा एउटा महत्त्वपूर्ण बैठक बसिएको थियो।^{२५} त्यस बैठकमा चिया मजदुरहरूको रोजवृद्धिलाई लिएर पक्षमा एउटा प्रस्ताव ग्रहण गरिएको थियो। मालिकहरू यस निर्णयसँग सन्तुष्ट थिएनन्। यसैले मजदुर सङ्गठनका नेताहरूलाई चियाबारीभिन्न पस्न निषेध गरिएको थियो।

सन् १९४८ मा कम्युनिस्ट पार्टीलाई पश्चिम बंगालमा गैरकानुनी राजनीतिक दल भनी घोषित गरिएको थियो। त्यस बेला यस दलको *चियाबारी मजदुर सङ्गठन* एउटा बलियो सङ्गठन भएकोले यस सङ्गठनमाथि प्रतिबन्ध लगाएर सङ्गठित हुँदै गइरहेको मजदुर आन्दोलनलाई दमन गरी मालिकहरूले पुनः चिया मजदुरहरूमाथि अन्याय गर्न सुरु गरेका थिए। सन् १९५० मा यस दलमाथि लागेको प्रतिबन्ध हटेपछि यसले फेरि आफ्नो सङ्गठन विस्तार गर्न थालेको थियो। १८ मई १९५२ मा अखिल भारतीय गोर्खालीगको

२५. पूर्ववत्, पृ. १६।

मजदुर सङ्गठन *दार्जिलिङ चियाकमान श्रमिक संघ*को गठन भएको थियो।^{२६} चियाबारीका मालिकहरू अझै पनि अङ्ग्रेजहरू नै भएकाले नयाँ सरकार आए तापनि चियाबारीमा त्यस्तो केही सुधार नआएकोले हट्टाबाहर प्रथाको विरुद्धमा ठाँउठाँउमा कोठी र फ्याक्ट्री जलाउने, साहेब कुट्ने जस्ता घटनाहरूले कतिपय चियाबारीहरू बन्द पनि भएका थिए।

चिया मजदुरहरूका विभिन्न माङ्गहरू लिएर सुरु भएको सङ्गठित चियाबारी मजदुर आन्दोलन २५ जुन १९५५ मा चरमोत्कर्षमा आएर टुङ्गिएको थियो। दार्जिलिङका अधिकांश चियाबारीका चिया मजदुरहरूलाई लिएर कम्युनिस्ट पार्टीको मजदुर सङ्गठन *दार्जिलिङ जिल्ला चियाकमान मजदुर युनियन* र गोर्खालीगको मजदुर सङ्गठन *दार्जिलिङ चियाकमान श्रमिक संघ*को सयुक्त नेतृत्वमा यो आन्दोलन सुरु गरिएको थियो। मार्ग्रेसहोप चियाबारीमा निकालिएको चिया मजदुरहरूको त्यो ऐतिहासिक शान्तिमय जुलुसमाथि पुलिसले गोली चलाएर ६ जनाको हत्या गरेका थिए। त्यो आन्दोलन दार्जिलिङ चियाबारीको इतिहासमा १९५५ सालको *मार्ग्रेसहोप चियाबारी मजदुर आन्दोलन* भनेर उल्लिखित छ। स्वतन्त्र भारतको इतिहासमा यो सबैभन्दा ठूलो र पहिलो मजदुर आन्दोलन थियो। सबै मजदुर सङ्गठनका चिया मजदुरहरू एकार्काका भेदभाव बिर्सेर सामूहिक रूपमा एकबद्ध भएर स्वतः अघाडि आएका थिए। यस आन्दोलनले चिया मजदुरहरूलाई राजनीतिक रूपमा सचेत गराउनको साथै मजदुर सङ्गठनमाथि लागेको प्रतिबन्धलाई हटाएर यस क्षेत्रमा मजदुर सङ्गठन गर्ने स्वतन्त्रतासमेत दिएको थियो।

कालान्तरमा चियाबारीको व्यवस्थापन र मालिकहरूको स्वामित्वमा पनि परिवर्तन हुन थाल्यो। अङ्ग्रेजहरूले छोड्दै गएका चियाबारीहरूका स्वामित्वमा भारतीयहरू देखिन थालेकोले चियाबारीको व्यवस्थापनमा नै परिवर्तन देखा पर्‍यो। गोर्खालीग र कम्युनिस्ट

२६. लक्ष्मण, प्रधान, चियाकमान श्रमिक संघको पूर्व इतिहास, शिवु छेत्री (सम्पा.) *हिमालय दर्पण*, २५ जुलाई २०१६।

पार्टीका मजदुर सङ्गठनहरू नै त्यस समयका सक्रिय सङ्गठनहरू थिए। अस्सीको दशकमा सुवास घिसिङको नेतृत्वमा दार्जिलिङमा अर्को राजनीतिक दल *गोर्खा राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा* (गोरामुमो)-को गठन भयो। सन् १९८६ देखि दार्जिलिङमा यस दलले छुट्टै राज्य गोर्खाल्यान्डको निम्ति सशस्त्र आन्दोलन सुरु गरेको थियो। यो आन्दोलन सन् १९८८ मा *दार्जिलिङ गोर्खा पार्वत्य परिषद*को गठनमा पुगेर टुङ्गिएको थियो। दार्जिलिङ पहाडमा गोरामुमो (*गोर्खा राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा*)-को प्रभुत्व भएपछि यसको श्रमिक संगठन *हिमालयन प्लान्टेसन वर्कर्स युनियन (एच. पि. डब्लु. यु.)* दार्जिलिङका चियाबारीहरूमा सबैभन्दा प्रभावशाली र बलियो चियाबारी मजदुर सङ्गठन भएको थियो। यसरी नै सन् १९९६ मा आर. बि. राईको नेतृत्वमा क्रान्तिकारी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी (क्रमाकपा)-को गठन भयो। यस दलको श्रमिक संगठन *दार्जिलिङ तराई डुवर्स चियाकमान मजदुर युनियन* नब्बेको दशकदेखि आजपर्यन्त चियाबारी क्षेत्रमा सक्रिय चियाबारी मजदुर सङ्गठनको रूपमा रहेको छ। सन् २००७ मा दार्जिलिङमा विमल गुरूङको नेतृत्वमा अर्को राजनीतिक दल *गोर्खा जनमुक्ति मोर्चा* (गोजमुमो)-को गठन भयो। यस दलको मजदुर सङ्गठन *दार्जिलिङ चियाबारी मजदुर युनियन* नै चियाबारी क्षेत्रमा वर्तमान समयको सबैभन्दा सक्रिय र प्रभावकारी चियाबारी मजदुर सङ्गठन हो। हाल यसै दलबाट विनय तामाङले विमल गुरूङलाई हटाई पार्टीको बागडोर सम्हालेको छ। यसको अतिरिक्त वर्तमान समयमा अन्य राजनीतिक सङ्गठन र गैर राजनीतिक सङ्गठनहरू पनि चियाबारीको विभिन्न समस्या लिएर सङ्घर्ष गरि रहेको देखिन्छ।

वस्तुतः १९५५ सालको मार्गेटसहोप चियाबारी मजदुर आन्दोलनपछि त्योभन्दा ठूलो चिया मजदुर आन्दोलन आजसम्म भएको छैन। बेलाबखत चिया मजदुरहरूका विभिन्न मांगहरू लिएर चियाबारीका मालिक र मजदुर सङ्गठनमाझ वार्तालाप, साहेब घेराउ, फ्याक्ट्री घेराउ, अफिस घेराउ, चक्का जाम, हडताल जस्ता कार्यक्रम र घटनाहरू चियाबारी क्षेत्रमा हुँदै आइरहेका छन्। चियाबारी मजदुर सङ्गठनहरूको अदूरदर्शिता,

राजनीतिक नेताहरूको निजी स्वार्थ, युनियनहरूमाझको मतभिन्नता र अनेकताको कारणले स्वतन्त्रतापछिको प्रारम्भिक दिनहरूमा चियाबारी मजदुरहरू राजनीतिक रूपमा आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति एक भएर लडेका थिए भने वर्तमानमा अधिकांश राजनीतिक नेताहरू निजी स्वार्थमा लिस देखिएकाले वर्तमान समयमा चिया मजदुरहरू राजनीतिक शोषणका शिकार बनेका छन्।

२.३.३ आर्थिक अवस्था

चिया उद्योग नै चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड हो। यहाँका सबै मानिसहरू यसैमा आश्रित छन्। स्वतन्त्रताको प्रारम्भिक चरणमा सबै चियाबारीमा अङ्ग्रेज मालिकहरूबाहेक चिया मजदुरहरूको बाहुल्य भएकोले प्रायः सबैको आर्थिक अवस्था एक समान थियो। चिया उद्योगबाट प्रचुर आमदानी भए तापनि चिया मजदुरहरूको दैनिक रोज थोरै भएकाले तिनीहरूलाई जीवन धान्न गाह्रो पथ्र्यो। थोरै रोजमा काम गर्नु पर्ने वाध्यताबाहेक चिया मजदुरहरूसँग आर्थिक आमदानीको अर्को कुनै विकल्प पनि थिएन। सबै मजदुरहरूका घर बाँसको चिमले बारेका अनि खरले छाएका हुन्थे। कसैको पक्की घर थिएन। बाँसको चिमलाई मिलाएर खाट बनाई बोरा ओछ्याएर सुत्नु पथ्र्यो।^{२७} पछिबाट अङ्ग्रेज मालिकहरूले छोडेका चियाबारीहरूमा भारतीयहरू आए तापनि तिनीहरूको नीति पनि अङ्ग्रेजहरूको सरह थियो। भारतीय मालिकहरू चियाबारीबाट चाडोभन्दा चाडो नाफा कमाउन चाहन्थे। यसो भएकोले चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थामा कुनै सुधार आउन सकेन। पछिल्लो चरणमा राजनीतिक दलहरूका विभिन्न आन्दोलन र मांगले गर्दा नयाँ घरको निर्माण, सुत्केरी भत्ता, बोनस, दाउरा (चोइली)-को पैसा, जुत्ता-चप्पलको पैसा, हक छुट्टी आदि सहूलियतहरू चिया

२७. खर्बनी चियाबारी, मिरिक निवासी ७२ वर्षीय सुर्जमान राईसँगको भेटवार्ताक्रममा प्राप्त जानकारी।

मजदुरहरूले पाउन थालेका थिए। ती सहूलियत र दैनिक हाजिरा देशका अन्य भागका उद्योग धन्दाको तुलनामा थोरै थियो।

देशको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक आदि क्षेत्रमा आएको परिवर्तनको प्रभाव चियाबारी क्षेत्रमा पनि स्वतः पर्न जान्छ। फलस्वरूप भारतीय सेना, कलेजका प्रोफेसर, डक्टर, वकिल, शिक्षक, सरकारी तथा गैरसरकारी विभिन्न क्षेत्रमा चियाबारीका मानिसहरूले पनि नोकरी गर्न थालेकाले र स-साना कोठेबारीमा विभिन्न खेतीपाती गरेर र पशुपालन गरेर यहाँको आर्थिक जीवनमा केही सुधार आएको छ, तथापि चियाबारीको आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड चिया उद्योग हो। चियाबारीको दैनिक हाजिरा थोरै भएकोले यहाँका मानिसहरू जीविकोपार्जनको निमित्त अरू अरू उद्योगतिर पनि लागेको हुनाले वर्तमान समयमा चियाबारीका मानिसहरू आर्थिक रूपमा सबल बनेको छ। यति हुँदा हुँदै पनि स्वाधीनताको सात दशक बितिसकदा पनि यहाँका मानिसहरूको घर घडेडी र जमीनको पुर्जापट्टा आफ्नो नाममा नहुँदा तिनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर मात्र नभई अस्तित्व पनि सङ्कटमा परेको छ।

२.३.४ धार्मिक अवस्था

स्वतन्त्रताका प्रारम्भिक दिनहरूमा चियाबारी क्षेत्रमा धार्मिक भेदभाव थियो। इसाई धर्मावलम्बीहरूलाई निकै तल्लो दर्जाको मानिन्थ्यो। तिनीहरूले छोएका खाँदैन थिए र तिनीहरूलाई घरभित्र पस्न पनि मनाही थियो। चियाबारीमा प्रायः सबै विपन्न परिवारका भएकाले अन्य धर्मावलम्बीहरू माझ त्यस्तो भेदभाव थिएन। आज पनि चियाबारीमा हिन्दु, बौद्ध, इसाई र परापूर्वदिखि पुज्दै आएका प्रकृति पूजकहरूको समिश्रण पाइन्छ। वर्तमान समयमा यहाँ प्रायः सबैले सबै धर्मको समान रूपमा सम्मान गर्छन्।

२.३.५ शैक्षिक अवस्था

स्वाधीन भारतको प्रारम्भिक दशकमा पनि चियाबारीमा स्वतन्त्रताको अनुभूति थिएन। अङ्ग्रेज मालिकहरूले सरकार र प्रशासनसँग मिलेर चियाबारीमा विभिन्न प्रकारका षड्यन्त्र र शोषण गर्थे। सामान्य जीवन धान्न गाह्रो पर्ने अवस्थाका चिया मजदुरहरूको शिक्षाप्रति झुकाउ हुनु त्यति सहज थिएन। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले चियाबारीका मानिसहरूका लागि भनेर कुनै शैक्षिक संस्थान पनि खोलेका थिएनन्। स्वतन्त्रताको प्रारम्भिक दशक शिक्षा प्रचारको दृष्टिले चियाबारीमा अति सोचनीय अवस्था थियो।

अङ्ग्रेजहरूले भारत छोडेर गएपछि नयाँ सरकारको नेतृत्वमा चियाबारी क्षेत्रमा पनि सरकारी स्तरबाट केही प्राथमिक पाठशालाहरू बनिएका थिए। यसरी प्राथमिक पाठशालाको निर्माण भएपछि मात्र चियाबारी क्षेत्रमा शैक्षिक क्षेत्रमा विकास भएको थियो। वर्तमान शिक्षा व्यवस्था, शिक्षाको मंहगाई, कतिपय कारणले सरकारी स्कुलहरूमा आएको हासोन्मुखताले आज पनि चियाबारी क्षेत्रमा शिक्षाको अवस्था त्यति राम्रो छैन। केही सचेत मानिसहरूबाहेक अझै पनि चियाबारीका मानिसहरू शैक्षिक क्षेत्रमा धेरै पछाडि परेका छन्।

२.४ चियाबारी जनजीवन र चियाबारी कविताका बिचको अन्तःसम्बन्ध

दार्जिलिङमा चियाबारी र दार्जिलिङ एकार्काका पर्याय हुन्। विश्वमा नाम र दाम दुवै कमाएका दार्जिलिङ चिया तयार गर्ने नेपालीहरूको अवस्था भने साह्रै सोचनीय रहेको छ। विभिन्न यतनाहरू सहँदै अस्तित्वसमेत सङ्कटमा राखेर विगतदेखि वर्तमानसम्म चियाबारीमा नेपालीहरू बस्दै आइरहेका छन्। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको चरम शोषणको घानमा पिल्सिएका चियाबारीमा नेपालीहरूले कहिले पनि सञ्चोसँग जीवन व्यतित गर्न पाएनन्। विभिन्न डर, त्रास र भयमा जीवन व्यतित गर्नुपर्ने जीवन नै चियाबारी जीवन हो। कहिले चियाबारी बन्द गर्ने धम्कीमा कहिले बोनस नदिने बहानामा धेरै यतना दिँदै

आइहेका छन्। राजनीतिक अदूरदर्शिता र निजी स्वर्थले गर्दा पछिल्लो चरणमा मालिकहरू चिया मजदुरहरूको सबै सहूलियत हटाएर सबै अधिकारबाट बञ्चित गराउन चाहन्छ। चियाबारीमा नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको यी नै जीवन गाथालाई कविताको माध्यम अभिव्यक्ति दिनु चियाबारी कविता हो। मूल रूपमा चियाबारी र चियाबारीमा नेपालीहरूको जुन जीवन छ त्यसलाई विषय बनाएर लेखिएको कविता चियाबारी कविता हो।

चियाबारी जनजीवन र चियाबारी कविता बिचमा अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ। नेपाली कविहरूले प्रारम्भिक चरणदेखि नै चियाबारी जनजीवनलाई कविताको विषय बनाएर प्रशस्त मात्रामा चियाबारी कविताहरू लेखेका छन्। प्रकृतिक सौन्दर्यको दृष्टिले चियाबारी साह्रै मनोरम ठाउँ हो भने विश्वमा यसले नाम र दाम दुवै कमाएका छन्, तर यहाँ काम गर्ने नेपालीहरूको अवस्था भने एक छाक खान र लाउनसम्ममात्र सीमित रहेको छ। यसैले कविहरूले चियाबारीमा देखिएका विषम परिस्थितिलाई मात्र कविताको मूल विषय बनाएका छन्। चिया मालिकबाट पाएको उत्पीडन, शोषण, अन्याय र अत्याचारको चित्रण नै चियाबारी कविताले अभिव्यक्त गरेको मूल विषय हो। यसरी चियाबारी जनजीवनको अँध्यारो पक्षलाई मात्र कविहरूले कविताको मूल विषय बनाएको छ। चियाबारीका सबल पक्षहरूको पनि चित्रण गर्दै नयाँ बाटो सिर्जना गर्न नसक्नु चियाबारी कविताको दुर्बल पक्ष रहेको छ। चियाबारीमा अन्याय र अत्याचार हुँदा हुँदै पनि यहीबाट पढेर थुप्रै जना ठुला ठुला सरकारी ओहोदामा काम गर्न पुगेका छन्। ती विषयलाई पनि चियाबारी कविताको विषय बनाएर लेखन र त्यसलाई प्रष्टाउन सक्ने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेका छन्।

वस्तुतः भारतीय नेपाली साहित्यमा चियाबारी कविता कविताको माध्यम चियाबारी र चियाबारी जनजीवनलाई अभिव्यक्त गर्ने सशक्त माध्यम हो। चियाबारीको मनोरम

दृष्यको उल्लेखसँगै चियाबारीमा नेपालीहरूमाथि वर्षौंदेखि हुँदै आएको उत्पीडनलाई चित्रण गरेर त्यहाँबाट उन्मुक्तिको बाटो प्रशस्त गर्न सक्नु चियाबारी कविताको चुनौती हो। चियाबारीमा नेपालीहरूले पाएको दुःख के कारणले भएको हो र त्यसको निराकरण के हुन सक्छ त्यसको खोजी गरी कविहरूले नयाँ बाटो प्रशस्त गर्न सक्नुपर्छ। यसरी चियाबारीमा दुःख पायो, यातनाहरू भइरहेको छ भन्ने कुराको मात्र नभएर त्यसबाट उन्मुक्तिको बाटो खोज्नसक्नु चियाबारी कविताको मूल अभिष्ट हुनपर्छ।

२.५ उपसंहार

घना जङ्गलले ढाकेको दार्जिलिङ पहाडी भू-भाग सन् १८३५ मा अङ्ग्रेजहरूले लिनभन्दा अघाडि यहाँ के कस्ता विकासको काम भएको थियो त्यसको निश्चित जानकारी पाइँदैन। ऐतिहासिक तथ्यको आधारमा यो भू-भाग कहिले सिक्किमको कहिले नेपालको रहेको थाहा पाइन्छ। अङ्ग्रेज अधिकारीको निमित्त सेनोटोरियम बनाउन विभिन्न धम्की र षड्यन्त्र गरेर अङ्ग्रेजहरूले यो भू-भाग सिक्किमका राजाबाट आफ्नो हातमा लिएपछि नै यो क्षेत्रको विकास द्रूत गतिमा भएको थियो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले भारतमा आफ्नो जग बलियो बनाउँदै गएपछि आर्थिक धरातल बलियो बनाउन र यहाँबाट प्रचुर मात्रामा पैसा कमाउन दार्जिलिङमा चिया खेती लगाएका थिए।

दार्जिलिङमा चिया खेती लगाउने श्रेय तत्कालीन दार्जिलिङका प्रशासनिक प्रमुख सुप्रीटेन्डेन्ट डा. क्याम्बेललाई छ। उनी काठमाडौँबाट सुप्रीटेन्डेन्ट भएर दार्जिलिङ आएपछि सर्वप्रथम जलपहाड छेउ आफ्नो कोठीमा परीक्षणको रूपमा चियाका बोटहरू रोप्न लगाएका थिए। त्यसभन्दा अघि इष्ट इण्डिया कम्पनीले भारतमा चिया खेती लगाउने बारे विचार विमर्ष गर्न एउटा कमिटी तयार गरेका थिए। सुरुमा परीक्षणको रूपमा सुरु गरिएको चिया खेतीले यहाँको मलिलो माटो र चिया खेतीको निमित्त उपयुक्त जलवायुको फलस्वरूप सन् १८५६ सम्ममा व्यावसायिक उद्योगको रूप लिइ सकेको

थियो। क्याम्बेलको विचार धारालाई अनुसरण गर्दै सबैले चिया खेतीमा विशेष चासो देखाएकाले दार्जिलिङमा चिया खेतीसँगसँगै भौतिक विकासका धेरै आधारहरू निर्माण हुन थालेको हो।

यसै समय नेपालमा राणाहरूको क्रूर शासन व्यवस्था थियो। त्यहाँ प्रजाहरू भोकले दिन दिनै मर्दै थिए। यता दार्जिलिङमा चिया खेतीमा भटाभट काम खोलिएकोले र चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने आहान सुनेर श्रमजीवि नेपालीहरू मुगलान पसेका हुन्। त्यसपछि थोरै मात्र नेपाल फर्के अधिकांश यतै जरा गडेर बसेका हुन्। विस्तारै चारैतिरबाट श्रमजीवि नेपालीहरू यहाँ भेला भएकोले यहाँको जनघनत्वमा वृद्धि हुनको साथै चियाबारीसँग एउटै छुट्टै समाजको स्थापना हुन गएको हो, जसलाई चियाबारी समाज भनिन्छ। यी नै चियाबारी समाजमा सुख-दुःखको सामना गर्दै नेपालीहरू बस्दै आइरहेका छन्, जसको जीविकोपार्जनको मुख्य साधन चियाखेती हो।

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा यिनीहरूको एक क्षत्र राज भएकोले तिनीहरू सर्वेसर्वा थिए। श्रमजीवि नेपालीहरूलाई सस्तो दाममा काम लगाएर प्रचुर मात्रामा पैसा कमाए भने तिनीहरूको अघाडि नेपालीहरू काम गरिदिने मसिनजस्तो मात्र थियो। अङ्ग्रेजहरूको अघाडि सुखिलो भएर, सफा लुगा लगाएर, घडी लगाएर हिँड्न पाउँदैन थियो। चियाबारीका राम्री राम्री केटीहरूलाई छोकडी बनाएर राख्थे। आफ्नो विरोधमा काम गरेको सुँडकोसम्म पाए हट्टाबाहर गरिन्थ्यो। साना ठूला सबैजना छोकडा र लोकडाको रूपमा काममा जानपर्ने वाध्यता थियो। यसरी अङ्ग्रेजहरूले चियाबारीमा नेपालीहरूको मानसिक, शारीरिक, आर्थिक सबै क्षेत्रबाट शोषण गरेका थिए। भारतमा उठेको स्वाधीनता सङ्ग्रामको आवाजले चियाबारीका नेपालीहरू पनि जागृत हुन थालेका थिए। आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति लड्नुपर्छ भन्ने चेतना विस्तारै विकसित हुन थालेकाले चियाबारीबाट पनि विद्रोहको लहरहरू उठ्न सुरु गर्दै थियो, यद्यपि व्यक्तिगत रूपमा

भएको विद्रोहको घटना सिवाय भारत स्वतन्त्र हुन भन्दा अघि राजनीतिक सचेतता भने आइसकेको थिएन।

भारत स्वाधीन भएपछि देशमा आएको परिवर्तनको लहर चियाबारीमा पनि देखिन थाल्यो। आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति भएको सङ्घर्षबाट चियाबारीमा नेपालीहरूले पनि केही सहूलियतहरू पाएका छन्। समयको गतिसँगै शैक्षिक क्षेत्रमा केही सुधार गरेर चियाबारीमा नेपालीहरू अन्य उद्योग धन्धासँगै सरकारी र गैरसरकारी काममा लागेर आर्थिक रूपमा सक्षम भएका छन्, तथापि चियाबारीको आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड चियाबारी हो। पछिल्लो चरणमा उठेको गोर्खाल्याण्डको आन्दोलनसँगै चियाबारीप्रति मालिकको उदासीन नीति, राजनीतिक नेताहरूको मालिकमुखी प्रवृत्तिले गर्दा चियाबारीको भविष्य सङ्कटमय रहेको छ। दैनिक हाजिरा देशको अन्य उद्योग धन्दाको तुलनामा थोरै भएकोले चियाबारीबाट नेपालीहरू पलायन हुँदै गएको अवस्था पनि सिर्जन भएको छ। अर्कोतिर आफू बसेको जमीनको पुर्जापट्टा आफ्नो नाममा नभएकोले चियाबारीमा नेपालीहरूको भविष्य साशङ्कित देखिन्छ। यी नै विषय नै नेपाली चियाबारी कविताले अभिव्यक्त गरेका मौलिक विशेषता हुन्।

तेस्रो अध्याय

३ भारतको नेपाली कविताको विकासक्रममा चियाबारी कविताको स्थिति

भारतीय नेपाली कविताको चर्चाक्रममा चियाबारी कविता पनि एउटा मुख्य प्रसङ्गको रूपमा जोडिन आँउछ। यस प्रसङ्ग विषयान्तर हुन गए भारतीय नेपाली कविताको चर्चा अधुरो रहनेछ। त्यसो हुँदा भारतीय नेपाली कविताको परिप्रेक्ष्यमा चियाबारी कविताको स्थिति के कस्तो छ तत् विषयमा प्रस्तुत अध्याय केन्द्रित छ।

३.१ भारतमा नेपाली कविताको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

नेपाली भाषा र साहित्यको मूल थलो नेपालभूमि हो। यसर्थ नेपाली भाषा र साहित्यको विकास र सम्वर्धन नेपालभूमिमा जत्ति भएका छन् त्यत्ति विकास र सम्वर्धन अन्य ठाउँमा भएको पाइँदैन। यति हुँदाहुँदै पनि नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा भारतीय भूमिबाट भएको योगदान पनि महत्त्वपूर्ण छ, अर्थात् नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा भारतभूमिबाट पनि प्रशस्त कार्य भएका छन्। नेपाली साहित्यको इतिहासलाई अध्ययन गरेर हेर्दा नेपालमा राणा शासनको अन्याय र अत्याचारको फलस्वरूप नेपाली भाषा र साहित्यको प्रारम्भिक चरणको विकास नेपालमा भन्दा बढी नेपालबाहिर भारतमा भएको देखिन्छ। राजनीतिक साँध सिमानाको कारणले नेपाल र भारत भिन्नभिन्नै राष्ट्र भए तापनि धर्म, संस्कृति र भाषाको आधारमा दुवै राष्ट्रका नेपालीहरू एउटै धार्मिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक समुदायका हुन्। यसर्थ राजनीतिक व्यवस्था र भौगोलिक साँध सिमानाको दृष्टिले भारत र नेपाल अलग अलग राष्ट्र भए तापनि दुवै राष्ट्रका नेपालीहरू भावनात्मक रूपमा एउटै सिक्काका दुई पाटाहरू हुन्। यसरी सांस्कृतिक, भावनात्मक र भाषिक रूपमा भारत र नेपालका नेपालीहरूका बिच समानता देखिएको छ। यहाँ भारतभूमिबाट नेपाली कविताको विकासमा भएको कार्यको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

गरिएको छ। भारतभूमिबाट अहिलेसम्म लेखिएका नेपाली कविताको विकासलाई सर्वेक्षण गरेर हेर्दा यसलाई तीनवटा चरणमा बाडेर हेर्न उपयुक्त भएकोले यहाँ नेपाली कविताको विकास परम्परालाई तीन चरणमा बाडेर सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरिएको छ।

३.१.१ पहिलो चरण

समाजको व्यवस्था नै समाजको ऐना भएकोले कुनै न कुनै रूपमा त्यसको बिम्ब साहित्यमा व्यक्त गरिएको हुन्छ। नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा पनि यो कुरो लागु हुने देखिन्छ। नेपाली कविहरूको निम्ति अभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम कविता बनेको छ। राजनीतिक अस्थिरता, सामरिक युद्ध, धार्मिक अतिक्रमण आदिले गर्दा कुनै पनि समाजको सामाजिक स्थिति स्थिर रहँदैन। भारत र नेपालको स्थिति पनि यस्तै रहेको देखिन्छ। नेपालले हिन्दू राष्ट्रको गौरवमा रहने सौभाग्य पाएको हुनाले नेपालमा नेपाली कविताको प्रारम्भ वीर रसका स्तुतिबाट सुरु भएर क्रमशः रामभक्ति र कृष्णभक्तिका भक्ति रसयुक्त कविताहरूको सृजना भएको थियो। भारतमा नेपालीहरू अङ्ग्रेजहरूको शासन र ईसाइ मिसनरीहरूको प्रभुत्व र तिनीहरूद्वारा निर्देशित व्यवस्थामा बाँच्न परेकोले हुनाले सोही अनुरूप समाजको निर्माण भएर गएको थियो।^१

राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक विभिन्न परिस्थितिले प्राभाव पारेको भए तापनि नेपालमा जस्तै भारतमा पनि नेपाली कविताको विकास समानान्तर रूपमा भएको देखिन्छ, किनभने भानुभक्तकालमा आएर नै नेपालमा नेपाली कविताको साँचो मूल फुटेको थियो भने यता भारतमा भानुभक्तभन्दा सात वर्षले मात्र कान्छो सन्त ज्ञानदिल दासको उदय

१. गुप्त, प्रधान, सन् २००८, धूमिल पृष्ठहरू (दो.सं.), दार्जिलिङ, गामा प्रकाशन, पृ. १।

लहरी (सन् १८७७) प्रकाशित भएको थियो।^२ यस दृष्टिले नेपालको समानान्तर भारतमा पनि नेपाली कविताको विकास भएर गएको देखिन्छ।

नेपाली कविताको विकास परम्पराको अध्ययन गरेर हेर्दा भारतमा नेपाली कविताको विकासको एउटा छुट्टै साहित्यिक इतिहास रहेको छ। अहिलेसम्मका अनुसन्धानबाट विद्वान् समालोचकहरूले रघुनाथ राईलाई प्रथम भारतीय नेपाली कवि मानेका छन्।^३ यिनी नेपाल एकीकरण अभियानमा लाग्ने ऐतिहासिक पुरुष पृथ्वीनारायण शाहका समकालीन थिए र पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानको समयमा गोर्खा वीरहरूको वीरगाथा गाउँदै हिँड्थे भनेर भनिएको छ।^४ उत्तर पश्चिमाञ्चल भारतको कहलुर, सतलज नदीका बासिन्दा रघुनाथ राईले सन् १७७४ तिर नै कविता रचना गरेका थिए र यिनी भाट वा गाइने वा चारण कवि थिए भनी भनिएको छ।^५ यसरी नै कहलुर क्षेत्रकै अर्का कवि सारस राईको नाम पनि उल्लेखनीय रहेको छ। यिनी पनि चारण कवि नै थिए र यिनी गोर्खालीहरूको शौर्य र वीरताको गीत गाउँदै हिँड्थे भनेर भनिएको छ।^६ यसको अतिरिक्त भारतमा नेपाली कविताको प्रारम्भिक चरणमा कविता लेख्ने अन्य कविहरूमा शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको नाम पनि उल्लेखनीय छ। यिनी कुन ठाँउका हुन् भन्ने निश्चित नभए तापनि पृथ्वीनारायण शाहसँग भारतको काशी आएका र उनका दरवारिया कवि तथा पण्डित थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ। यसै गरी अल्मोडा कुमाउँका लोकराज पन्त अर्थात् गुमानी पन्त, गढवालका मौलाराम तोमर कविहरूले पनि गोरखाली वीरहरूको वीरता र शौर्यका कविताहरू लेखेका छन्।^७

२. गोकुल, सिन्हा, *नेपाली कविता एक सिंहावलोकन*, वीरभद्र, कर्कीढोली (सम्पा.), सन् २००६, *स्थापना*, गान्तोक, शान्ति प्रकाशन, पृ. १९५।

३. जस, योजन, प्रकाशन साल दिइएको छैन, *परख*, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ. २।

४. असीत, राई, सन् १९८६, *भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम*, दार्जिलिङ, नेपाली अकादमी, पृ. ३०।

५. पूर्ववत् पृ. ३२।

६. योजन, *परख*, पूर्ववत्, पृ. २।

७. राई, *भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम*, पूर्ववत्, पृ. ३२-३८।

नेपाली कविहरूले युद्धका समयमा वीरहरूको वीरताको यश गाउने क्रममा वीरताले भरिएका कविताहरूको रचना गरेका हुन्। भारतमा नेपाली कविताको विकासको पहिलो चरणलाई अध्ययन गरेर हेर्दा नेपाली कविताको विकाशको समकक्ष भारतमा नेपाली कविताको प्रारम्भ पनि वीर कविता धाराबाट नै भएको देखिन्छ भने प्रारम्भिक कालमा कविता लेख्ने अन्य कविहरूमा वीरशाली पन्त, विद्यारण्य केशरी, हीन व्याकरणी विद्यापति आदिको पनि प्रमुख भूमिका रहेको छ।^८ उपर्युक्त कविहरूको कविताहरूलाई अध्ययन गरेर हेर्दा भारतमा नेपाली कविताको प्रारम्भिक काल वीरहरूको स्तुतिको अतिरिक्त आध्यात्मिक विषयलाई पनि आधार बनाइएको देखिन्छ।

भारतमा नेपालीहरूको बसोबासो शताब्दीऔँदेखि नै थियो। सन् १८१५ मा इस्ट इन्डिया कम्पनी र नेपालमाझ सुगौली सन्धि भएपछि ब्रिटिस सेनामा भर्ती खोलिनाले र सन् १८५० पछि दार्जिलिङमा व्यावसायिक चियाखेती सुरु भएपछि यस क्षेत्रमा नेपालीहरूको आवाधि बढेर गएको हो।^९ अङ्ग्रेज र नेपाली वीरहरूकाबिच भएको युद्धलाई सुगौली सन्धिले साम्य पारेकोले नेपाली कविहरूमा वीरताको महिमा गाउने प्रवृत्ति साम्य भएर गएको थियो।^{१०} यसैले नेपालबाट काशी (वाराणसी) दर्शन, व्याकरण, धर्म, साहित्य आदिको अध्ययन गर्न आएका नेपालीहरूले भक्तिमूलक कविताहरूको रचना गरेको देखिन्छ। यी नै कविहरूद्वारा लेखिएका कविताहरू नै भारतीय नेपाली कविताको प्रारम्भिककालमा देखिएका पहिलो चरणका कविताहरू हुन्।

भारतमा नेपाली कविताको जागरण भक्ति धारा र सवाईहरूबाट भएको थियो भने सुरुदेखि नै दार्जिलिङले भारतमा नेपाली कविताको विकासलाई अगुवाई गर्दै आएको हो। दार्जिलिङमा नेपाली साहित्यलाई निकै महत्त्व दिएर हेर्ने गरिन्छ। भारतमा नेपाली

८. पूर्ववत्, पृ. ३५-३९।

९. योजन, परख, पूर्ववत्, पृ. ३।

१०. पूर्ववत्, पृ. ३।

कविताको पहिलो चरणमा देखिएका भक्ति धाराका कविताहरूमा पनि विशेष निर्गूण भक्ति धाराका कविताहरू नै बढी लेखिएका छन्। यस्ता कविताहरूमा ज्ञानदिलदासको *उदय लहरी* (सन् १८७७), बवगुनी गुरूडको *ब्रह्मातत्त्वको सवाई* (सन् १८९३), सुरवीर गुरूडको *भक्तिको सवाई* (सन् १९०१), वृषध्वजसिंहको *अमृत लहरी र अमृत फल वैरागी सवाई* (सन् १९०१) र प्रतिमान लामाको *राजा भरथरीको सवाई* (सन् १९०३) आदि मुख्य देखिन्छ।^{११} यस चरणका कविताहरूमा युद्ध, प्राकृतिक प्रकोप, दुर्घटना, मेलापात, घाँस-दौरापात, तरूणी तन्देरीहरूबिचको रसिकतालाई नै कविहरूले मुख्य विषय बनाएर कविता रचना गरेका छन्। स्वच्छन्द विचार धाराका यी कविताहरूलाई सवाई र लहरी काव्य भनी नामकरण गरिएका छन्। भारतमा नेपाली कविताको विकासमा यस्ता रचनाहरू मौलिक रचना हुन्। विविध विषयमा रचना गरिएका यस्ता रचनाहरूमा तुलाचन आलेको *मणिपुरको लडाइँको सवाई* (सन् १८९३), धनवीर भँडारीको *अम्बर पहाडको सवाई* (सन् १८९४) र *भैंचालाको सवाई* (सन् १८९७), डाकमान राईको *दार्जिलीङको पैराको सवाई* (सन् १८९९), आत्मराम मगरको *भैंचालाको सवाई* (सन् १९०५), कृष्णबहादुर उदासको *अछामको सवाई* (सन् १९०८), गजवीर राणाको *नागाहीलको सवाई* (सन् १९२१३), रत्ननारायण प्रधानको *प्रेम लहरी* (सन् १९११), आठजना कथकेले कथेका *आनन्द लहरी* (आठ भाग: १९१२-१७), प्रसादसिंह नेचालीको *प्रीति लहरी* (सन् १९१९), धरमसिंह चामलिङको *माया लहरी* (सन् १९१९) आदि मुख्य छन्। हाजिरमान राईको *मीठा मीठा नेपाली गीत* (सन् १९००), चन्द्रध्वज राईको *प्रेम तरङ्ग* (सन् १९०८), रत्ननारायण प्रधानको *भक्ति प्रकाश* (सन् १९०९) अदि पनि भारतमा नेपाली कविताका पहिलो चरणका महत्त्वपूर्ण रचनाहरू हुन्।^{१२}

११. पूर्ववत् पृ. ३।

१२. पूर्ववत् पृ. ३-४।

वस्तुतः वीरहरूको स्तुतिलाई विषय बनाई रघुनाथ राईको कलमबाट प्रारम्भ भएको भारतीय नेपाली कविता धाराले प्रारम्भमा सवाई र लहरी काव्यलेखनको बाटो समातेको देखिन्छ। उन्नाइसौ शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि मात्र प्रारम्भिक तहको शिक्षा पाउन थालेका दार्जिलिङका नेपाली मजदुर, चौकिदार आदि र सरकारी तथा गैरसरकारी नोकरीमा संलग्न पुलिस, पल्टनिया नेपालीहरूले सवाई र लहरी काव्यका माध्यम पहिलो चरणको भारतीय नेपाली कवितालाई अग्र गति दिएको पाइन्छ।

३.१.२ दोस्रो चरण

पारसमणि प्रधानद्वारा सम्पादित चन्द्रिका पत्रिकाको वर्ष १, कला ३, १९१८ मा धरणीधर शर्माको *उद्बोधन*^{१३} शीर्षकको कविता प्रकाशित भएपछि भारतीय नेपाली कवितामा नवीन शिल्प शैलीको प्रयोगसँगै दोस्रो चरण सुरु भएको हो। परम्परागत रूपमा लेखिँदै आएका नेपाली कविता लेखनको परम्परालाई तोड्दै यस कविताले 'जाग जाग अब जाग न जाग, लाग उन्नतिविषे अब लाग, घोर नींद अब ता परित्याग, भो भयो अति सुत्यौं अब जाग'^{१४} भन्दै भारतीय नेपाली समाजमा नयाँ चेतनाको प्रकाश छर्दै नेपाली समाजलाई जगाउन खोजेका छन्। यसरी दार्जिलिङबाट यस चरणमा कविता लेख्ने सशक्त कविको रूपमा धरणीधर शर्मा कोइरालाको नाम आउँछ। सन् १९२० मा धरणीधर शर्माको *नैवेद्य* कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएपछि भारतीय नेपाली कविताको भाव र शिल्प दुवै पक्षमा नयाँ जागृति भित्रिनको साथै *स्पन्दन* र *नैवेद्य* कविता सङ्ग्रहमा भएका कविताहरूले जागरणकालको इतिहास बोकेका छन्।^{१५} सबै जाती जागिसके अब नेपालीहरू पनि जागनुपर्छ, उन्नति गर्नुपर्छ लागनुपर्छ, जातीय जागरणपट्टि लागनुपर्छ, नेपाली

१३.पूर्ववत्, पृ.४।

१४.धरणीधर शर्मा, सन् १९४०, *नैवेद्य*, दार्जिलिङ, नेपाली साहित्य सम्मेलन, पृ.२७।

१५.हरेन आले (सम्पा.), सन् १९८०, *नव आधुनिक नेपाली कविता*, दार्जिलिङ, नेपाली साहित्य सम्मेलन, पृ.१।

समाजले नैतिक शिक्षापट्टि विशेष ध्यान दिनुपर्छ भन्ने नीतिवादी काव्यधाराबाट भारतीय नेपाली कविताको दोस्रो चरण सुरु हुन्छ।

यस कालमा भारतीय नेपाली कविताको मूल प्रवृत्ति उपदेशात्मक र नीतिमूलक रहेको देखिन्छ भने कविहरूले भाषा शुद्धतातिर पनि विशेष चेत राखेको पाइन्छ। यसर्थ यस चरणको काव्यधारालाई परिष्कारवादी धारा पनि भनिएको छ। यस धाराअन्तर्गत दार्जिलिङबाट कविता लेखेहरूमा धरणीधर शर्मा कोइराला, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, हर्कजङ्गसिंह छेत्री, गम्भीर राई, रामचन्द्र गिरी, भूपतदास राई मुख्य छन् भने पूर्वाञ्चल भारतबाट हरिनारायण उपाध्याय, भीष्मप्रसाद उपाध्याय, नित्यानन्द तिमसिना, पद्मप्रसाद ढुङ्गाना, जगन्नाथ गुरागाँई, पुष्पलाल उपाध्याय र सिक्किमबाट कृपाशल्याण राई आदि मुख्य देखिन्छन्।^{१६} मणिसिंह गुरूडको सम्पादनमा शिलङबाट प्रकाशित *गोर्खा सेवक* (सन् १९३५), काशीबहाँदुर श्रेष्ठको सम्पादनमा बनारसबाट प्रकाशित *उदय* (सन् १९३७) पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूमा नयाँ भाव र शिल्प देखिन थालेका थिए। यही सिलसिलामा सिक्किमका सन्तवीर लिम्बुले भताभुङ्गे थापा छद्मनाममा कविता लेखेर छपाएका थिए।^{१७} नयाँ भाव र शिल्प पत्रेर कविता लेखनमा लागेकाले उत्तरवर्ती कालमा अझ नयाँ भाव, शैली र शिल्प थपिन थाल्छन्।

ठाकुर चन्दनसिंहको सम्पादनमा देहरादुनबाट प्रकाशित *गोर्खा संसार* (सन् १९२६) पत्रिकाका विभिन्न अङ्कमा प्रकाशित हरिनारयण उपाध्याय, भीष्मप्रसाद उपाध्याय, मास्टर गङ्गाधर खतिवडा, पद्मप्रसाद ढुङ्गाना आदि कविहरूको कवितामा छन्दको निर्वाह भएको छन्दोबद्ध कविताहरू प्रकाशित भएका थिए। यसै पत्रिकाको वर्ष २ घाम १२ मा रूपनारायण सिंहले भुजङ्गप्रयात छन्दमा *कता ?* शीर्षकमा एउटा कविता प्रकाशित गरेका

१६. योजन, परख, पूर्ववत्, पृ. ५-६।

१७. पूर्ववत्, पृ. ६।

थिए।^{१८} वस्तुतः यस कालका भारतीय नेपाली कविहरूको कवितामा नीति र उपदेश नै मुख्य भावधारा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। समाज सुधारका भावना, जातिलाई जागृतितर्फ डोच्याउने, नराम्रो काम छोडी समुन्नतितर्फ बढ्ने प्रेरणा आदि नै यस कालका कविहरूले समाएको मूल काव्य प्रवृत्ति हो। त्यसैले दोस्रो चरणका कविताहरूको प्रवृत्तिको आधारमा यस काललाई परिष्कारवादी धारा पनि भन्न सकिन्छ।

३.१.३ तेस्रो चरण

सन् १९५० को दशकदेखि यताको समय भारतीय नेपाली कविताको तेस्रो चरण हो। यो समय भारतीयहरूको निमित्त धेरै महत्त्वपूर्ण छ, किनभने यसै समयदेखि भारत भर्खर स्वतन्त्र भएर आफ्नै संविधान निर्माण गरी विकासको दिशामा अघि बढ्न थालेको थियो। यसैको हाराहारीमा नेपालमा वि.सं. २००७ सालको जनक्रान्ति भएको थियो।^{१९} यसर्थ पचासको दशकदेखि स्वच्छन्दवादी नवीन काव्य प्रवृत्तिसँगै नेपाली कविताको तेस्रो चरण सुरु हुन्छ। सन् १९४५ मा रणधीर सुब्बाको सम्पादनमा प्रकाशित *गोर्खा* र सन् १९४९ मा पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा प्रकाशित *भारती* पत्रिकामा प्रकाशित भएका कविताहरूमा स्वच्छन्दवादी प्रवृत्ति देखिन थालेको थियो। सन् १९५० मा विरेन्द्र सुब्बा र दानियल खालिङको संयुक्त कविता सङ्ग्रह *एकान्त* प्रकाशित भएपछि भारतीय नेपाली कवितामा स्वच्छन्दवादले प्रविष्टि पाएको हो। *एकान्त* संयुक्त कविता सङ्ग्रहको प्रकाशन हुनभन्दा अघि सन् १९४९ मा प्रकाशित ध्रुव दुवाडीको *ज्वाला* कविता सङ्ग्रहमा भएका कविताहरूले पनि स्वच्छन्दवादलाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ।^{२०} यसरी नै अपतन साहित्य परिषद् गान्तोकद्वारा प्रकाशित *इन्द्रकील पुष्पाञ्जली* (सन् १९५०) मा अगमसिंह तामाङ र तुलसी अपतनका कविताहरूमा आदर्शवादसँगसँगै मानवप्रेम, राष्ट्रप्रेमले भरिएका

१८. पूर्ववत्, पृ.५।

१९. आले, *नव आधुनिक नेपाली कविता*, पूर्ववत्, पृ.iii।

२०. योजन, *परख*, पूर्ववत्, पृ.६।

स्वच्छन्दवादी कविताहरू प्रकाशित भइसकेका थिए।^{२१} भारतीय नेपाली कविताको तेस्रो चरण स्वच्छन्दवादी धाराअन्तर्गतका नवीन प्रवृत्ति लिएर अघाडि बढेको देखिन्छ। सन् १९६०-६१ को भाषा आन्दोलनमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा दार्जिलिङका प्रायः सबै बुद्धिजीविहरू लागेका थिए। सन् १९६२ मा भारतमाथि चिनियाँ आक्रमण र सन् १९६५ सालको भारत-पाक युद्धले^{२२} भारतीय नेपाली कविहरूमा पनि निकै ठूलो असर पारेको थियो। यसैको फलस्वरूप भारतीय नेपाली कवितामा नवीन शिल्प, शैली र प्रवृत्तिको प्रयोग विस्तारै बढ्दै गएको तथ्य तत्कालीन भारतीय नेपाली कविताको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन आउँछ।

अङ्ग्रेजी साहित्यको स्वच्छन्दवाद, हिन्दी साहित्यको छायावाद-रहस्यवाद र बंगला साहित्यको नव शिल्पको प्रभावबाट भारतीय नेपाली कविता प्रेरित र प्रभावित देखिएकाले त्यसैको अनुसरण गर्दै नवीन शिल्प र शैलीमा कविहरूले कविता लेखन थालेको देखिन्छ। स्वच्छन्दवादलाई अनुसरण गर्दै कविता लेखेहरूमा भीम थापा, जगदीश थापा, अगमसिंह गिरी, ओकियामा ग्वाइन, जगत राई, हर्कबहादुर कुमाई, नरेन्द्र प्रसाद कुमाई, नरबहादुर दाहाल, नवीन्द्रप्रसाद वान्तवा, विनीता सिंह, सावित्री सुन्दास, नगेन्द्र प्रधान अज्ञात, मनबहादुर गुरुङ, बुद्धकुमार मोक्तान, विक्रम रूपासा, नीलम प्रधान, महानन्द सुब्बा, लक्खीदेवी सुन्दास, जी. छिरड, भाइचन्द्र प्रधान, सानुमति राई र पूर्वाञ्जल भारतबाट हरिप्रसाद गोर्खा राई, हरिभक्त कटुवाल आदि मुख्य छन्। यस समयका भारतीय नेपाली कविहरूका कवितामा पाइने साझा विशेषता भनेकै भावुकता, भावना र कल्पनाको अतीशयता, सरल, सहज भाषामा स्वच्छन्द अभिव्यक्ति, प्रकृतिप्रेम, मानवतावाद, अतीतमोह,

२१. पूर्ववत्, पृ. ६।

२२. आले, *नव आधुनिक नेपाली कविता*, पूर्ववत्, पृ. iii।

भविष्यको सुनौलो कल्पना अनि वर्तमानसँगको असन्तुष्टि, विद्रोह र व्यङ्ग्यको स्वर आदि मुखरित रहेका छन्।^{२३}

पचासको दशकदेखि स्वच्छन्दवादी कविता लेखनेहरूमा ओकियामा ग्वाइन र अगमसिंह गिरीले आफ्नो विशिष्ट स्थान बनाएका थिए। ओकियामा ग्वाइनको कवितामा प्रेम, सौन्दर्य र प्रकृतिका रहस्यमयी वैचित्र्यको तीव्र अनुभूति पाइन्छ भने अगमसिंह गिरीका कवितामा दुःख, पीडाका अनुभूति र जातीय भाव पाइन्छ। ओकियामा ग्वाइनको चित्रलेखा (१९५७), भाव-सम्भाव (१९५८) र अनामिका (१९६५), विरेन्द्र सुब्बाको मेघमाला (१९६३), अगमसिंह गिरीको याद (१९५५), आत्मव्यथा (१९५९), जीवन गीत (१९६०), आँशु (१९६८), युद्ध र योद्धा (१९७७), जलेको प्रतिबिम्ब: रोएको प्रतिध्वनि (१९७८)-मा स्वच्छन्दवादी कविताको विशेषता पाइन्छ।^{२४} यस धाराका अन्य कविहरूमा नरबहादुर दाहाल, नवीनप्रसाद वान्तवा, बुद्धकुमार मोक्तान, विक्रम रूपासा, विनीता सिंह, सावित्री सुन्दास, प्रेम शेरपा विरोकी, गुमानसिंह चामलिङ, सन्तवीर लकान्द्री, एम. पथिक, हर्कमान तामाङ, सुवास घिसिंग, गणेशकुमार प्रधान, मनबहादुर गुरूङ, हरिभक्त कटुवाल आदि मुख्य छन्।^{२५}

साठौँको दशकदेखि भारतीय नेपाली कवितामा नयाँ प्रयोग र प्रवृत्तिका साथ बौद्धिक कविता लेखन परम्पराको थालनी भएको थियो। सन् १९६३ मा दार्जिलिङबाट ईश्वर वल्लभ, बैरागी काँइला र इन्द्रबहादुर राईले आयामिक लेखनको आन्दोलन सुरु गरेका थिए भने पछिबाट यसलाई आयामेली लेखन अथवा तेस्रो आयाम नाम जडित साहित्य भनिएको छ। बौद्धिक लेखनको आग्रही आयामेली लेखनले साहित्यमा लमाई, मोटाई र चौडाई हुनुपर्छ भन्ने आग्रह राखी अबको साहित्यले मान्छेको सम्पूर्णतालाई लेखन

२३. योजन, परख, पूर्ववत्, पृ. ७।

२४. पूर्ववत्, पृ. १७।

२५. पूर्ववत्, पृ. १८-१९।

सक्नुपर्छ भन्ने घोषणाका साथ क्लिस्ट र दुरूह साहित्य लेखन सुरु गरेको थियो। यस किसिमको लेखनले भारतीय नेपाली कवितामा ठूलो प्रभाव पारेको थियो। फलस्वरूप यस लेखनको तुलनामा अन्य साहित्य कोरा भावुकता मात्र रहेको ठहर भएकाले धेरै कविहरूले कविता लेखन छाडिदिएका थिए। यो आन्दोलन सुरु हुनभन्दा अघाडि लेखिँदै आएका साहित्यलाई पुरानो परम्परागत च्यप्टो साहित्य भनिएकोले तत्कालीन नेपाली कवितामा खडेडी परेको देखिन्छ।^{२६} यस आन्दोलनका प्रवर्तकहरूमध्ये इन्द्रबहादुर राईको योगदान गद्यको क्षेत्रमा देखिन्छ भने ईश्वर वल्लभ र वैरागी काँइला दुईजना मूलतः कविहरू थिए। यस लेखनलाई अनुसरण गर्दै पछिल्ला चरणमा गद्यमा कसैले पनि कलम चलाएको देखिँदैन। कविताको क्षेत्रमा भने कसै कसैले कविता लेखेको भेटिन्छ। कविको रूपमा ईश्वर वल्लभले पश्चिमी मिथ र पश्चिमी साहित्यमा चलेका बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् भने वैरागी काँइलाले चाहिँ पूर्व र पश्चिम दुवैतिरका मिथहरूको संयोजन गरी विभिन्न बिम्बका माध्यम दार्जिलिङको समसामयिक विषय र वर्तमान युगको वस्तुस्थितिलाई प्रस्तुत गरेका छन्।^{२७} साहित्य अतिशय भावुकता र कोरा कल्पना मात्र होइन भन्दै बौद्धिक लेखनको आग्रह राख्ने प्रयोगवादी लेखनको रूपमा प्रतिपादन गरिएको यस लेखनले भारतीय नेपाली साहित्यमा मात्र नभई सिङ्गो नेपाली साहित्यमै ठूलो हलचल मचायो। बौद्धिक लेखनको आग्रह राख्ने यस लेखनले पछिबाट क्लिष्ट र दुरूह लेखनको आरोप सहनु परेकोले यो त्यति फस्टाउन भने सकेन, तर यस लेखनले भारतीय नेपाली कविहरूमा गहिरो छाप भने अवश्य पारेको छ। त्यसपछि भारतीय नेपालीहरूले भोग्न परेका पीर-व्याथा, जातीय अस्तित्व र अस्मिताको प्रश्नलाई नै कविहरूले आफ्नो कविताको विषय बनाएका छन्। जातीय चेतनालाई सशक्त अभिव्यक्ति दिने कविहरूमा अगमसिंह गिरी, हरिभक्त कटुवाल, रूपनारायण दाहाल, गुमानसिंह

२६.आले, *नव आधुनिक नेपाली कविता*, पूर्ववत्, पृ.iii।

२७.पूर्ववत्, पृ.iii।

चामलिङ, खडकसिंह राई काँढा, भीम थापा, प्रेम शेर्पा विरोकी, वानिरा गिरी, सन्तवीर लकान्द्री, नन्द हाङ्गिम, दिल साहनी, पद्म ढकाल, लक्ष्मीप्रसाद तिमसिना, धर्मलाल भूसाल, गजेन्द्र छेत्री, पदमबहादुर थापा, जगतबहादुर प्रधान, के. बी. नेपाली, दुर्गाप्रसाद घिमिरे, गुरुभक्त जैसी, चन्द्रमीत लक्सम, इन्द्रबहादुर गुरूङ, तुलबहादुर माले, किताबसिंह राई, मोहन दुखुन आदि मुख्य हुन्।^{२८}

भारतीय नेपाली कविताको विकास परम्परामा विभिन्न विषयलाई आधार गरी कविता लेख्ने कविहरू र उनका कृतिहरू निम्न प्रकार छन् - डिल्लीराम तिमसिना (१९३०) *सम्झना* (१९५४), *बिर्सन्न बिर्सन्न है* (१९८५), नरबहादुर दाहाल (१९३७) *उन्माद* (१९५८), तुलसीराम कश्यप (१९३९) *जन्मभूमि* (महाकाव्य, १९८६), *मन्थन* (महाकाव्य १९९३), *आमा* (महाकाव्य, १९९७), असीत राई (१९४०) *अक्टोपस* (खण्डकाव्य, १९७०), *आफूलाई केही पर उभाएर हेर्दा* (१९८२), *शताब्दी सम्बोधन* (२००५), खडकसिंह राई काँढा (१९४१) *मेरो नामले पुगेन मलाई* (१९९३), गुमानसिंह चामलिङ (१९४२) *जीवन परिधिभिन्न* (१९६२), *अन्तर्द्वन्द्व* (१९६४), *सूर्य उदाउनुभन्दा पहिल्यै* (१९६८), *कारागारभिन्न प्रतीक्षा र अन्य कविता* (१९७८), *हरेन आले* (१९४२) *बैँसहरू* (१९७७), *अजम्बरी सबै र हृदयको फूल* (१९९७), *ज्ञान सुतार* (१९४४) *राग अनुराग* (१९९४), *विद्रोही शब्दहरू* (२००७), एम. पथिक (१९४४) *तरंग* (१९६६), *पन्ना पन्ना र अक्षरहरू* (१९९८), नन्द हांगखिम (१९४४) *प्रेमालाप* (१९७२), *चियाबारीमा* (१९९२), *गंगा कसान* (१९४६) *जीवन पाइला* (१९७३), *सम्बन्धको खोलो: तिम्रो र मेरो* (२००४), *हामी बगर बनी ओछिएका छौं* (२००५), रामलाल अधिकारी (१९४६), *चियाबारी* (१९६५), *छोरी-छोरी भएको घर* (१९६७), *लिलाममा छन् मेरा कविता* (२०००), कितापसिंह राई (१९४७) *जीवन फूल* (१९८०), शरद छेत्री (१९४७) *चोइटिएको आकाश: मक्किएको चेतना* (१९७३),

^{२८}. योजन, परख, पूर्ववत्, पृ. ८।

पर्यटन र केही प्रिय कविताहरू (१९७९), महानिशा (खण्डकाव्य), कविता खोज्दै शरद्, शरद् खोज्दै कविता (१९९२), आवेग अन्तर्मनका (२०००), विचन्द्र (१९४७) विपश्यना (२०००), वितृष्णा (२००३), यी हाइकु हुन् यी हाइकु होइनन् (२००५), आवेगहरू/आवेशहरू (२००३), मोहन ठाकुरी (१९४८) निःशब्द (१९९१), अभिन्न अक्षर (२००६), गिर्मी शेर्पा (१९४८) बाँझो दिनमाथि पल्हाएका केही फूलहरू (१९७८), हिप्पोक्रिट चाँप गुराँस र अन्य कविता (१९७८) केदार गुरुड (१९४८) आज फेरि एउटा सम्झाना र नयाँ दिनहरू (१९७०), तरंगमाथि लहर लागेर आएको अर्को प्रहर (१९७३), महाशक्तिहरूका पूजा (१९७९), छाँगुहरू सधैं सेतै भएर खस्ने गर्छन् (१९८४), सूर्यग्रहण र नाली दहहरू (१९८९), उर्लन्छन् छालहरू समय र ज्वारभाटाहरू जस्तै (१९८५), म आफ्नै कविताहरूको भारी घिस्याएर हिँडिरहेछु (२००२), खरीको बोट र सुनाखरीहरू (२००५), सुवास दीपक (१९४८) आधारशिला (१९९३), मोहन दुखुन (१९४९) अन्तर जलन (खण्डकाव्य, १९७५), मन्दाकिनी (महाकाव्य, १९८५), जस योजन प्यासी (१९४९) एउटा देशको खोजमा (१९८५), शान्ति सन्देह (२००२), टेकध्वज जिम्बा आशा (१९४९) एक टुक्रा आकाश (१९९१), कुइरो कुइरो र शहर (१९९४), पहरा पहरामा फुलेर (२००५), मनप्रसाद सुब्बा (१९५०) बिब्ल्याँटो युगभिन्न कार्टून मान्छेहरू (१९६९), बुख्याँचाहरूको देशमा (१९८३), ऊष्मा (१९८७), आदिम बस्ती (१९९५), ऋतु-क्यान्भसमा रेखाहरू (२००१), अक्षर-अर्केष्ट्रा (२००४), नरबहादुर तोया (१९५०) केही क्याप्सुल कविताहरू (१९९१), पवन चामलिङ किरण (१९५०) अन्तहीन सपना: मेरो विपना (१९८६), प्रारम्भिक कविताहरू (१९९१), म को हुँ (१९९३), क्रान्तिको प्रवेश (१९९४), जीवन नामदुंग (१९५१) जीवन नामदुंगका कविताहरू (१९८६), समय चुपचाप बोल्छ (१९९१), वैशाख (२००२), नेर्जाड स्याडदेन (१९५२) मूर्छना (१९८४), कविता जस्तै कविताहरू (१९८९), राग रन्थरूमा (२००१), उपमान वस्नेत

(१९५३) तुषारोले कठ्यांग्रिएका रूग्ण चिसापाखाहरू (१९९५), यी सुस्केरा देवराती चौतारी र वर पिपलका (१९८४), मूर्त-अमूर्त (१९८५), घुम्टोभिन्नको घुमैलो आकाश (२००४), कालूसिंह रनपहेली (१९५४) मूल्यन-अवमूल्यन (खण्डकाव्य, १९९४), युग्मक (१९९८), बाँचुको क्रम (२००४), फेरि अर्को मेघदूत (लघुकाव्य, २००७), प्रघुम्न श्रेष्ठ (१९५४) पुष्प वाटिका (१९८५), मह (१९९७), मोह (२००१), माया (२००५), माधव बुढाथोकी (१९५४) कविता माधवी (१९८९), चियाबारी पाखाका कविताहरू (२०१३), नरेशचन्द्र खाती (१९५४) हस्ताक्षर (१९७८), परेली परेलीमा भिजेर (२००१), लीला:रेखाहरूमा (२००१), दिलमान राई चोट (१९५४) कसैको प्रतीक्षामा (२००४), जीवन थीड (१९५५), साइलीभिन्न बाँधिएका घोडाका टापहरू (१९८३), सतीश रसाइली (१९५७) तिमि भए नभएको बेला (२००६), सुरेन्द्र थीड (१९५८) ईथरको सन्नाटा (१९९१), शोभित राई (१९६१) अनुप्रस्थ (१९९४), शब्द/सारांश (२०००), जीवन वान्तवा (१९६४) जीवन वान्तवाका कविता (१९९०), कविता: रातका प्रहरहरूमा (२०००), वीरभद्र कार्कीढोली (१९६४) निर्माण यो मोडसम्मको (१९८३), आभास (१९८६), कविता पखिँएर आधारतसम्म (१९८८), एक मुट्टी कविता (१९९८), शब्द र मन (२०००), अक्षरहरूको यात्रामा (२००५), समाधि अक्षरहरू (२००७), नगेन्द्र गोर्खा (१९६४) गाँउको माया (१९९१), खोला र मन (२००७), दुर्गा प्रसाद उपेन्द्र (१९६४) स्पन्दन (१९६३), प्रवीण राई जुमेली (१९६७) घाउका आवर्तहरू (१९९५), शब्दातीत (२०००), इम्पास्टो अक्षर (२००६), उदय थुलुङ (१९६७) दुखदो त यहाँ जिन्दगी नै छ (१९९२), प्रत्यागमन (२००१), केवलचन्द्र लामा (१९६७) खण्ड-अखण्ड (खण्डकाव्य, १९९१), केवल्य (१९९३), अबीर खिलिङ (१९६७) अबीरानुभूति (१९९९), अक्षर-उत्सव (२००७), सन्तोष आले (१९६७) तलाउभिन्न अनुहार (१९९४), कन्याडकुरुडको आकाश (२००७), जय क्याक्टस (१९६७) युग कविता र मान्छे (१९९१), विश्वासको घर

(२००२), टि. वि. सुब्बा (१९६८) अभ्यस्त (१९९५), वेगवसन्त थापा (१९६९) म टिस्ता बगिरहेछु (२००७), मिलन वान्तवा (१९६९) म गाउँमा गाउँ खोज्दैछु (२००६), सञ्जय बान्तवा (१९६९) विसङ्गतिमा भिक्टम्स कविता (१९९०), मोहदंश (१९९१), महाभिनिष्क्रमण (१९९४), शब्ददाह (२००२), त्यो गाउँ/त्यो बस्तीमा (२००६), आवर्त काल (२०१५), विमल छेत्री (१९७०) अनुहार हराएका मान्छेहरू (१९९१), बोधन (१९९२), वीरू वाड्देल (१९७२) आहाट मानेभञ्ज्याडको (१९९५), कसाईको बस्तीमा (२००५), सुमन वान्तवा (१९७७) शैलीपथ (१९९५), इह (२००५), मनोज वोगटी (१९७९) बिम्ब गोष्ठी (२००८), आदि मुख्य रहेका छन्।^{२९}

भारतीय नेपाली कविताको तेस्रो चरणमा देखिएका नारी कविहरू र उनका कविता कृतिहरू - सानुमति राई (१९२९) उद्गार (२०००), लक्खीदेवी सुन्दास (१९३४) संभावित अर्थ समर्पित एकान्त (२०००), सावित्री सुन्दास (१९४१) भावचित्र (१९७४), इच्छाको अवशेष (१९९६), शोभाकान्ति थेगिम (१९५०) मेरो देवराली (१९९७), वीणा हाङ्गिम (१९५२) भावानुभाव (२००४), अन्तर समयान्तर (२००८), विन्घा सुब्बा (१९५५) अन्तर्निहित (२००४), वीणाश्री खरेल (१९५६) प्रश्नचिन्ह (१९९७), मेरो बकपत्र (२००३), नीना राई (१९६२) निर्मुक्त चिन्तना, मीना सुब्बा (१९६४) स्पृहा (२००६), सुधा एम. राई (१९६८) फूलको यौवन फूलसितै जोड (१९९५), विरोधाभास (२०००), पदचिन्ह (२००७), रेमिका थापा (१९७१) वेदनाको पछिल्लिर (२०००), गाउँमा कविताहरू (२००७), देश र अन्य कविताहरू (२००७), शान्ति छेत्री (१९७४) ज्वालामुखी र छालहरू (१९९२), आदि मुख्य देखिन्छ भने आरती राई, चन्द्रमीत लक्सम, सुषमा मोक्तान, चन्द्र बानुछा, चन्द्रकला गुरूड, स्मृति गुरूड, इन्दु देवान, सम्पूर्ण राई, देविका मोक्तान, मातृका गजमेर, कमला राई आँशु, कुमारी खाती,

२९.मोहन ठकुरी (सम्पा.), सन् २००८, स्वतन्त्रतोत्तर नेपाली कविता, इन्डिया, नेशनल बुक ट्रस्ट, पृ.

सावि गुरुड रूम्बा, सविता संकल्प, स्नेहलता राई, ज्योतिबाला लामा, सुभद्रा बम्जन, शीला लामा, कमला राई, पार्वती रूम्बा, पवित्रा लामा, कमला तामाङ आदि मुख्य रहेका छन्।

तेस्रो चरणमा उत्तर-पूर्वाञ्चलबाट कविता लेखनेहरूमा - पुष्पलाल उपाध्याय (१९०६) पुष्पाञ्जली (१९६८), उषा मञ्जरी (१९८७), हरिप्रसाद गोर्खा राई (१९१९) बाबरी (१९४७), हरिभक्त कटुवाल (१९३५) भित्री मान्छे बोलन खोज्छ (१९६१), सुधा (खण्डकाव्य, १९६४), यो जिन्दगी खै के जिन्दगी (१९७२), गोपीनारायण प्रधान (१९३५) साइलक आइरहेछ (१९७५), यस्तोभूल पो गरेछु (१९७८), आकाशले पनि ठाउँ खोजिरहेछ (२००७), दुर्गाप्रसाद उपाध्याय घिमिरे (१९३७) धुकधुकी (१९८३), शतभिषा (१९९३), चन्द्रेश्वर दुबे (१९३८) भानुभक्त र घाँसी (खण्डकाव्य, १९६२), लाहुरे (१९७८), सम्झनाको डोको (१९८६), संयुक्त वक्तव्य (१९८६), के. बी. नेपाली (१९३९) विरही (१९६५), प्लेटफार्म (खण्डकाव्य, १९८२), भत्केको घर (१९९५), युद्धवीर राणा (१९४१) चिहान नपाएका तक्माहरू (१९८१), लक्ष्मीप्रसाद पराजुली (१९४६) माटो र मान्छेका कविता (२००६), नव सापकोटा (१९४८) युक्लिपटसः आउने पिँढीलाई आशीर्वाद (१९८०), काव्यान्तर (१९९६), भविलाल लामिछाने (१९५०) अनागत (१९८४), शब्द हुन् यी मेरा (१९९६), असमाप्त पाइलाहरू (२००१), शीर्षकहीन (२००३), पदम छेत्री (१९५१) आदिम सडक (१९८५), अनिरुद्ध गौतम (१९५७) चश्माभिन्नका घायल आँखाहरू (१९८३), अज्ञात शब्दका पछिपछि (१९८६), शान्ति थापा (१९६१) माया (२००४), दिलबहादुर गोविन्द शाण्डिल्य (१९६२) कुरुक्षेत्र (१९९६), मेरो मुटुमा मेरो देश (२००२), इन्दुप्रभा देवी (१९६९) सपनाको जरो पहिल्याउँदै (२००७), जयन्त कृष्ण शर्मा (१९७४) सदनको मझेरीमा बाटोको बास्ना (२००१), मोहन सुवेदी (१९६५) पृथिवी जसरी भोग्दैछु (१९८६), केही शब्द र धूँवा (२००५), किरणकुमार राई (१९६७)

आत्मसम्मान र घाइते शब्दहरू (१९९५) आदि मुख्य छन् भने अन्य कविहरूमा कृष्णप्रसाद ज्ञावाली, राजासिंह लिम्बु, धर्मलाल भुसाल, आलोक गौतम, इन्द्रकान्त कार्की, भूपेन निषाद, खेमलाल पोखरेल, गोमा शर्मा, मैना थापा आशा, होमबहादुर छेत्री, डम्बर छेत्री, हेम जोशी, श्याम लिवाङ, भूपेन्द्र अधिकारी, सुनिता सुब्बा, उदय ठाकुर, भक्तसिंह ठकुरी, मुन्नी सापकोटा, ज्ञानबहादुर छेत्री, धर्मेन्द्र उपाध्याय, लक्ष्मी मिनु, रोहित गौतम, छविलाल उपाध्याय आदि मुख्य छन्।

सत्तरको दशकदेखि यता देशका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक आदि विभिन्न क्षेत्रमा आएको परिवर्तन र विसङ्गति, राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय स्तरका द्वन्द्व र समस्या, युवाहरूमा आएको विद्रोहको भावना, वर्तमान जीवनमा देखिएका कृतिमताले भारतीय नेपाली कविहरूको चिन्तनमा ठूलो प्रभाव पार्दछ। फलस्वरूप कविहरूले यसैलाई आफ्नो कविताको विषय बनाए। यस्ता विषयलाई सरल सहज भाषामा नवीन शिल्प-शैलीमा कविता लेख्नेहरूमा भविलाल लामिछाने, गिर्मी शेर्पा, केदार गुरुङ, जस योजनन प्यासी, मोहन ठकुरी, श्याम लिवाङ, युद्धवीर राणा, नव सापकोटा, शरद छेत्री, मनबहादुर मुखिया, विकास गोतामे, जीवन थीड, पवनकुमार चामलिङ किरण, ज्ञान सुतार, टेकध्वज जिम्बा आशा, जीवन नामदुङ, नरेशचन्द्र खाती, नरदेन रूम्बा, अविनाश श्रेष्ठ, पदम छेत्री, ज्ञानेन्द्र खतिवडा, मनप्रसाद सुब्बा, राजेन्द्र भण्डारी, नोज्याङ स्याङ्देन, उर्मिला घिसिङ, विन्ध्या सुब्बा, शीला लामा, चन्द्र बानुछा आदि मुख्य छन्।^{३०}

सन् १९८० को दशकदेखि यता देखिन थालेको नवीन काव्य प्रवृत्तिको आधारमा भारतीय नेपाली कविताको समसमायिक धारा प्रारम्भ हुन्छ। विश्व साहित्य र भारतीय भाषाका साहित्यमा देखिएका नवीन प्रवृत्तिलाई लिएर कविताका भाव र शिल्प दुवै विषयमा नयाँ अध्ययन र सोच लिएर लेखिन थालिएको समकालीन भारतीय नेपाली

३०. योजनन, परख, पूर्ववत्, पृ. ८-९।

कवितामा मोहन ठकुरी, जस योजन प्यासी, मनप्रसाद सुब्बा, राजेन्द्र भण्डारी, नोज्याड स्याङ्देन आदिले पनि यसै धाराअन्तर्गत कविता लेखन थालेका हुन्। पछिल्ला समयमा सञ्जय वान्तवा, केवलचन्द्र लामा, राजा पुनियानी, सतीश रसाईली, मनोज बोगटी, उदय थुलुङ, प्रवीन राई जुमेली, सुधा एम. राई, रेमिका थापा, जय क्याक्टस, सुधीर छेत्री, मोहन सुवेदी, विचन्द्र, जीवन वान्तवा, किरणकुमार राई, नगेन्द्र गोर्खा, उदय ठाकुरी, भक्तसिंह ठाकुरी, भूपेन निषाद, अनिरुद्ध गौतम, बलराम पोखरेल, बीरू बाङ्देल, शरण खालिङ, सुरेन्द्र थीङ, अबीर खालिङ, कालुसिंह रनपहेंली, नीर सेरमा, राजु प्रधान हिमांशु, जतीश बराइली, सुमन वान्तवा, वसन्त गुरुङ, तेजमान बराइली, साजन मोक्तान बिहोशी, विद्रोही साँइला, मनप्रसन्न योजन, भवानी शर्मा, मिलन वान्तवा, कमल रेग्मी, शङ्कर ठटाल, नरबहादुर तोया, राजु पाखरीन, वेगवसन्त थापा, सुवास सोताङ, सन्तोष आले, किरण स्याङ्देन, भूपेन्द्र सुब्बा, रचना अनाकार, लक्ष्मी मिनु, इन्द्रप्रभा देवी, वसन्ती शर्मा, मोनिका मुखिया, सचिन खवास, सुकराज दियाली, ज्ञानेन्द्र दाहाल, निर्मल तामाङ, स्नेहलता राई, उषा किरण सत्यदर्शी, सतीश छेत्री, राधिका न्यौपाने, सचिन नेपाल, नवीन सुब्बा, भूपाल सुब्बा आदि मुख्य छन्।^{३१}

भारतीय नेपाली कविताको उत्तरवर्ती कालमा नयाँ नयाँ तकनिक र शिल्प लिएर कविहरू कविता लेखनमा सक्रिय रहेको देखिन्छ। नवीन शिल्प धारा समाई छुट्टै स्वरूपमा कविता रचना गर्ने प्रवृत्तिले भारतीय नेपाली कविताको स्वरूपमा परिवर्तन आएको छ। यस्ता रचनाहरूमा राजेन्द्र भण्डारी र बि.पि. मल्लद्वारा थालनी गरिएको तीन हरफे कविता (तीहक), सञ्जय वान्तवाद्वारा अगुवाई गरिएको संक्रमण कविता, कालूसिंह रनपहेंलीद्वारा अग्रसरित युगमक तीनै प्रकारका प्रयासहरू भारतीय नेपाली कविताको आफ्नै विशेषता हो।^{३२} सुधीर छेत्री, उज्वल बम्जन, सुरज रोसुरी, मनोज बोगटी, जय क्याक्टस

३१.पूर्ववत्, पृ.९-१०।

३२.पूर्ववत्, पृ.१०-११।

प्रभृति कविहरूले सन् २००७ देखि विचलन समूहद्वारा कविता लेखन उत्तराधुनिक नयाँ सौँच राखेर सचेत रूपमा कविता लेखन थालेको पाइन्छ। पछिल्लो चरणमा वासुदेव थापा, सदीप प्रधान, प्रवीण राई, ज्ञानेन्द्र सुब्बा, निरज थापा, सुरज धडकन आदि कविहरूद्वारा लेखन थालिएको समावेशी कविता लेखनको अवधाराणा र राजा पुनियानी, मनोज वोगटी, टीका भाइ प्रभृतिद्वारा अघि बढाइएको हस्तक्षेपी अवधाराणालाई पनि सचेत रूपमा थालिएको साहित्यिक प्रयास मात्र सकिन्छ। यसरी तेस्रो चरणमा आएर भारतीय नेपाली कविताले नवीन प्रवृत्तिसँगै नयाँ नयाँ शिल्प शैलीमा उत्तरोत्तर विकास गर्दै लगेको देखिन्छ।

३.२ भारतीय नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा चियाबारी साहित्य

भारतीय नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा चियाबारी साहित्यको अवधाराणा विशिष्ट साहित्यको रूपमा छुट्टै स्वरूप लिएर आएको साहित्यिक अवधाराणा हो। दार्जिलिङ अञ्चलको आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड चियाबारी र यस उद्योगसँग गाँसिएका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक आदि पृष्ठभूमिका कारणले यहाँ एउटा छुट्टै समाजको स्थापना हुन पुगेको छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा चियाबारीसम्बद्ध विषयवस्तुलाई आधार बनाएर जुन किसिमको साहित्य लेखिन थालिएको छ, यसैलाई चियाबारी साहित्य भनिन थालिएको छ। चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिन थालिएको चियाबारी साहित्यको छुट्टै सैद्धान्तिक आधार नभए तापनि भारतीय नेपाली साहित्यमा यसको आफ्नै विशिष्टता र मौलिकता छ। नेपाली साहित्यमा विशेष प्रभावस्वरूप देखिएको यो चियाबारी साहित्यको व्याख्या गर्ने क्रममा अधिकांश साहित्यकारहरूले चिया उद्योगका मालिकहरूले चिया श्रमिकहरूमाथि गर्ने अन्याय, अत्याचार, शोषण आदिलाई साहित्यमा प्रस्तुत गर्नु नै चियाबारी साहित्यको लक्ष्य रहेको छ भनेर भनेका छन्। चियाबारी सम्बन्धी अहिलेसम्म लेखिएका सबै कृतिहरूले चियाबारी जनजीवनको कष्टमय जीवनलाई मात्र प्रस्तुत गरेका

हुनाले पनि यसो भनिएको हो। अपवादस्वरूप केही लेखकहरूलाई छोडिदिने हो भने चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरेर साहित्य सृजना गर्नेहरू प्रायः चियाबारीमै जन्मेहुर्केका छन्। सहरमा बसेर चियाबारीलाई आधार गरी साहित्य सृजना गर्नेहरू पनि चियाबारीबाट नै आ-आफ्नो व्यवसाय, पेशा आदिले सहर भित्रिएका देखिन्छन्।

दार्जिलिङका अधिकांश पहाडी मूलका मानिसहरू भनेकै नेपालीहरू हुन्। सहरि क्षेत्रमा नेपालीका अतिरिक्त माडवाडी, बिहारी, भोटे, मुसलमान आदि अन्य समुदायका मानिसहरू पनि बस्छन्, तर चियाबारी क्षेत्रमा अधिकांश नेपालीहरू नै बसोवास गर्छन्। यिनै चियाबारी क्षेत्रमा बस्ने श्रमजीवि नेपालीहरूको अतीतदेखि वर्तमानसम्मको जीवनगाथाको प्रस्तुति नै चियाबारी साहित्य हो। दार्जिलिङको पर्याय नै बनिसकेको विश्व प्रसिद्ध दार्जिलिङ चियाले चारैतिर सुनाम फैलिएको भए तापनि यहाँका मजदुरहरूको आर्थिक अवस्था सन्तोषजनक छैन। यिनीहरूको दयनीय अवस्थाको जानकारी बाहिर पुग्न सकेका छैनन्। यिनै विषयलाई मूल कथ्य बनाई अन्य विधाको रूपमा चियाबारी साहित्य लेखिन थालेको छ भनी अर्जुन प्रधानले पनि चियाबारी साहित्यलाई परिभाषित गर्न खोजेका छन्।^{३३}

इन्द्रमणि दर्नालका अनुसार पनि हाम्रो चियाबारीको समस्या, त्यहाँ बसोवास गर्ने श्रमिकहरूको हाँसो, रोदन र उनीहरूको जीवनशैलीलाई आधार बनाई लेखिएको साहित्य नै चियाबारी साहित्य हो र कवि-लेखकहरूले चियाबारी जनजीवनलाई नजिकैबाट देखे-भोगेका र अनुभूत गरेका हुनाले त्यस्ता साहित्यकारहरूबाट साँचो चियाबारी साहित्यको जन्म हुन पुगेको हो भनेर भनेका छन्।^{३४} चियाबारीका यस्ता अभिव्यक्ति साहित्यका

३३. अर्जुन प्रधान, *भूपाल सुब्बाको कविता कृति*, पवन राई (सम्पा.), *अक्षर प्रवाह*, अङ्क ४, वर्ष ३, सन् २०१६, पृ.५।

३४. इन्द्रमणि दर्नाल, *चियाबारी साहित्य*, सुजतारानी राई र अन्य (सम्पा.), प्रकाशन साल दिइएको छैन *अजम्मरी भाग २*, दार्जिलिङ, दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय, पृ.३२४-३३०।

विभिन्न विधाहरू कविता, कथा, नाटक, उपन्यास आदिमा उल्लेखनीय रूपले अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

३.३ चियाबारी विषयक नेपाली कविता

भारतीय नेपाली साहित्यमा चियाबारी साहित्य भन्नाले दार्जिलिङको चियाबारी बहुल क्षेत्रभित्रका सामाजिक वस्तुस्थितिलाई आधार बनाई लेखिएको साहित्य हो भनेर बुझनुपर्छ। यसको अतिरिक्त चियाबारी बहुल क्षेत्र दुवर्स भूमिबाट पनि चियाबारी साहित्य लेखिँदै आएको छ। दार्जिलिङको प्रत्येक डाँडा-काँडा चियाबारीले ढाकिएको छ। यसै चिया उद्योगमा आश्रित श्रमजीवी नेपालीहरूको जीवनको कथा-व्यथालाई विषय बनाएर लेखिएको साहित्य नै वास्तवमा चियाबारी साहित्य हो। खास गरी यहाँको सामाजिक संरचनाभित्रका विभिन्न पक्षको अभिव्यक्ति नै चियाबारी साहित्य हो। यस उपशीर्षकमा चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

भारतीय नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा कविता नै सबैभन्दा जेठो विधा हो। यसको प्रारम्भिक चरण वीर तथा भक्ति रसका कविताहरूबाट थालिएको हो र त्यसबाट विकसित भारतीय नेपाली कविताको उत्तरोत्तर विकासको मूल धारामा विभिन्न उपधाराहरू पनि देखा पर्दै आएका छन्। यिनै उपधाराहरूमध्येमा चियाबारी जीवनसम्बद्ध कविताहरूको कविता धारा पनि एउटा प्रमुख उपधारा हो। चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरेर लेखिएका यस्ता कविताहरूमा कतिपय कविहरूले चियाबारी जनजीवनलाई कविताको मूल विषय मानेका छन् भने कतिपय कविहरूले यसलाई प्रतीक र बिम्बको रूपमा लिएर कविता रचना गरेका छन्। यसरी धेरथोर रूपमा कविहरूले चियाबारी जनजीवनलाई पनि अभिव्यक्तिको विषय भने अवश्य बनाएका छन्।

उन्नाइसौं शताब्दीदेखि नै भारतीय नेपाली कविताको थालनी भएको मानिए तापनि बीसौं शताब्दीको प्रारम्भिक दशकदेखि मात्र यसको विकासको फाँट फराकिलो बनेको

थियो। बीसौं शताब्दीको प्रारम्भिक दशकमा देखिएका लहरी र सवाई काव्यहरू भारतीय नेपाली कविताको मौलिक विशेषता हो भने यस्ता लहरी र सवाई काव्यहरूदेखि नै कविहरूले चियाबारी जनजीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई विषय बनाएर कविताका माध्यम अभिव्यक्ति दिन थालेका थिए। यस क्रममा नेपाली भाषाको पहिलो गीत सङ्ग्रह *मीठा मीठा नेपाली गीत* (१९००)-का लेखक हाजिरमान राईका गीतमा पनि चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति पाइन्छ। उनी लेख्छन् -

टप टप पत्ति टिप छौं, एकै टोकरि पुरा।

वर पर गाको हेर छु, मेरै गर्छौ कूरा।।^{३५}

उपर्युक्त कविता पङ्क्तिमा कसरी पत्ती टिप्ने गरिन्छ त्यसको चित्रण गरिएको छ। चियाबारीमा असमानताको सामाजिक व्यवस्था रहेको छ भनी पहिल्यै चर्चा गरि सकिएको छ। यहाँ मूल रूपमा मालिक र मजदुर गरी दुई वर्गको समिश्रणमा चियाबारी समाज गठन भएको छ। अफिसमा काम गर्ने अफिस बाबू, मुन्सी, चपरासी, चौकिदार आदि चियाबारी समाजको सन्दर्भमा केही उच्च पदमा काम गर्ने कारिन्दाहरू भए तापनि यहाँ मालिक र म्यानेजर बाहेक सबैको आर्थिक अवस्था एक समान देखिन्छ। चिया मजदुरहरूले जतिनै परिश्रम गरे पनि तिनीहरूको आर्थिक अवस्था जहिले पनि तल्लो स्तरको हुन्छ, तर मालिकहरू भने मेहनत नगरी सम्पन्न भएर सबै आमदानीको उपभोग गर्छन्। यसै असमानतालाई दिलुसिंह राईले १९५६ सालको पैहोको सवाईमा लेखेका छन् —

धनढ्य अङ्ग्रेजहरू जमिन किनी चियाको खेती गरी

३५. प्रधान, *धूमिल पृष्ठहरू*, पूर्ववत्, पृ. २७०।

कुल्लीलाई काम लाउँछ कोठीमा बसेर किताब खबर परी।^{३६}

तत्कालीन चिया मजदुरहरूको दयनीय र मार्मिक अवस्थाको वर्णनका साथै चियाको खेतीबाट प्रशस्त नाफा कमाई कोठीमा सुविधा सम्पन्न बसेर राज गर्ने उपनिवेशवादी अङ्ग्रेज मालिकहरूको हैकमवादी प्रवृत्तिको वर्णन यस सवाईमा पाइन्छ। चियाबारीमा काम गर्ने चिया मजदुरहरूलाई कुल्लीजस्तो हेय शब्दको प्रयोग गरेबाट तत्कालीन चिया मजदुरहरूप्रति अङ्ग्रेज मालिकहरूको दृष्टि कस्तो थियो र तिनीहरूको आर्थिक अवस्था के कस्तो थियो भन्ने आँकडा लाउन सकिन्छ।

शिक्षाको कुनै व्यवस्था नभएको तत्कालीन चियाबारीका श्रमजीवीहरूले आफ्नो मनका कुराहरू लेखेर अभिव्यक्त गर्न सक्दैन थिए। त्यस्तो अवस्थामा आफ्ना मनका भावना र दुखेसोहरू उनीहरू गीतको माध्यम अभिव्यक्त गर्थे। ती सबै गीतहरू लिपिबद्ध हुन नसकेकाले त्यसै हराएर गए। यसर्थ प्रारम्भिक चरणका कवितामा चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति फाटफुट रूपमा मात्र लिपिबद्ध भएको पाइन्छ। मिसेनेरीहरूबाट आफ्ना छोराछोरीका लागि र इसाई धर्ममा प्रवेश गर्नेहरूका लागि भनेर दार्जिलिङ सहरि भेगमा केही पाठशालाहरूको स्थापना गरिएको भए तापनि चियाबारी क्षेत्रमा भने कुनै पनि पाठशालाको स्थापना भएको थिएन। यसो हुँदा चियाबारीका मानिसहरूले शिक्षाको कुनै उज्यालो पाएका थिएनन्। यति मात्र नभई बाँच्नकै लागि काम गर्नु पर्ने वाध्यता भएकोले केही हुर्केबढेका केटाकेटीहरूलाई पनि वाध्यतापूर्वक चियाबारीमा काम गर्नुपर्ने स्थिति थियो। यस्तो स्थितिमा चियाबारीमा कामगर्दा र थाकेको अवस्थामा थकाइ मारदा स्वतः अभिव्यक्त गीतहरूले चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ। कालान्तरमा केही सवाई र लहरी काव्यको सृजना भएपछि त्यसमा चियाबारी जनजीवनको प्रत्यक्ष

३६.पूर्वत् पृ. २५०।

अभिव्यक्ति हुन थालेको हो। अङ्ग्रेज तानाशाही शासनको चरम शोषणमा तत्कालीन समाज पिल्सिएकोले त्यस समयको अभिव्यक्ति पनि सोही प्रकारको रहेको छ।

भारतीय नेपाली कविताको प्रारम्भिक र दोस्रो चरणमा देखिएका यस्ता काव्यहरूमा कविहरूले कतैकतै चियाबारी जीवनलाई आफ्नो काव्यको विषय बनाएको देखिन्छ। शिक्षा र साहित्यको कुनै हेक्का नभएका तत्कालीन चियाबारी समाजलाई आधार गरी कविता लेखनुपर्छ भन्ने धारणा बनेको थिएन। चियाबारी जनजीवनजस्तो विषयमा साहित्य लेखनुपर्छ भन्ने धारणा त्यसताकका कविहरूमा नभएकोले र चियाबारीलाई हेयको दृष्टिले हेरिएकोले छुटपुट रूपमा मात्र कसैकसैले चियाबारी जनजीवनलाई काव्यको विषय बनाएका थिए।

सन् १९४७ मा देश स्वाधीन भएपछि देशको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक क्षेत्रमा परिवर्तन आयो। शिक्षाको प्रचार-प्रसारसँगै देशको मूलधारमा बाँच्न चाहने नेपालीहरूको सोंचले गर्दा भारतीय नेपाली कविताको विकास पनि द्रूत गतिले अघि बढेको देखिन्छ। यसैक्रममा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा चियाबारी जनजीवन पनि कविताको विषय बन्न पुग्यो भने भारतीय नेपाली कविताको तेस्रो चरणदेखि यस विषयले केही व्यापकता पाउन थालेको हो। देश स्वतन्त्र भए तापनि चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए र तिनीहरूको हैकमवादी शासन चियाबारीबाट अझै पनि हटेको थिएन। यसैको विरोधमा केही सचेत मानिसहरूको सहभागी र चिया मजदुरहरूको सक्रियतामा सन् १९५५ सालमा चिया मजदुरहरूले विशाल आन्दोलन गरेका थिए। स्वतन्त्र भारतको इतिहासमा यो आन्दोलन सबैभन्दा ठूलो र पहिलो मजदुर आन्दोलन थियो भने यस आन्दोलनमा भएको गोलीकाण्डमा ६ जना नेपाली आन्दोलनकारी मजदुरहरू शहीद बनेका थिए। यस ऐतिहासिक चियाबारी मजदुर आन्दोलनपछि देखिएका सामाजिक परिवर्तन र त्यस अवधिका घटनाहरूलाई कविहरूले प्रत्यक्ष रूपमा आफ्नो कविताको विषय बनाउन

थालेका हुन्। कवि अगमसिंह गिरीले त्यस ऐतिहासिक आन्दोलनमा शहीद भएकाहरूलाई श्रद्धाञ्जली दिँदै *चियाबारीका शहीदहरू* शीर्षक कवितामा लेखेका छन्-

सम्झी सम्झी वीर शहीद हो

निहुरन्छ यहाँ देवराती

चियाबारीसँग रून्छ हिमाल

मायाको नित आँशु खसाली ।

बिर्सन्न दिन्नौ सन्ततिलाई

निर्मम गोलीको प्रहार यहाँ

तिम्रो मेरो प्राण लुछेर

खोसिन्छ कहाँ अधिकार यहाँ।^{३७}

सन् १९५५ सालको चियाबारी आम हडताल पहिलो सचेत मजदुर आन्दोलन थियो भने मजदुरहरूमाथि चलेको गोलीकाण्डको भत्सर्ना गर्दै नेपालीमा थुप्रै गीत र कविताहरू लेखिए। यस विषयमा सन् १९५५ सालको १३ नोभेम्बरमा प्रकाशित *अग्रदूत* पत्रिकाको वर्ष ३, किरण १३ मा यसो भनिएको छ-

गत आम हडतालपछि विशेष गरी निशस्त्र मजदुरवर्गमाथि पुलिसले निर्ममतापूर्वक गोली चलाएर ६ जनाको हत्या गरेको घटना विषय लिएर आज विभिन्न चियाकमानमा मजदुरहरूले यति विघ्न गीत र कविताहरू रचेर हाम्रामा पठाइरहेका छन् जसलाई *अग्रदूत*मा छपाएर प्रकाशित गर्नु पर्‍यो भने

३७. अगमसिंह गिरी, सन् १९७८, *जलेको प्रतिविम्ब: रोएको प्रतिध्वनि*, दार्जिलिङ, अस्तित्व प्रकाशन, पृ. १०५।

२/३ अङ् गीतै गीत र कवितै कविताले भरिनेछ। यी गीतहरूमा हामी पाउँछौँ सरकारको निर्ममतापूर्ण व्यवहारप्रति कठोर भत्सर्ना, एकता र संगठनप्रति मजदुरवर्गको अटल विश्वास, संघर्ष, प्रेरणा र आफ्ना वीर शहीद साथीहरूप्रति आन्तरिक श्रद्धा।^{३८}

यसबाट सरकार र अङ्ग्रेजको हैकमवादी नीतिको घोर अलोचना गर्दै कविहरूले प्रशस्त कविताहरू लेखेका थिए भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यस्ता कविताहरूलाई एसेन देवानले *हडताल गन्यौँ के?* कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलन गरेका छन्। चियाबारीको अवस्थामाथि खर्साड घुम्ती कमानका मीनादेवी शंकरले *रूजी र भिजी* शीर्षक कवितामा लेखेका छन्-

रूजी र भिजी कामै र गछौँ चिया है गाछैमा

एक पेटै खानु हामीलाई छैन कंग्रेसी राजैमा ।

नामैका लागि स्कूल राख्यौँ चिया है कमानमा

पढ्न र लेख्न उत्तिकै भयो मजदूरी जीवनमा ।

दवाई र पानी हामीलाई छैन चिया है कमानमा

बेकालमै मछौँ मजदूर हामी मालिकको शोषणमा ।

(रूजी र भिजी, पृ. ३)

यस कविताले चियाबारी जीवनको कारुणिक तर यथार्थ जीवनको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दछ। रूज्दैभिज्दै चियाबारीमा काम गर्ने श्रमजीविवर्गलाई एकछाक खान गाहो हुन्छ। चियाबारीमा नामको लागि मात्र खोलिएको स्कूलप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ। कुनै

३८. रत्न वान्तवा, *संकलन सन्दर्भ*, एसेन देवान (संकलक), प्रकाशन साल दिइएको छैन, *हडताल गन्यौँ के?*, दार्जिलिङ, लेखक स्वयं, पृ. दिइएको छैन।

बिमारीको निम्ति चियाबारीमा औषधीको व्यवस्था गरिएको छैन। हैजा र झाडा पखालाले वर्षेनी सैकडौं मानिसहरू मर्ने। यस्तै यथार्थ घटनाको प्रस्तुति यस कवितामा गरिएको छ। चियाबारीका मजदुरहरूलाई केवल भैंडाबाखा झैं सम्झने ती उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको हैकमवादी शासन र चिया मजदुरहरूको कथा व्यथा यी गीत र कविताहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ।

सन् १९५५ सालमा मार्गेटसहोप चियाबारीमा भएको त्यस गोलीकाण्डले दार्जिलिङका सारा मानिसहरू उद्वेलित बनेका थिए। त्यस गोलीकाण्डको विरोधमा ठाँउठाँउमा विरोध जुलुसहरू भएका थिए भने चियाबारीका अल्पशिक्षित मजदुरहरूले त्यस घटनालाई कविताको माध्यम अभिव्यक्ति दिएका छन्। साउअक्षर नचिनेकाहरू पनि त्यस घटनालाई लय हाली गीत बनाएर गुनगुनाउथे भन्ने जानकारी पाइन्छ।^{३९} सन् १९५५ सालको चियाबारी आन्दोलन र त्यसको विरोधमा उठेको विद्रोहमाथि प्रशस्त मात्रामा कविता लेखिएका छन्। त्यस घटनालाई आधार गरी कविता लेखनेहरूमा अगमसिंह गिरी, नन्द हाङ्गिम, बुद्धकुमार मोक्तान, नवीन वरदेवा, मीनादेवी शंकर, बुद्धिमान वान्तवा, डम्बरसिंह राई, आर. बी. खतिवडा, गुराँसफूल, धीरज चामलिङ, वसन्तकुमार राई, नवीन सुब्बा प्रभृति कविहरू मुख्य छन्। त्यस गोलीकाण्डको घोर भर्त्सना गरी लेखिएका केही कवितांशहरू यसप्रकार छन्-

हडताल गरी बड्ताल भा को पैसा पायौं के ?

हिसाब काहिँ गुलमाल भो कि औंला भाँच्यौं के ?

चेलीमाथि गोली चल्यो थाहा पायौं के ?

शहीदका लासमाथि नजर लायौं के ?

३०. खर्वनी निवासी ७७ वर्षीय गर्जमान राईसँगको भेटवार्ताक्रममा प्राप्त जानकारी।

(हडताल गन्यौ के?, पृ.९)

कम्पनी ज्यानले नोटिसै दियो तीन महीना सम्मको
त्यो नोटिस वापस गराउनुपर्छ, आउ पाँचै कमानको ।
मार्गेट्सहोपमा गोलीले मान्यो काले वीर वालकलाई
अक्टोबर महीना यो पन्ध्र तारिख नोटिस भो हामीलाई ।

(कम्पनी ज्यानले नोटिसै..., पृ.४)

हे देवी अमृता
त्यो तिम्रो माया संसारमा छोड्यौनी
रगत तिम्रो संसार बगाई
जनतालाई जोड्यौनी ।

(हे देवी अमृता, पृ.६)

पचपन्न सालमा हडताल लडे, एकताको बलले
प्राण समेत दिएपछि, रोक्न सक्छ कस्ले ।

(ओ समयको फेरो बुझी, पृ.७)

धन्य हौ शहीद, पुलिसको तारो छात्तीलाई गराई
अगाडि बढ्यौ दुःखी गाना गाई, किञ्चित नडराई ।

(शहीदहरूप्रति, पृ.११)

गीतकार तथा कविहरूले त्यस घटनालाई विभिन्न भाकामा तीव्र आलोचनाका साथ व्यक्त गरेका छन्। स्वाधीन भारतको पहिलो दशकमा नै भएको यो ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनक्रममा अधिकांश चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए। स्वाधीनताको मिर्मिरे उषाकालमा शिक्षाको राम्रो व्यवस्था नभए तापनि कनीकुथी केही लेखन-पढ्न जान्नेहरूले नै त्यस गोलीकाण्डको भर्त्सना गर्दै कवितामा अभिव्यक्ति दिएका हुन्। सरकारसँग मिलेर अङ्ग्रेज मालिकहरूले चिया मजदुरहरूमाथि गरेको अत्याचार नै ती कविताहरूको मूल विषय रहेको छ।

स्वाधीनताको पहिलो दशकपछि सबै चियाबारीका मालिकहरूमा परिवर्तन देखिन थाल्यो। अतः अङ्ग्रेजहरूको राज हटी सबै चियाबारीहरू स्वदेशी मालिकहरूको हातमा परे। चियाखेतीप्रति स्वदेशी मालिकहरूको अपरिपक्वता र चियाबाट जतिसक्दो चाडो नाफा र मुनाफा कमाउने ध्येयले चियाबारीको अवस्था झनै जर्जजरित बन्दै गयो। पछिबाट त्यस अवस्थालाई कविहरूले आफ्ना कवितामा अभिव्यक्तिको विषय बनाएका छन्। अस्सीको दशकदेखि भारतीय नेपाली कविताको विकास परम्परामा विभिन्न प्रवृत्तिको अनुसरण गर्दै व्यापकता आएको देखिन्छ। यसर्थ प्रारम्भिक चरणका केही कविताहरूमा चियाबारीले अभिव्यक्ति पाएको भए तापनि अस्सीको दशकदेखि भारतीय नेपाली कवितामा चियाबारीसम्बद्ध विषयले अझ व्यापकता पाएको देखिन्छ। त्यसपछिका कविताहरूमा कविहरूले कतै मूल विषयको रूपमा त कतै प्रतीक र बिम्बको रूपमा चियाबारीलाई कुनै न कुनै रूपमा अभिव्यक्ति दिदै आएका छन्।

देशको अन्य भागको उद्योग धन्दाको तुलनामा चियाबारीको दैनिक हाजिरा थोरै भएकोले देशले सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा विकास गरे तापनि चियाबारी क्षेत्रको विकासमा कुनै सुधार हुन सकेन। चियाबारीका नयाँ मालिकहरूको सोंच जत्ति सक्दो चाडो नाफा कमाउने भएकोले तिनीहरूले चियाबारीलाई कहिले पनि सुधारको दृष्टिले

हेरेनन्। अङ्ग्रेज उपनिवेशवादको आर्थिक मेरूदण्डको रूपमा बसाइएको चिया उद्योग र योसँग गाँसिएको यहाँको जनजीवनमा स्वतन्त्रतापछि पनि कुनै परिवर्तन हुन नसक्नु उपनिवेशवादकै परिणाम हो। दार्जिलिङ चिया व्यापार-वाणिज्य र आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड बने तापनि चियाबारीमा आश्रित मानिसहरूको जीवन भने एक छाक खानसम्म मात्र सीमित रहेको थियो। चियाबारीको यी नै दयनीय अवस्थालाई कविहरूले आफ्नो कविताको विषय बनाएका छन्।

चियाबारी जनजीवनका विभिन्न पक्षलाई कविताको विषय बनाएर अभिव्यक्ति दिने कवि र तिनीहरूको कविता निम्न प्रकार छन्— अगम सिंह गिरी (धूँवाँ, एक अभिव्यक्तिभिन्न, चियाबारीका शहीदहरू), विकाश गोतामे (जहाँ इतिहास लेखिएको थियो, बालासन, म सबलाई सोध्छु पैसाले किन पुग्दैन), कितापसिंह राई (जीवन फूल), जस योजन प्यासी (अचेल चियाको प्यालाभरि रगतको पोखरी देख्छु), किरण स्याङ्देन (चियाको मुना अनि चुरा), केवलचन्द्र लामा (मिसेस एक्स, लाग्यो परदेश सान्कान्छोको बाबु, चियाबारीको चकमन्न गीत, छेलिएका चियाबारी एउटा फिक्सन), कालुसिंह रनपहेंली (तालाबन्द चियाकमान, कुलैनका गाछहरू), टेकध्वज जिम्बा आशा (चियाबारीको गीत), सञ्जय वान्तवा (डाकवाला), जीवन नामदुङ (उधारोमा किनेको छ इतिहासले हाम्रो रगत धेरैपल्ट, प्रदुषण, सडक र कर्फ्यू, अझै कति बग्ने बालासन), अजय थापा (चुहने छप्पर, शहर पसेका गाउँहरू), विमल राई (चिया चुरो), पवन राई नामदुङ (हिँउदमा चियाबारी, गुह्य चिया, कविता फुल्ने गाँउ, दार्जिलिङ: मुटु यहाँ छ), पी. अभाव (मेरो मायालु बालासन, कसले रोक्न सक्छ, ह्याप्पी न्यू इयर, हरिया चियाबारी पहेंलो अनुहार, विकास घोटालाहरूमा, दशैं २००३), एसेम चौहान (चियाबारीको साँझ विहानी), दिनेश खड्का (म मेरो गाँउ खोज्दैछु), केसाड लामा गोम्देन (नयाँ वर्षप्रति, यथार्थचित्र), कमल चामलिङ (औँला उठाउँछन्, चियाबारीको श्रमिक, पुर्खाको मक्किएको हाडखोर, दुखदो जीवन, पहिला/अहिले), पूर्ण वान्तवा (हाम्रो बोनस, चियाबारीको गीत), मणिप्रसाद राई

(चिठी मञ्जरीलाई, लिजाहिल), सुरज शर्मा (मेरो चियाबारी), अर्जुन प्रधान (ठूली र उसको आशा कमानमा, कमानमा बिहानको साइरेन, झरीको याममा कमानमा, मेरो जन्मभूमि: नागरी चियाबारी, यो रमाइलो मुलुक, चियाबारीमा ठूलीको गणित, चियाबारी गोरेटोमा, चियाबारीमा हाम्रा जीवन रेखा), गुमानसिंह राई (हाम्रो प्रतिबिम्ब), रचना अनाकार (क्विन्स अफ हिल्स: मेरी दार्जिलिड-१, क्विन्स अफ हिल्स: मेरी दार्जिलिड-२, व्यथा मेरो चियाबारीको), सुमन वान्तवा (आँखाले होइन मनले हेर), जाइन्द्र जेनियम (कैय्यन दिनदेखि चियाको गाछमा हेदी), राममणि जोशी (विकल्पहीन विकल्प भएर, आशा निराशामा पुगिसक्यो, आँधी आउनु अघिको क्षण, यी मन-मनहरू), नरबहादुर तोया (आँखामा आँशु लिएर, चिया-गाछका मुनामुनामा), नगेन्द्र गोर्खा (शहरमा दशौं), मिलन वान्तवा (गाँउ र शहर-१०), सुरेन्द्र चामलिङ (यसरी बाँचेका छन् चियाबारीमा मानिसहरू, कथा खोज्दै आह्वान नायकहरूलाई) वासुदेव पुलामी (म र मेरो बुबा, देश, यति बेला गाँउहरू, घाउहरूका यात्रामा, पन्ध्र अगस्त र देशप्रेमीहरू, गाँउको बासन, सबाल्टनी, दिपेन तामाङ (गाँउमा पन्ध्र, कथा, साइरन, बलात्कृत दुई पात एक सुइरो, सपना-१, मालिक-१, मालिक-२, बूढो र टोकी, पसिनाको साइनो, बोनस र दशौं), मनोहर शर्मा अविनाश (कमाने जिन्दगी), महेश दाहाल (आमा र चियाको मुना) आदिका कविताहरूमा चियाबारीका विभिन्न पक्षको अभिव्यक्ति पाइन्छ।

सञ्जय वान्तवाको डाकवाला शीर्षकमा भएको कविताले ब्रिटिसकालीन चियाबारीको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरेको छ। ब्रिटिसकालीन चियाबारीमा डाकवालाहरू हुन्थे, जसको काम डाक बोक्नु हुन्थ्यो। तिनीहरूले चियाबारीभित्रका डाक सहर लैजान्थे अनि सहरबाट फेरि डाकहरू बोकेर चियाबारी पुऱ्याउथे। त्यो डाकभन्दा पनि गह्रौं तर डाग बोक्ने बाकस हुन्थ्यो। त्यस समयका डाकवालाहरूले खाली खुट्टै कोशौं हिँडेर साहेबको सोझो भई डाक बोक्थे। त्यसरी नै चियाबारीका मालिक साहेबहरूको रोटी बोक्ने रोटीवाला र घोडा सिहार्ने सइसहरू पनि हुन्थे। कसैले जुत्ता

लगाएर हिँड्न पाउने अवस्था थिएन, तर कविले डाकवालाले जुत्ता लगाएको प्रसंग झिकेर चियाबारीमा चिया मजदुरहरूबाट हुने विद्रोहको संकेत दिएका छन्। यसरी नै समय बितेर गयो। भारत स्वतन्त्र भयो। चियाबारीबाट अङ्ग्रेजहरूको राज समाप्त भयो। कवि लेख्छन्-

आज अङ्ग्रेजहरू छैनन् चियाकमानमा

डाकवाला छैनन्

रोटीवाला छैनन्

सइस र घोडाहरू छैनन्।^{४०}

माथिको कवितांशमा कविको आशय के छ भने अङ्ग्रेजहरूले भारत छोडेर गए, चियाबारीमा तिनीहरूको कुनै हुकुमत छैन, तर चियाबारीका मानिसहरू अझै पीडित र शोषित छन्।

चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अध्ययन गरेर हेर्दा फूटकर कविताको अतिरिक्त लामा कविताहरू पनि प्रकाशित भएका छन्। खण्डकाव्य भनिएका त्यस्ता रचनाहरूमा नन्द हाडखिमको *चियाबारीमा*, बुद्धकुमार मोक्तानको *कुल्लीको गीत*, नवीन सुब्बाको *चियाबारी मोफसल* मुख्य रहेका छन्। यी तीनवटा कृतिमात्र चियाबारी जनजीवनको विस्तृत पक्षलाई आधार गरी लेखिएको खण्डकाव्य हो। आख्यानात्मक स्वरूपका यी खण्डकाव्यहरूमा चियाबारी जनजीवनका विविध पक्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ। भारतीय नेपाली कविताको दुई सय वर्षको विकास परम्परामा यी तीनवटा कृतिको अतिरिक्त चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी यति ठूलो कृति रचना गरिएको पाइँदैन। यसको अतिरिक्त जस योञ्जन प्यासीको *अचेल म चियाको प्यालाभरि रगतको पोखरी देख्छु*

४०.सञ्जय वान्तवा, २००७, *त्यो गाँउ/त्यो वस्तीमा*, पश्चिम सिक्किम, हिमाली प्रकाशन, पृ.७।

चियाबारी जनजीवनको सशक्त अभिव्यक्ति भएको लामो कविता हो। पूर्वदृष्टि (फल्यास ब्याक) शैलीमा कविले चियाबारी जनजीवनका विभिन्न पाटालाई उद्घाटन गरेका छन्। कविले प्यालामा खनाइएको चियालाई चिया मजदुरहरूको रगतसँग तुलना गरेका छन्। त्यो चिया होइन त्यो चिया मजदुरहरूको खुन र पसिनाको मिश्रण हो भनेर भनेका छन्।

चियाबारी र यससँग सम्बन्धित श्रमजीवी मजदुरहरूको जीवन बँचाइलाई खण्डकाव्य र केही लामा कविताको अतिरिक्त फूटकर कविताहरूमा पनि कविहरूले सशक्त रूपमा अभिव्यक्ति दिएका छन्। यसक्रममा कविहरूले चियाबारी र चियाबारीसँग गाँसिएर आएका शब्द र जीवन शैलीलाई आधार गरी आफ्नो कृतिको नाम पनि सोही अनुरूप राखेका छन्। यस्ता कृतिहरूमा रामलाल अधिकारीको *चियाबारी*, भूपाल सुब्बाको *चिया जीवन*, माधव बुढाथोकीको *चियाबारी पाखाका कविताहरू*, सचिन नेपालको *कथा चियाबारीको*, हर्कसिंह किरातको *थली गोढने हत्केलाहरू*, सरण खालिङको *भसरड चियारड* आदि मुख्य छन्। यी सङ्ग्रहभित्र र अन्य फूटकर कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनका विविध पाटालाई प्रस्तुत गरिएको छ।

चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अध्ययन गरेर हेर्दा यी कविताहरूले लिएको विषय र कविताले अभिव्यक्त गरेको साझा विशेषतालाई निम्नलिखित बुँदाका रूपमा राख्न सकिन्छ-

(१) मूलतः चियाबारी विषयक नेपाली कविताहरूले चियाबारी जनजीवनको अँध्यारो पक्षलाई प्रस्तुत गरेका छन्। चियाबारीमा हुने अन्याय, अत्याचार, शोषण आदि नै यस्ता कविताहरूको मूल विषय रहेको छ।

(२) चियाबारीमा हुने हट्टाबाहर प्रथाको व्याख्या गरिनु चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को मुख्य विशेषता हो। हट्टाबाहर प्रथा ब्रिटिसकालीन चियाबारीका मानिसहरूमाथि गरिने अमानवीय व्यवस्था थियो, किनभने हट्टाबाहर भएको

मान्छेले सधैंको निम्ति त्यस चियाबारीलाई छोडेर जानुपर्थ्यो। कविहरूले त्यस हट्टाबाहर प्रथाको घोर विरोध गर्दै कविता लेखेका छन्।

(३) ब्रिटिसकालीन सामाजिक पृष्ठभूमि र त्योसँग गाँसिएका विभिन्न पक्षको प्रस्तुति चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले स्थापना गरेको चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्था अति नै सोचनीय थियो। एक छाक खाना खाएर जीवन बाँच्न सक्ने सीमित आमदानीको अतिरिक्त जीविकोपार्जनको अर्को कुनै विकल्प पनि थिएन। यस्तो अवस्थामा चियाबारी जीवन अति कष्टमय थियो। साहेब चडेको घोडालाई डोन्याएर त्यसको पछिपछि हिँड्नुपर्ने, गहौं डाकको बाकस बोकेर कोशौं हिँड्नुपर्ने, सहर बजारबाट साहेबकालागि खाने रोटी बोकेर ल्याउनुपर्ने आदि जस्ता कष्टमय जीवनको व्याख्या कविहरूले गरेका छन्।

(४) दार्जिलिङको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र यससँग जोडिएका विभिन्न घटनाहरूको अभिव्यक्ति चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। ब्रिटिसहरू आउनभन्दा अघि दार्जिलिङ पहाड घना जङ्गलले ढाकिएको थियो। घना जङ्गलले भरिएको यस पहाडी भूमिलाई आवाध तुल्याउन नेपालीका सयौं पुर्खाहरूले पसिना र खून दिएका थिए। यहाँको जङ्गल फाँडी चियाका विरूवा रोपी कष्टमय जीवन जिउने र यो ठाँउलाई आवाध तुल्याउने नेपालीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम लाग्न सकेन। टिस्टा र बालासन नदी यी सबै कुराका साक्षी हुन् भन्दै कविहरूले चियाबारी जीवनलाई आफ्ना कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्।

(५) विश्व वैश्वकरणको परिणामस्वरूप चियाबारी क्षेत्रमा देखिएका आमूल परिवर्तनको प्रस्तुति चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो, किनभने यही वैश्वकरणको फलस्वरूप चियाबारीको सामाजिक-सांस्कृतिक

अवस्थामा परिवर्तन देखिएको छ। चियाबारीमा पनि अङ्ग्रेजी माध्यमका प्राथमिक स्तरका निजी पाठशालाहरूको निर्माण भएका छन्। आर्थिक अवस्था जे जस्तो भए तापनि चियाबारीका प्राथमिक तहका पाठशालाहरूमा पनि अङ्ग्रेजी राइम्स गाइन्छ र अङ्ग्रेजी फिल्महरू प्रसस्त मात्रामा हेरिन्छ भन्ने कुरालाई कविहरूले आफ्ना कविताका माध्यम सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन हो भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन्।

(६) दार्जिलिङ र चियाबारीलाई एकार्काको पर्यायको रूपमा व्याख्या गरिनु चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। चारैतिर थुम्काथुम्कीमा फैलिएको मनोरम चियाबारीको रमाइलो दृश्यलाई कविहरूले हरियो च्यादर ओडेको पाखा भनेर व्याख्या गरेका छन्। यस्ता प्राकृतिक सौन्दर्यमा देश-विदेशका पर्यटकहरू आकर्षित एवम् मोहित भएर यहाँ घुम्न आँउछन् भन्दै चियाबारीलाई दार्जिलिङको पर्याय मात्र नभनेर मुख्य आय स्रोत पनि मानेका छन्।

(७) चियाबारीमा हुने अन्याय, अत्याचार र शोषणप्रतिको विद्रोही भावना चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। चियाबारीका मजदुरहरूलाई भेडा-बाखा सरह ठान्ने चियाबारीका मालिकहरूको अन्यायप्रतिको विद्रोह नै चियाबारी कविता हो। चियाबारीका मजदुरहरू दास होइनन् भन्ने भावनाको विद्रोहात्मक अभिव्यक्ति यस प्रवृत्तिका कवितामा पाइन्छ। चियाबारी मालिकवर्गले मजदुरहरूको खून चुसेको धेरै भयो, अब त्यसको विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने आह्वान गर्दै कविहरूले विद्रोहले भरिएका कविताहरू लेखेका छन्।

(८) सहर र चियाबारी बिचका विभिन्न अवस्थाको तुलनात्मक वर्णन चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। सहरमा राम्रा, ठूला र फराकिला

बाटाहरूको निर्माण गरिएको छ, तर चियाबारीमा कुनै पक्की बाटोको निर्माण हुन सकेको छैन। चियाबारीमा अपठ्यारा गोरेटा मात्र छन्। सहरको तुलनामा चियाबारीमा कुनै भौतिक विकास भएको छैन भन्दै कविहरूले कवितामा सहरीया र चियाबारी समाजको तुलनात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन्।

(९) चियाखेती स्थानीय मानिसहरूको निम्ति जीविकोपार्जनको साधन भएकोले यसलाई आमाको रूपमा हेरिनु चियाबारी विषयक नेपाली कविताको मौलिक विशेषता हो। चिया यहाँको मानिसहरूको जननी हो। यसमा धेरै आशा र भरोसा रहेका छन्, तर चियाखेतीलाई आमाको रूपमा हेरिए तापनि चियाबारीले हजारौं चिया मजदुरहरूको आशा र भरोसा कहिले पुरा गर्न सकेन। जीवनका अधिकांश समय चिया उद्योगमा बिताएका चिया मजदुरहरूको जीवनमा कुनै उज्यालो दिन आएन भन्ने अभिव्यक्ति कविहरूले आफ्ना कवितामा व्यक्त गरेका छन्।

(१०) बन्द चियाबारी र त्यसपछि उब्जिएका विभिन्न संकटको अभिव्यक्ति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। ब्रिटिसहरूले छाडेर गएपछि स्वदेशी मालिकहरूले चियाबारीलाई सही ढंगमा संचालन गर्न नसक्दा चियाबारीको अवस्था जर्जरित भन्दै गयो। फलस्वरूप समय समयमा चियाबारीका मालिकहरू चिया उद्योगले भोग्न परेको नोक्सान र अन्य समस्या देखाएर चियाबारी बन्द गर्ने गर्छन्। चिया उद्योग नै यहाँका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थाको मेरुदण्ड भएकोले अचानक हुने बन्द-हडतालले यहाँका मानिसहरू आर्थिक समस्याको शिकार बन्न पुग्छन्। यसरी अचानक आएको आर्थिक संकटले जीवन धान्न गाह्रो भएपछि चियाबारीका श्रमजीवीहरू ठूलाठूला सहरमा पलायन हुन पर्ने वाध्यता, कुनै दवाईपानी नपाएर भोकभोकै मर्नु पर्ने अवस्था र

वाध्यतावश सहर गएर वेश्यावृत्ति र अन्य गैरकानुनी व्यवसाय अपनाउनु पर्ने अवस्थाको वर्णन कविहरूले गरेका छन्।

(११) वर्तमान बढ्दो फेसन, चियाबारी क्षेत्रमा निर्माण भएका अङ्ग्रेजी पाठशालाको निर्माण र आर्थिक अवस्था कमजोर भए पनि छोराछोरीलाई अङ्ग्रेजी पाठशालामा पढाउने मनोवृत्तिको कवितात्मक अभिव्यक्ति पछिल्ला चरणका चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विशेषता हो। आधुनिक शिक्षाप्रतिको बढ्दो चासोको कारणले अङ्ग्रेजी माध्यमका निजी पाठशालामा पढाउने एउटा लोकाचार जस्तो बनेको छ। ती नै विषयलाई कविहरूले कवितामा व्यक्त गरेका छन्। त्यसरी नै वर्तमान सरकारको सरकारी योजनाअन्तर्गत हुने सयदिने रोजगारमा भाइभतिजावाद भएको र त्यसमा चियाबारीका मानिसहरू राजनीतिक शिकार बनेको प्रसंग पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताले व्यक्त गरेको अर्को मुख्य विषय हो।

(१२) चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा पाइने अर्को मुख्य विशेषता चियाबारीका मानिसहरू यहाँबाट पलायन हुने वाध्यतामूलक अवस्था पनि हो। बढ्दो महँगाईको कारण सीमित आयको भरमा बाँच्न चियाबारीका मानिसहरूलाई गाह्रो पर्ने हुँदा यहाँका मानिसहरू चियाबारी छाडी बाहिर गएर काम गर्न थालेका छन्। आफ्नो आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन पलायन भएका स्थानीय मानिसहरूको अवस्थाको वर्णन चियाबारी कवितामा पाइन्छ।

(१३) चियालाई श्रमिकको खून भनेर व्याख्या गरिनु चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। दार्जिलिङ चियाले विश्वमा नै प्रसिद्धि कमाएको छ। वास्तवमा फ्याक्ट्रीमा उत्पादित चिया यिनै चिया मजदुरहरूको रगत र पसिनाको

कमाई हो। यसमा चिया मजदुरहरूको रगत मिसिएको छ। यसैले चिया चिया मजदुरहरूको रगत हो भनेर कविहरूले कवितामा व्यक्त गरेका छन्।

(१४) चियाबारी क्षेत्रमा देखिएका विषम परिस्थितिको चित्रण गर्नु पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विशेषता हो। चियाबारीमा काम गर्नु त्यति सहज छैन। साँप, बिच्छी, बारूला आदिको जोखिम स्थिति त्यतिकै विद्यमान छ। रूजीभिजी काम गर्नु पर्ने अवस्थामा पनि चियाबारीमा कसैलाई पुगिसरी छैन। बिहानदेखि बेलुकीसम्म गोरूजस्तो खटिँदा पनि छोराछोरीका निमित्त स्कूलमा चाहिने खाता-किताब किन्ने पैसा, बيمार हुँदा औषधी किन्ने पैसा र भैपरि आउँदा खर्च गर्ने पैसा समेत हुँदैन। यसको तुलनामा मालिकहरूको आर्थिक अवस्था भने समृद्ध देखिन्छ। मालिक र श्रमजीवीका छोराछोरीले लाउने, खाने र पढ्ने स्कूलहरूको तुलना गरी लेखिएका कविताहरूले चियाबारी जानजीवनको अवस्थाको चित्रण गरेका छन्।

(१५) चियाबारीमा त्रासमय जीवन बाँचाईको प्रस्तुति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को पक्ष हो। चियाबारीमा हाम्रो जमीनको पुर्जापट्टा छैन तरैपनि चियाबारीसँग हाम्रो अटुट नाता छ। विस्तारै चियाबारीको अवस्था सोचनीय बन्दै गइरहेको छ। पछिल्ला समयमा लगातार हुने बन्दको कारण कुन चियाबारी कुन हिँउदमा बन्द हुन्छ त्यसको कुनै निश्चितता छैन। चियाबारीका मजदुरहरूको न्यूनतम हाजिरी अति नै थोरै छ। कुनै सहूलियत छैन, तथापि चियाबारी बन्द भए के गर्ने भन्ने त्रासले चियाबारीका मानिसहरू जहिले पनि आतंकित भएर बाँच्नु पर्छ भन्ने कुराको कवितात्मक अभिव्यक्ति कविहरूले प्रस्तुत गरेका छन्।

(१६) हतारो र चटारो जीवन बाँचाईको प्रस्तुति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विशेषता हो। चियाबारी जीवन हतारोमा बाँचेको छ। चियाबारीका

मानिसहरू बिहान चार नबजी उठ्ने गर्छन्। चिया मजदुरहरू बिहान हतारहतार उठ्यो अलिअलि खाने कुरा खाएर मेलो जान्छन्। यसरी चियाबारी जीवन हतारै हतारमा बाँचेको छ। यी नै विषयलाई लिएर कविहरूले आफ्ना कवितामा भावपूर्ण अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन्।

(१७) उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको औद्योगिक नीतिअनुसार प्रारम्भमा नेपालीहरूले नै दार्जिलिङ पहाडी खण्डका घना जङ्गल फाँडी चियाबारीको स्थापना गरेका थिए भने यससँग गाँसिएका नेपालीहरूको ऐतिहासिक कथा-व्यथाको कवितात्मक अभिव्यक्ति चियाबारी विषयक नेपाली कविताको निजी विशेषता हो। चियाउद्योगको स्थापनासँग गाँसिएका अपत्यारिला, तर यथार्थ घटनाहरूको वर्णन कविहरूले कवितामा गरेका छन्। गाडी नपुग्ने ठाँउमा ठूला-ठूला फलामका टुक्राहरू, लन्डनमा निर्मित मसिनहरू बोकेर नेपाली मजदुरहरूले चिया फ्याक्ट्रीहरू निर्माण गर्ने ठूला-ठूला काम गरेका थिए। ज्यान दिएर फ्याक्ट्री बनाउने नेपालीहरू अङ्ग्रेजहरूको चरम उपनिवेशी शोषण र अन्यायमा बाँच्न बाध्य थिए भन्ने अभिव्यक्ति नै चियाबारी कविताको मूल स्वर हो।

(१८) चियाबारीमा भएको सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनको प्रस्तुति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको मूलभूत विशेषता हो। चियाबारीको पछिल्ला चरणमा देखिएका यस्ता विषयलाई कविहरूले खुबै उत्सुकतासँग प्रस्तुत गरेका छन्। चियाबारीको आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूको प्रस्तुतिमा कविहरू सचेत देखिन्छन्। दार्जिलिङका अधिकांश चियाबारीमा प्रत्येक पन्ध्र दिनमा काम गरेको खर्च^{४१} र रासिन दिइने गरिन्छ, जसलाई चियाबारी समाजमा पन्ध्रे खर्च र

४१. खर्चको शाब्दिक अर्थ मूलतः रूपियाँ पैसा मान्ने काम भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिन्छ, तर चियाबारी क्षेत्रमा खर्च भन्नाले आफूले काम गरेवापत हप्ता वा पन्ध्रमा पाउने परिश्रमिक वा रूपियाँ हो।

पन्ध्रे रासिन भनिन्छ। चिया मजदुरहरूलाई पन्ध्रमा दिइने यो पन्ध्रे रासनको गुणस्तर अति नै निम्न स्तरको हुन्छ। यस्ता विषयलाई कविहरूले चिया मजदुरहरूको जीविकाको आर्थिक पक्षसँग गाँसेर हेरेका छन्।

(१९) चियाबारी जनजीवनसँग सम्बद्ध मजदुरहरूको हाँसो खुशीलाई पनि चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा रोचक शैलीमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। जस्तै दुःखको घडीमा पनि चियाबारीका मानिसहरू चाडपर्वको अवसर र फुर्सदको बेलामा सबै दुःख बिसेर हाँसीखुशी आनन्द मनाउने गर्छन्। खर्चको प्रत्येक शनिवार र आइतबार चियाबारीका मानिसहरूको निमित्त दशैं बराबर हुन्छ, किनभने प्रत्येक खर्चमा खसी-बाखा, कुखुरा, सुङ्गुर, गोरू आदि काटेर खान्छन्। कोही सौदा गर्न बजारतिर पनि जान्छन्। धेरै आशा र रहर लिएर यस्ता कयौं पन्ध्रहरू बितेर गए, तर चियाबारीका मानिसहरूको सपना कहिले पुरा भएको छैन भन्ने अभिव्यक्ति कविहरूले आफ्ना कवितामा व्यक्त गरेका छन्।

(२०) बोनस र बिघासँग सम्बन्धित अभिव्यक्ति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विशेषता हो। राजनीतिक हक-अधिकारको लामो सङ्घर्षपछि पाउन थालेको बोनस वर्षदिनमा दिइने मुनाफाको पैसा (बक्सिस) हो। बोनसको निमित्त चिया मजदुर सङ्गठनहरूले धेरै सभा र आन्दोलन गर्नुपरेको थियो। बिघा अतिरिक्त समयसम्म गरिने कामबाट प्राप्त आम्दानी र बर्खाको समयमा धेरै चियापत्ती उत्पादन हुने हुनाले अतिरिक्त मान्छे लगाएर पत्ती टिप्ने व्यवस्था हो। यो बिघा टिप्ने मान्छेलाई बिघावाला भनिन्छ। यससँग जोडिएका विभिन्न पक्षलाई कविहरूले कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्। विशेष दशैंको समयमा बोनस दिइन्छ भने यसैबाट प्राप्त रूपियाँले चियाबारीका मानिसहरू दशैं धुमधामले मनाउँछन्। बर्खा झरीमा केही अतिरिक्त पैसा कमाउने लोभले चिया मजदुरहरू बिघामा

हिँड्दछन् भने झरीले भिजेर ज्वरो र निमोनियाले धेरै चिया मजदुरहरूको मृत्यु हुन्छ भन्ने प्रसङ्गलाई पनि कविहरूले कवितामा व्यक्त गरेका छन्।

(२१) चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा व्यक्त हुने चिया मजदुरहरूमाथिको शोषणप्रतिको विद्रोही भावना पनि यस प्रवृत्तिका कविताको काव्यगत विशेषता हो। चियाबारीका मानिसहरूले पनि आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति सङ्गठित भएर लड्नुपर्छ भन्ने धारणा कविहरूले व्यक्त गरेका छन्। चियाबारीमा चियाको विरूवा सिहादीसिहादी बराजु बितेर गए, बाजे बितेर गए, बाबु बितेर गए, छोरा बितेर गए अब नातिको समय आयो, तर युगौदेखि चियाबारीमा नै बसी चियाको बोट-विरूवा सिहादी आएका ती चियाका बुढा, फ्याक्ट्री, रूख, झारपात आदि सबै मालिकको स्वमित्वमा छन्। युगौदेखि चियाबारीमा बसिआएका ती मजदुरहरूको भने आफ्नो नाममा घर-घडेडीको पुर्जापट्टा छैन। यसर्थ अब चियाबारीका मानिसहरूले विद्रोह गर्नुपर्छ भनेर कविहरूले तिनीहरूलाई कविताका माध्यम आग्रह गरेका छन्।

(२२) चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा चियाबारीको जर्जरित अवस्थाको वर्णन पनि पाइन्छ। चियाबारीका मानिसहरू बस्ने घरको व्यवस्था चिया कम्पनीले राम्ररी गरिदिएको छैन। जर्जरित घरमा चियाबारीका मानिसहरूले बर्खा र हिँउदको दिन बिताउने गर्छन् भनेर कविहरूले भनेका छन्।

(२३) विभाजन गरेर राज गर भन्ने मालिक र साहेब (म्यनेजर)-हरूको सोंचको अभिव्यक्ति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा पाइने विशेषता हो। राजनीतिक नेताहरूको मालिकप्रतिको झुकाउ र मजदुरप्रतिको उदासीन नीतिले गर्दा चियाबारीका मजदुरहरू विभाजन नीतिको शिकार बनेका छन्। चियाबारीका चपरासी, कामदारी, राइटर बाबु, मुन्सी जस्ता केही अन्य उच्च ओहोदामा रहेकाहरूलाई विशेष सहूलियत दिइएकाले तिनीहरू मालिकको विश्वास पात्र भएर

काम गर्दछन् र मजदुरहरू जहिले पनि यसको शिकार बन्न पुग्छन् भन्ने तथ्यलाई कविहरूले कविताको विषय बनाएका छन्।

(२४) देशको अर्थव्यवस्था र चियाबारीको आर्थिक अवस्थाको तुलनात्मक प्रस्तुति पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विशेषता हो। राजनीतिक परिवर्तन हुँदा, देशको अर्थव्यवस्थामा परिवर्तन हुँदा चियाबारीको आर्थिक व्यवस्थामा भने कुनै सुधार गरिँदैन। यसैले चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था निम्नस्तरको बन्न पुगेको छ भनेर कविहरूले कविताका माध्यम व्यक्त गरेका छन्।

(२५) मानवमूल्यबोधको प्रसङ्ग पनि चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। चियाबारीमा क्रिच हाउस अर्थात् बालबच्चा हेर्ने घर (शिशु सिहार केन्द्र)-को व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यस घरमा आमा मजदुरहरूका दूध खाने शिशुहरूलाई राखिन्छ। आफ्ना नाबालक शिशुहरूलाई यसै घरमा छोडेर आमाहरू पत्ती टिप्न मेलोतिर जान्छन्। यसरी एकजनाको देखरेखमा ती शिशुहरूलाई एकै ठाँउमा राखिन्छ। तिनीहरूको बाल्यकाल क्रिच हाउसमा बित्छ। आमाहरू बेलाबेलामा आएर दूध र खानेकुरा खुवाउँछन्। नानीहरूको निम्ति यो अति नै कष्टमय जीवन हो। कविहरूले यस किसिमको व्यवस्थालाई चियाबारीको दयनीय अवस्थाको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

वस्तुतः चियाबारी विषयक नेपाली कविताले चियाबारी जनजीवनका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक विभिन्न पक्षको उद्घाटन गरेका छन्। ग्रीन स्याम्पेन, ग्रीन गोल्ड आदि नामले दार्जिलिङको चियाले विश्वमा नाम कमाएको भए तापनि यसमा आश्रित यहाँका मानिसहरूको जीवन स्तर भने अति नै निम्नस्तरको छ भन्ने यथार्थको प्रस्तुति नै चियाबारीसम्बद्ध कविताको मूल आशय रहेको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको उग्र दमनकारी नीतिको अघाडि पिल्सिएका चियाबारीका जनजीवनमा स्वतन्त्रतापछि पनि सुधार

आउन सकेन। चरम अभाव र शोषणमा चियाबारीका मानिसहरू बाँचेका छन् भन्ने विषयको अभिव्यक्ति नै यस्ता कविताको विशेषता हो। विभिन्न षड्यन्त्रका शिकार बन्न पुगेका चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक-सामाजिक अवस्था अति नै सोचनीय रहेको छ। समग्रमा चियाबारी जनजीवनको अँध्यारो पक्षको अभिव्यक्ति नै चियाबारी विषयक नेपाली कविताको मूल स्वर अथवा अभिव्यक्ति हो।

३.४ चियाबारी विषयक नेपाली कविताको वर्तमान अवस्था

नेपाली साहित्यमा सुरुदेखि नै अभिव्यक्तिको मुख्य माध्यमको रूपमा कविता विधा नै रहेको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आर्थिक मेरूदण्डको रूपमा स्थापना गरेको चियाउद्योग र यस उद्योगसँग गाँसिएका नेपालीहरूको जीवनको प्रस्तुति नै चियाबारी साहित्यको मूल विषय हो। यसर्थ भारतीय नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा कविता विधाले चियाबारी जनजीवनलाई कुनै न कुनै रूपमा अभिव्यक्ति दिँदै आएको छ।

दार्जिलिङको चियाउद्योग भारतकै आर्थिक मेरूदण्ड भए तापनि चिया मजदुरहरूप्रति मालिकको उपनिवेशवादी सोंचले गर्दा चियाबारीको अवस्था सोचनीय बनेर गएको छ। यस्तो अवस्थामा कतिपय चियाबारीहरू बन्द समेत भएका छन् भने धेरै चियाबारी रूग्ण अवस्थामा पुगेका छन्। धेरै दुःख कष्ट र मेहनत गरे तापनि चियाबारीको दैनिक हाजिरा थोरै भएकोले चियाबारीका मानिसहरू यस उद्योगप्रति उदासीन देखिनु अर्को कारण हो। यस अतिरिक्त पनि यस क्षेत्रमा सरकारी पाठशालाको निर्माणले शिक्षाको प्रचार-प्रसार केही मात्रामा भएका छन्। स्नातक तहको परीक्षा उत्तीर्ण गरेका केही शिक्षित बेरोजगार युवाहरू चिया मजदुरको रूपमा चियाबारीमा काम गर्न बाध्य छन्।

दार्जिलिङको अधिकांश भू-भाग चियाबारीले ढाकिएको छ भने अधिकांश मानिसहरू पनि चियाबारीमा नै बस्छन्। यस्तो अवस्थामा चियाबारी विषयक नेपाली कविताले पहिलेको तुलनामा धेरै अभिव्यक्ति पाउन थालेका छन्। चियाबारीप्रतिको जागरूकताले

गर्दा पछिल्लो चरणमा कविहरूले सचेत रूपमा चियाबारी जनजीवनलाई कविताका माध्यम पाठकसमक्ष पुऱ्याउन थालेका छन्। देशका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले सचेत बनाएका कविहरूलाई चियाबारीको अन्यायपूर्ण व्यवस्थामाथि विद्रोही बनाएको छ। त्यसैले यहाँ हुने षड्यन्त्र, सङ्कट, दुःख, पीडा, अन्याय, अत्याचार, भेदभाव आदिमाथि सशक्त दृष्टि राखेर चियाबारी कविता लेखिन थालिएको छ।

एकाइसौ शताब्दीको पहिलो दशकदेखि यताको समय चियाबारी विषयक नेपाली कविताको उर्वर अवस्था हो। वर्तमान कालमा भारतीय नेपाली कविताको मूल धारमा चियाबारी र यससँग गाँसिएको चियाबारी जनजीवन पनि नेपाली कविताको विषय बन्न आएको छ। चियाबारी विषयक नेपाली कविताले वर्तमान चियाबारीको रूग्ण अवस्था र यहाँको आर्थिक-सामाजिक व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको छ। यस दशकका प्रायः सबै कविहरूले चियाबारीलाई आफ्नो कविताको मूल विषय बनाएका छन्। पछिल्ला चरणमा प्रकाशित शरण खालिङको कविता सङ्ग्रह *भसरङ चियारंग* (सन् २०१५) यसको ज्वलन्त उदाहरण हो। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा चियाबारी जनजीवनको विभिन्न पक्षसँग जोडिएका जम्मा उन्चालीसवटा कविताहरू सङ्गृहीत छन्। यसको अतिरिक्त दैनिक र समसामयिक पत्र-पत्रिकाहरूमा पनि चियाबारी र यहाँको जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएका कविताहरूको प्रकाशनले चियाबारी विषयक नेपाली कविताले पाएको व्यापकता स्वतः स्पष्ट हुन्छ।

वस्तुतः दार्जिलिङको नेपाली साहित्यमा चियाबारीको अभिव्यक्ति अर्थात् चियाबारी साहित्यको अवधारणा भारतीय नेपाली कविताको मौलिक विशेषता हो। यसको ऐतिहासिकता र व्यापकताको आधारमा जति मात्रामा चियाबारी साहित्य लेखिनु पर्ने हो त्यतिमात्रामा लेखिन सकिएको छैन। यति हुँदाहुँदै पनि पछिल्लो दशकमा चियाबारीसम्बद्ध जनजीवन नेपाली कविताको मूल विषय बनेको छ। चियाबारीमा हुने आर्थिक, राजनीतिक

शोषणलाई कविहरूले विद्रोहको दृष्टिले हेरेका छन्। यसदृष्टिले वर्तमानमा चियाबारी विषयक नेपाली कविताको क्षेत्र फराकिलो बनेकोले भविष्यमा यसले अझ व्यापकता पाउने सम्भावनाहरू प्रशस्त रहेका छन्। यस्तै किसिमको विद्यमान सामाजिक-आर्थिक अवस्थसँग जोडिएको चियाबारी जनजीवको चित्रण नै चियाबारी विषयक नेपाली कविताका मूल स्वर, स्वरूप र विशेषता हुन्।

३.५ उपसंहार

कविता अभिव्यक्तिको सबैभन्दा सशक्त विधा हो। नेपाली साहित्यको इतिहासलाई हेर्दा कविता नै सबैभन्दा जेठो विधा रहेको छ। यता भारतमा पनि नेपालको समनान्तर नेपाली कविताले विकास गरेको छ। आजसम्मको खोजबाट रघुनाथ राईलाई पहिलो भारतीय नेपाली कवि मानिएको छ। उनले वीरहरूको स्तुति गाउँदै कविता रचना गरेको हुनाले भारतीय नेपाली कविताको विकास पनि वीर धाराबाट भएको थियो। त्यसपछि क्रमशः भक्ति धारा हुँदै भारतीय नेपाली कविता अघाडि बढेको छ। नेपाली कविताको प्रवृत्तिको आधारमा भारतीय नेपाली कवितालाई तीन चरणमा बाढेर हेर्न उपयुक्त हुन्छ। पहिलो चरणमा वीरहरूको स्तुतिबाट सुरु भएको भारतीय नेपाली कविता परवर्ती कालमा देखिएका सवाई र लहरी काव्यहरू भारतीय नेपाली कविताको मौलिक विशेषता हो। यी लहरी र सवाईहरूको नेपाली साहित्यमा छुट्टै महत्त्व रहेका छन्।

सन् १९१८ मा धरणीधर शर्माको *उद्बोधन* कविता प्रकाशित भएपछि नेपाली कवितामा नवीन शिल्पसँगै नेपाली समाजको उन्नतितर्फ लाग्ने विशेष आह्वानसहित नेपाली कविताले अर्को दिशा पक्रेकोले यहाँबाट भारतीय नेपाली कविताको दोस्रो चरण सुरु हुन्छ। सबैजाति जागिसके अब नेपालीहरू पनि उन्नतितर्फ लाग्नुपर्छ भन्ने विशेष आह्वान सहित यस चरणमा नीतिवादी र उपदेशात्मक कविताहरू रचना गरिएका छन्। सन् १९५० मा विरेन्द्र सुब्बा र दानियल खालिडको संयुक्त कविता सङ्ग्रह *एकान्त* प्रकाशित

भएपछि भारतीय नेपाली कवितामा स्वच्छन्दवादको प्रविष्टिसँगै तेस्रो चरण सुरु भएको हो। यसरी स्वच्छन्दवादबाट नवीन शिल्प शैली र विषय वस्तुको अग्रहसहित नेपाली कविताले उत्तरोत्तर विकास गरेको छ।

भारतीय नेपाली कविताले तेस्रो चरणमा आएपछि नवीन शिल्प शैलीको प्रयोगसहित सट्टीको दशकदेखि आयामेली लेखनको सुरुसँगै बौद्धिक लेखनको आग्रह राखी नेपाली कविताले अग्रगति प्राप्त गरेको छ। त्यसपछि भने क्रमशः विश्व साहित्यमा देखिएका प्रभाव ग्रहण गरी नेपाली कविता अघाडि बढेको छ। तेस्रो चरणमा आएर नेपाली कविताले उत्तरोत्तर विकासको क्रम राखेको भए तापनि भारतीय नेपाली कविताको केन्द्रीय स्वर भनेको जातीय अस्तित्व, अस्मिता र चिन्हारीको सवाल नै मुख्य रूपमा रहेका छन्। यही क्रममा चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति नेपाली कविताले आफ्नो यात्रामा ग्रहण गरेको अर्को मुख्य विषय हो।

भारतीय नेपाली कविताको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै कविहरूले चियाबारीलाई अभिव्यक्तिको विषय बनाएका थिए। हाजिरमान राईले आफ्नो पुस्तक *मीठा मीठा नेपाली गीतमा* चियाबारी जीवनको अभिव्यक्ति दिएको छ भने दिलुसिंह राईले *वि.सं. १९५६ सालको पैराको सवाईमा* चियाबारी जीवनलाई अभिव्यक्ति दिएको छ। यसरी प्रारम्भिक दशकदेखि नै कवितामा चियाबारी जनजीवनले अभिव्यक्ति पाएको भए तापनि दार्जिलिङ चियाको प्रसिद्धिको तुलनामा कविताका माध्यम चियाबारी जनजीवनले त्यति अभिव्यक्ति पाउन सकेको छैन। अङ्ग्रेज उपनिवेशवादको शिकार भएका चियाबारी जनजीवनलाई कविहरूले पनि हेलाको दृष्टिले हेरेका छन्। यति हुँदा हुँदै पनि चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी सहित्य लेखिँदै आएको छ, जुन चियाबारी साहित्यको रूपमा स्थापित पनि बनेको छ। चिया मजदुरहरूमाथि हुने अन्याय, अत्याचार, शोषण र आर्थिक विडम्बना जस्ता विषयको प्रस्तुति नै चियाबारी कविताले वरण गरेका विषय हुन्।

चौथो अध्याय

४ चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली कविताको समाजपरक अध्ययन

चियाबारी जनजीवनसँग सम्बद्ध काव्यकृतिहरूमा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक पक्षहरूलाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने विषयको अध्ययन यस अध्यायमा गरिएको छ। यसको निम्ति हालसम्म प्रकाशित धेरै कवितासङ्ग्रहहरूमध्येबाट जम्मा आठजना प्रतिनिधि कविका काव्यकृतिहरूलाई तत्सम्बन्धित अध्ययनको आधार बनाइएको छ, जसमा तीनवटा खण्डकाव्यहरू नन्द हाङ्गिमको *चियाबारीमा*, बुद्धकुमार मोक्तानको *कुल्लीको गीत* र नवीन सुब्बाको *चियाबारी मोफसल* र पाँचवटा कवितासङ्ग्रहहरू क्रमैले रामलाल अधिकारीको *चियाबारी*, संकलक एसेन देवानको *हडताल गन्यौं के ?*, सचिन नेपालको *कथा चियाबारीको*, भूपाल सुब्बाको *चिया जीवन* र माधव बुढाथोकीको *चियाबारी पाखाका कविताहरू* रहेका छन्। यस अध्यायलाई खण्ड 'क' र खण्ड 'ख' गरी दुई खण्डमा विभाजित गरिएको छ। पहिलो खण्डमा तीनवटा खण्डकाव्यलाई राखी अध्ययन गरिएको छ भने दोस्रो खण्डमा पाँचवटा कवितासङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूको विश्लेषणबाट चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ।

खण्ड क

४.१ चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली खण्डकाव्यको समाजपरक अध्ययन

चौथो अध्यायको खण्ड 'क' मा चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली खण्डकाव्यहरूको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ। यस अन्तर्गत जम्मा तीनवटा खण्डकाव्यहरू नन्द हाङ्गिमको *चियाबारीमा*, बुद्धकुमार मोक्तानको *कुल्लीको गीत* र नवीन सुब्बाको *चियाबारी मोफसल* रहेका छन्।

४.१.१ 'चियाबारीमा' शीर्षक खण्डकाव्यमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

चियाबारीमा (सन् १९९२) शीर्षकको खण्डकाव्य नन्द हाङ्गिमद्वारा लेखिएको मौलिक खण्डकाव्य हो। चियाबारी र चियाबारी जनजीवनको विस्तृत चित्रण गरेर लेखिएको प्रस्तुत काव्य दार्जिलिङ क्षेत्रमा देखिएको चियाबारी सम्बद्ध जनजीवनको पहिलो मौलिक खण्डकाव्य हो।

४.१.१.१ परिचय

नेपाली साहित्यका प्रतिष्ठित साहित्यकार नन्द हाङ्गिमको जन्म ११ नोभेम्बर १९४४ मा स्व. सरदार हरिलाल राई र स्व. राधा राईको घरमा मार्गेटसहोप चियाबारी दार्जिलिङमा भएको हो। स्नातकसम्मको औपचारिक शिक्षा ग्रहण गरेका हाङ्गिमले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन्। उनका प्रकाशित कृतिहरू हुन्- *लाश* (उपन्यास, १९६४), *प्रीतिका चिटीहरू* (पत्रात्मक कथासंग्रह, १९७०), *उन्मुक्ति* (लघुकथासंग्रह, १९७०), *अर्को अनुहार* (उपन्यास, १९७१), *प्रेमालाप* (मुक्तक संगालो, १९७२), *मृत्यु दिवस* (एकाङ्की संग्रह, १९७६), *चियाबारीमा* (खण्डकाव्य, १९९२), *युद्धहरू* (नाटक, १९९३), *अभिषेक* (नाटक, १९९५), *लीला-अ-लीला* (एकाङ्की संग्रह, २००६), *सत्ता ग्रहण* (कथासंग्रह, २०१२) आदि। *सत्ताग्रहण* कथासङ्ग्रहको निमित्त सन् २०१३ मा साहित्य अकादमी, नयाँ दिल्लीद्वारा पुरस्कृत गरिएको छ।

४.१.१.२ 'चियाबारीमा' खण्डकाव्यको विषयवस्तुको स्रोत

चियाबारीमा शीर्षकले नै प्रस्तुत खण्डकाव्यको विषय चियाबारी र चियाबारी सम्बद्ध जनजीवन हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यसको प्रकाशकीयमा '*...हाम्रो चियाबारीको जीवनलाई नजिकबाट हेर्ने काव्य*' भनिएकोले पनि यो काव्य चियाबारी जनजीवनसँग सम्बद्ध काव्य हो भन्न सकिन्छ। स्वयम् लेखकका अनुसार यो काव्यको प्रकाशनकाल

सन् १९९२ रहेको भए तापनि यसको लेखनकाल सन् १९७०-७५ सालतिरको हो भनेर भनिएको छ। लेखिसिद्धाएको सोलह वर्षपछि मात्र यो काव्य प्रकाशनमा आउनको मुख्य कारण एकातिर काव्यकारको आर्थिक कमजोरी र अर्कोतिर आयामेली चिन्तनको धारणाअनुसार *अबको साहित्यले सम्पूर्णतालाई उचाल्न सक्नु पर्छ* भन्ने आग्रह पनि हो र चियाबारीलाई विषय बनाएर लेखिएको काव्यलाई हेयको दृष्टिले हेरिने आशंका पनि त्यत्तिकै थियो।

स्वयम् कविका अनुसार *प्रस्तुत काव्यको पृष्ठभूमि शीर्षकले नै भन्छ* र काव्यको कथावस्तु भने *शिशु अवस्थादेखि देख्दै आएको आफ्नो गाँउघर र जीवन जेथालाई लिएको* छु भनी चियाबारी समाजको परिवेशलाई समेटिएको छ, किनभने कविको जन्मथलो मार्गेट्सहोप चियाबारी भएकोले उनी १९५५ सालको ऐतिहासिक मार्गेट्सहोप चियाबारी आन्दोलनका साक्षी थिए। यसर्थ आफूले नजिकबाट चिनेको, छामेको अनि बाँचेको चियाबारी जीवन नै यस काव्यको मूल विषय स्रोत देखिन्छ। सन् १९४७ मा देश स्वाधीन भएर १९५० मा देशको नयाँ संविधानको निर्माण भएको थियो, तर चियाबारीका मालिक र म्यानेजरहरू सबै अङ्ग्रेजहरू नै थिए। चियाबारीमा सम्पूर्ण शासन व्यवस्था अङ्ग्रेजहरूको हातमा भएकोले त्यस समय नेपालीहरूको अवस्था के कस्तो थियो भन्ने यथार्थ वस्तुस्थितिको चित्रण यस काव्यमा गरिएको छ।

४.१.१.३ संरचना

संरचनागत दृष्टिले विवेच्य खण्डकाव्यको कथावस्तुलाई विभिन्न ऋतुहरूका आधारमा खण्ड विभाजन गरी संयोजन गरिएको छ र अन्त्यमा उपसंहार खण्ड समावेश गरिएको छ, जसमा काव्यका सम्पूर्ण घटनाको परिणति प्राप्त भएको छ। नेपालीको प्रचलित झ्याउरे छन्द प्रयोग गरिएको आलोच्य *चियाबारीमा* खण्डकाव्य जम्मा ७६ पृष्ठमा संरचित छ। यो एउटा मझौला आकारको खण्डकाव्य हो। यस खण्डकाव्यलाई शरद

खण्ड, शिशिर खण्ड, वसन्त खण्ड र वर्षा खण्ड गरी चारवटा ऋतु र अन्तमा उपसंहार खण्ड समेत गरी पाँच खण्डमा विभाजन गरिएको छ। शरद खण्डमा १७ पृष्ठ, शिशिर खण्डमा २० पृष्ठ, वसन्त खण्डमा १३ पृष्ठ, वर्षा खण्डमा १८ पृष्ठ र उपसंहार खण्डमा ६ पृष्ठ रहेका छन्। शिशिर खण्डमा सबैभन्दा धेरै २० पृष्ठ र वसन्त खण्डमा सबैभन्दा कम १३ पृष्ठ रहेका छन्। उपसंहार खण्ड यसको निष्कर्ष भाग हो। यस काव्यमा जम्मा १७१५ वटा कविता पङ्क्ति वा लहर रहेका छन्। केही श्लोक दुई पङ्क्तिको, केही श्लोक चार पङ्क्ति र कुनैकुनै श्लोकहरू त्यसभन्दा पनि धेरै पङ्क्तिको भएकाले यस काव्यको श्लोक संरचनामा एक रूपता र श्रद्धालावद्धता देखिँदैन। प्रत्येक खण्डले ऋतुको आधारमा चियाबारीको विभिन्न अवस्थाको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति दिएको छ।

४.१.१.४ केन्द्रीय कथ्य

चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसँग जोडिएका विभिन्न पक्षहरूको काव्यगत प्रस्तुति नै *चियाबारीमा* खण्डकाव्यको केन्द्रीय कथ्य हो। विशेषतः सन् १९६०-७० को दशकको दार्जिलिङको चियाबारीमा नेपालीहरूका सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक अवस्था के कस्तो थियो? अङ्ग्रेज साहेबहरूले नेपालीहरूलाई कुन दृष्टिले हेर्थे? आफूमाथि हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा नेपाली चिया मजदुरहरूले गरेको विद्रोह र त्यसको परिणाम यस खण्डकाव्यको केन्द्रीय कथ्यको रूपमा रहेको छ।

४.१.१.५ कथावस्तु

चियाबारीमा खण्डकाव्यको शीर्षकले नै यसको विषयवस्तु चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध रहेको छ भन्ने कुरो स्पष्ट हुन्छ। वर्षौंदेखि चियाबारीमा बस्दै आएका र यसैलाई आफ्नो जीवनको स्रोत पनि ठानेका ती श्रमजीवी नेपालीहरूले भने चियाबारीमा आफूले सोचे जस्तो जीवन बाँच्न नसकेको तथ्यमाथि प्रस्तुत खण्डकाव्यले प्रकाश पारेको छ। उपनिवेशकालमा चियाबारीका नेपालीहरू अङ्ग्रेजहरूको चरम सामाजिक, आर्थिक

एवम् मानसिक शोषणमा बाँचन परेको थियो भने स्वतन्त्रतापछि पनि स्वदेशी मालिकहरूको शोषणमा ती निमुखा नेपालीहरूले दयनीय जीवन बिताइरहेको यथार्थलाई कविको व्यावहारिक अनुभूति यस खण्डकाव्यमा अभिव्यक्त छ। यस्ता अनेकौं दुःख, कष्ट, यातना र पीडा सहँदै वर्षौंदेखि चियाबारीमा बस्दै आएका नेपालीहरूको अवस्थालाई विस्तृत रूपमा काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएको यो खण्डकाव्य दार्जिलिङको मात्र नभई भारतकै पहिलो चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध खण्डकाव्य हो।

यस खण्डकाव्यलाई शरद खण्ड, शिशिर खण्ड, वसन्त खण्ड, वर्षा खण्ड र उपसंहार खण्ड गरी जम्मा पाँच खण्डमा विभाजन गरिएको छ। प्रत्येक खण्डले झ्याउरे लयको माध्यम चियाबारी र त्यहाँका नेपालीहरूको जीवनका विभिन्न अवस्थाको चित्रण गर्दै खण्डकाव्यको आयाम पत्रेको छ। कविले शरद खण्डको सुरुमा नै लेखेका छन् -

हिमालै चुली त्यो वल्लो पट्टि टिस्टा र रंगीत छ।

चियाको बारी काँडाको घारी यहाँ आफ्नै संगीत छ,

सुनेर बुझ, बुझेर सुन धून यहाँ-कस्तो छ ?

चियाको पानी महंगो हुँदा रगत यहाँ सस्तो छ। (पृ.१)

कविले सुरुमा नै टिस्टा र रङ्गीतको वारिपट्टिको विस्तृत भू-भागमा फैलिएको चियाबारीको मनोरम दृष्यको वर्णन गर्नाका साथै चियाबारीका मजदुरहरूको कष्टमय जीवन, रोग, भोग र शोकले पीडित मानिसहरूको जीवनगाथालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन्। बिहानै उठ्यो मिठोमसिने खायो अनि हतारहतार मेलोमा जानु पर्ने चियाबारीको दैनिक कार्य देखिन्छ। आफूले सकी नसकी काम गर्दा पनि मालिकबाट कुनै स्याबासी पाइँदैन भन्ने प्रसङ्गबाट यस काव्यको कथावस्तुको थालनी भई क्रमशः विकसित हुँदै निष्कर्ष प्राप्तिमा लक्षित छ।

यस काव्यकी नायिका मनसरा चियाबारीको एक महिला मजदुर हो। उसकी बूढी आमा पनि चियाबारीकै मजदुर हो। दुवैजना चिया मजदुर भएकाले एकाबिहानै उठी हतारहतार खाना बनाई खाएपछि मेलोतिर जानु पर्ने यिनीहरूको दैनिक वाध्यता छ। कोही बेला काममा अलिक ढिलो भएमा चपरासीले गाली गर्न थाल्छन् -

कङ्केर मुण्टो बटारी भन्छन्, बैदार चपरासी

किन हो सँधै ढिलो नै हुन्छ यी राँडी-बोक्सी।

यो तेरो कमान, होइन बुझिस् अङ्ग्रेज सरकारको

मनपरी तेरो चल्दैन यहाँ चल्दछ हकदारको। (पृ.३)

पुर्खाले बाघ-भालु लाग्ने जङ्गल फाँडेर बसाएको चियाबारीमा विभिन्न यातना सहँदै नेपालीहरू बस्दै आइरहेका छन्। मनसराका पिता जैहिन्द फौजमा लागेर देशको निम्ति शहीद भएको हुनाले तिनीहरूको जीवन धेरै कष्टमय देखिन्छ। यी दुवैको जीविकोपार्जनको स्रोत नै चियाबारी हो। कविले यहाँ सन् १९५५ सालको ऐतिहासिक मार्गोत्सहोप चियाबारी आन्दोलनलाई पूर्वदीप्तिको रूपमा लिएको हुनाले यो खण्डकाव्यको कथावस्तु त्यसभन्दा पछाडिको देखिन्छ। त्यस आन्दोलनले चियाबारीमा ठुलो हलचल ल्याएको थियो भन्ने प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कविले अङ्ग्रेजहरूको अन्याय, अत्याचार, शोषण र षड्यन्त्र चियाबारीमा अझै पनि हटेको छैन र यसैको हाराहारीमा वर्तमान समयमा पनि चियाबारीका मानिसहरूको जीवन स्तर राम्रो छैन भन्ने विषयलाई कविले आफ्नो काव्यको विस्तार भूमि बनाएका छन्।

चियाबारीमा शारीरिक काम गरेर मात्र जीवन धान्न सकिने अवस्था भएकोले र अन्य कुनै विकल्प नभएकोले बूढी भइसकेकी आमालाई काममा नआउ भनेर कसैले भन्न सक्दैन। यसैले अन्तिम स्वास रहेसम्म चियाबारीमा काम गर्नुपर्ने वाध्यता देखिन्छ, तथापि

अनेक दुःख भए पनि चियाबारीका मानिसहरू हाँसेर जीवन बिताउँछन्। यसैले आफ्नो मनको वह पोखाउन तरूणी तन्देरीहरू पत्ती टिप्दा रमाइलो मान्दै जुवारी खेलेको प्रसङ्गलाई पनि कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। चियाबारीको यही प्राकृतिक सौन्दर्यभित्र सिरे र मनसरा (मनु)-को प्रेम हुन्छ। एउटै आर्थिक जीवन स्तर भएका सिरे र मनसराको प्रेम विस्तारै बढ्दै जान्छ।

एकातिर यिनीहरूको प्रेम गाढा बन्दै जान्छ भने अर्कोतिर चियाबारीको दुःख देखेर अनि जति नै मेहनत गर्दा पनि कुनै सुख नपाएकोले त्यसको गहिरो छाप सिरेको मनमा पर्न गएको छ। चर्को घाममा दिनभरि पत्ती टिप्यो र त्यसलाई बोकेर गोदाम पुऱ्याउनु पर्ने अनि घरमा गएर जे पाकेको खानेकुरा हतारहतार खाएर फेरि मेलोतिर जानुपर्ने कष्टमय चियाबारी जीवनको झाँकी यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ। बाल-वनिता, वृद्ध-वृद्धा र भर्खरै सुत्केरी भएका आमाहरूसमेत गाँस, बास र कपासका निम्ति चियाबारीमा काम गर्न जानु पर्ने वध्यता देखिन्छ। एकातिर चियाबारी जीवन कष्टमय छ भने अर्कोतिर शिशिर ऋतुको आगमनसँगै प्रकृतिमा पनि परिवर्तन देखिन्छ। शिशिर ऋतुसँगै ठण्डा बढ्ने भएकोले चियाबारीका मानिसहरूको लागि यो समय साह्रै कठिन हुन्छ। कवि लेख्छन् -

जाडोको याम कलम काट्छन् चियाको बोटलाई

थाकेको बोट, सुकेको कमाइ, पालुवा दिनलाई,

काटिन्छ कलम मन पनि फेरि कोशालाई सम्झेर

सालभरि कमाइ गर्दिनु पर्ने अर्कालाई सुम्पेर। (पृ.२०)

विभिन्न नाप र आकार-प्रकारमा चियाका बोटलाई मिलाएर कलम काट्नु पर्ने भएकोले बूढी भइसकेकी आमालाई पनि सकी नसकी कलम काट्नु पर्ने वाध्यता हुन्छ।

बूढी भएकी, क्लान्त शरीर लिएर कठाङ्ग्रएको हातले कलम काट्दाकाट्दै एक दिन अचानक आमाको हातको औंला काटिन्छ र भलभली रगत बग्नु थालेपछि आमालाई सबैले सहारा दिएर खुल्ला ठाँउमा लिएर आउँछन्। त्यो दृश्य देखेर चियाबारीका साहेब ती चिया मजदुरहरूलाई हप्काउँदै यसो भन्छन्-

सबै नै किन ठुप्रेका टेहाँ टेसरी व्यथैमा

काम नै ठाम्नु यसरी किन यी सानु कुरैमा। (पृ.२२)

आमालाई सहारा दिन सबै भेला भएको ठाउँमा साहेब आएर सबैलाई हकाउँदै यसो भनेकोबाट तत्कालीन उपनिवेशकालीन नेपालीहरूको अवस्था के कस्तो थियो भन्ने सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। यस्तो ठूलो घटनालाई पनि सानो ठान्ने साहेबको बोलीमा कुरा मिलाउन बैदार चाप्लुसीपूर्ण बोलीमा भन्छ -

हपाछै बैदार साथमा लागी डरले उ पनि

काटिन्छ आज रोज पनि सबको बाँच्दैन कोही पनि। (पृ.२२)

आमाको हातको औंला काँटेर मरणासन्न अवस्थामा पुग्दा पनि साहेबहरू काम नगरेर रमिता बनाएर यसरी किन थुप्रिए भन्दै उल्टै गाली गर्छन्। दवाई पानीको कुरा त होइन के भयो बूढीलाई भन्दै उल्टै प्रश्न गर्छ। साहेबको हेलापूर्ण शब्दले क्षुब्ध भएर सिरै साहेबलाई आमाको दवाई पानी गर्ने मांग राख्छ। सिरैको कुराले साहेब रिसाउँछ, तरै पनि सिरै आफ्नो मांग र अधिकार माग्नु छाड्दैन। सिरैमा मानवतावादी प्रवृत्ति रहेको छ। मजदुरमाथि मालिकहरूले गर्ने अन्याय, अत्याचार र शोषणको विरोधमा उनले विद्रोह गरेको छ। ऊ क्रान्तिद्वारा परिवर्तन चाहन्छ र परिवर्तनको निमित्त सबैलाई आह्वान गर्छ।

आमाको औली काटेपछि चियाबारीमा विद्रोहको लहर देखिएको छ। सिरैले विद्रोह गर्दै आमालाई लिएर अस्पताल गएको छ भने उसको विद्रोह देखेर साहेब रीसले चुर भएको छ। कवि लेख्छन् -

रोजहरू आज काटिन्छ यहाँ एक दुई जनाको

लाग्दैन बिन्ती केही गरी पनि कतै कसैको। (पृ.२३)

औली काटिएकी घाइतेलाई अस्पताल लैजानुको सट्टा उल्टो काम नगरेकोमा रोज काट्ने धम्की दिएकोमा सबै मजदुरहरू विद्रोहमा उत्रिन्छन्। आफ्नो रोज काटिदिने धम्किले गर्दा रीसले चुर भएको अर्को मजदुर सिरैको साथी अट्टल भन्छ -

किन पो काट्छ रोजगार हाम्रो व्यथैमा यसरी

पाँउदैन काट्नु अत्याचार हो यो सहन्नौँ यसघरि। (पृ.२३)

खण्डकाव्यमा अट्टललाई झोक्की र रिसाहा स्वभावको पात्रको रूपमा चिनाइएको छ। बैदारले रोज काटिदिने धम्की दिएकोले ऊ रीसले चुर हुन्छ र बैदारलाई कुट्न झम्टिन्छ। एक्कासी उत्पन्न भएको असहज स्थिति देखेर साहेब घोडामा चडेर त्यहाँबाट जान्छ भने बैदार र अट्टलमाझ भनावैरी हुन्छ। बैदार अट्टललाई रोज काट्ने धम्की दिन्छ भने रोज काटिस् भने तेरो टाउको पनि काट्छु भन्दै अट्टल फेरि बैदारमाथि जाई लाग्न जान्छ। दुवैको झगडा देखेर मजदुरहरू डराउँछन् भने चपरासी बिचमा तटस्थ बसेर झगडा साम्य गराउँछ।

आमाको हातको औली काटेपछि चियाबारीमा विद्रोहको लहर उत्पन्न भएको छ। वर्षौँदेखि अन्याय र अत्याचारमा पिसिँदै आएका मजदुरहरूको मानसिकतामा सिरैको आँटले नयाँ जोश भरिदिएको छ। अर्कोतिर वाध्यतावश मालिकको नुनको सोझो बैदारजस्ता खलनायक पात्रहरू पनि छन् भने अर्कोतिर न्यायको निमित्त लड्ने, अन्याय र

अत्याचारको विरुद्धमा आवाज उठाउने सिरे र अट्टलजस्ता मजदुरहरूका प्रतिनिधि उत्साही युवाहरू पनि छन्। अब सधैं मालिकको हैकमवादी शासनमा अन्याय र अत्याचार सहेर निमुखा भई बस्ने नभई आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने सङ्केत दिँदै काव्य चरमोत्कर्षतिर अघि बढ्दछ।

सिरे आमालाई लिएर उपचार गर्न अस्पताल जान्छ, तर नामको लागि मात्र स्थापना भएको अस्पतालमा दवाईको नाममा केही हुँदैन। आमाको अवस्था हेरी डाक्टरले सहरको ठूलो अस्पतालमा लाने सल्लाह दिन्छ। एक छाक खान गाहो पर्ने चियाबारीका मजदुरहरूको निम्ति सहरको अस्पतालमा गएर उपचार गराउनु भनेको सपनाजस्तो मात्र भएकोले आमाको उपचार गराउन सहर लगेर जानु सिरे असमर्थ हुन्छ। चियाबारीमा बिमारीहरूको हेरचाह गर्ने काम, शिक्षा-दीक्षाको व्यवस्था गर्ने काम मालिकको भएकोले यस्तो स्थितिको सुधार गर्न डाक्टरले सबैलाई अघि आउने आह्वान गरेको छ। उता आमाको हातको औंली काटिनु, साहेब र सिरे बिच वादविवाद हुनु, अट्टल र बैदार बिच झगडा हुनुजस्ता घटनाले चियाबारीमा नयाँ जागरण र क्रान्तिको वातावरण सिर्जना गराएको छ।

एकातिर मजदुरहरू आफ्नो मांगको निम्ति लड्न एकत्रित र सङ्गठित हुँदै थिए भने अर्कोतिर मालिकहरू तिनै मजदुरहरूलाई विभाजन गरेर शासन गर्न खुब पल्केका थिए। साधारण मजदुरभन्दा केही अतिरिक्त सहूलियत पाएका, साहेबहरूसँग सोझो संवाद गर्न पाउने विशेष अधिकार पाएका बैदार, कामदारी, चपरासी, मुन्सीजस्ता केही कामदारहरूले नुनको सोझो भएर चियाबारीमा हुने राम्रा नराम्रा सबै घटनाहरू साहेबलाई लगेर सुनाउँथे। त्यस समय चियाबारीका विभिन्न गतिविधिमाथि निगरानी राख्न र दैनिक काम सञ्चालन गर्नु साहेबहरूले तिनीहरूलाई खटाएका हुन्थे। तिनीहरू पनि साहेबबाट पाउने केही सहूलियत, केही अधिकार, केही पैसा आदिको प्रलोभनमा फँसेर आफ्नै दाजु-भाइको

विरुद्धमा काम गर्थे। यस्तै पोलझोसको कारणले काममा गैरजिम्मेदार भएको, बैदारलाई कुट्न खोजेको, साहेबसँग मुखामुख भएको आदि आरोपमा दोषी ठहर गर्दै सिरे र अट्टललाई चार्जसीट पठाउँछ। चार्जसीट भनेको कामबाट खारेज हुनु हो। दुवै दोषीले आफ्नो सफाईमा एक शब्द भन्न पाउँदैनन्। अट्टल अलिक झोक्की स्वभावको भएकोले ऊ भन्छ -

सोंचेर अब हुँदैन साथी ! फायदा छैन नै

म अब काट्छु टाउको नै यहाँ केवल बैदार कै,

पोल र झोस हाल्ने आखिर बैदार त्यही हो। (पृ.२७)

आफूले चार्जसीट पाउनुमा मुख्य दोष बैदारको हो भन्दै अट्टल मुर्मुरिन्छ। घरमा गएर खुकुरी झिकी ऊ बैदारलाई काट्न जान्छ, तर सिरे उसलाई त्यसो नगर्न भनी सम्झाउँदै भन्छ-

रीसले हुन्न, ए अट्टल साथी ! राम्ररी सोंचिदेऊ।

हामीबिच दंगा गराउने नीति तिमिले बुझिदेऊ।

बैदारको टाउको छिनेर जान्छ ! अत्याचार त्यही हो

भाइलाई काटी के हुन्छ साथी अन्याय त्यही हो। (पृ.२७)

बैदार र हामी सबै आफ्नै सहोदार दाजु भाइ हौं, बैदारलाई काटेर केही हुँदैन भन्दै सिरे अट्टललाई सम्झाउँछ। वास्तवमा यी सबैको वास्तविक जड यहाँको व्यवस्था भएकोले यो व्यवस्थालाई नै तोड्नुपर्छ भन्ने सिरेको मन्तव्य रहेको देखिन्छ। झोक्की स्वभावको अट्टल खुकुरी लिएर बैदारलाई काट्न जाँदा सिरेले रोक्न खोज्दा खुकुरीले सिरेको हात काटिन्छ। यसरी सिरेको हाट काटिँदा अट्टललाई ठीक पार्नुपर्छ भन्दै सारा

मजदुरहरू जुर्मुरिन्छ, तर सिरेले सबैलाई रोकेर राख्छ। मजदुरहरूमा वादविवाद सुरु हुन्छ भने कत्तिले अट्टलको रीसलाई सही बताउँदै सिरे बित्थामा बिचमा पसेको भन्छ, कत्तिले सिरेले काट्न नदिएर राम्रो गर्नु भन्छ। यसरी मजदुरहरू दुई समूहमा विभाजन भएर जान्छ।

अट्टलको खुकुरी काण्डापछि सिरेको काँटिएको घाउको उपचार डाक्टरले गरिदिन्छ। मधेसबाट आएको बङ्गाली जातको डाक्टर चियाबारीमा राजनीतिक चेतना फैलाउने कविको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा रहेको छ। उसले चियाबारीमा हुने अन्याय, अत्याचार र शोषणको विरोधमा एक्लाएकलै होइन सङ्गठित रूपमा आन्दोलन गर्ने सुझाउ दिएको छ। देश स्वाधीन भयो, तर चियाबारीमा शोषणको राज अझै सकिएको छैन भन्दै चिया मजदुरहरूमा ऊ उत्साह भर्न चाहन्छ। डाक्टरको उत्साहपूर्वक कुरा सुनेर सिरे सङ्गठित चियाबारी मजदुर आन्दोलनको तयारीमा गएको देखिन्छ भने एक शिक्षित नागरिकको रूपमा डाक्टरको भूमिका सराहणीय देखिन्छ। उता अट्टलको खुकुरी काण्डले पुलिस केश हुने डर र धम्की देखाएर मालिक अट्टललाई आफ्नो पक्षमा लिन सफल भएको छ। विभाजन गर अनि राज गर भन्ने अङ्ग्रेजहरूको पुरानो नीतिको फलस्वरूप कसैलाई पैसा दिएर, कसैलाई सहूलियत दिएर, कसैलाई डर र धम्की देखाएर मजदुरहरूमा विभाजन गरी राज गर्न चियाबारीका मालिकहरू खुब सिपालु थिए। यसैको परिणाम खुकुरी निकालेर बैदार काट्न खोजेको निहुँ बनाएर मालिकले अट्टललाई आफ्नो पक्षमा पार्न सफल भएको छ।

वास्तवमा सिरे र अट्टल दुई साथीमाझ एकार्काका शत्रु हुने त्यस्तो कुनै घटना घटेको थिएन, तर एकार्काको अहङ्कारले गर्दा चियाबारीको मजदुरहरू दुई समूहमा विभाजन भएर गएको छ। यसैको फाइदा उठाएर अट्टललाई सुटुकै बोलाएर उसको खारेज भएको काम उसलाई पुनः फर्काइदिन्छ र सिरेसँग लागेर आन्दोलन नगर्नु भन्दै उसलाई

चौकीदार काम दिएर मजदुर आन्दोलनलाई कमजोर बनाउँछ। समय बित्दै जान्छ र आत्मग्लानीले गर्दा अट्टल सिरेलाई भेट्न जाँदैन। आफूले माफ मागेर अट्टलले काम फिर्ता पाएको भए तापनि सिरेलाई कामबाट खारेज गरिएको हुनाले उसलाई चियाबारीबाट हटाबाहर गरिन्छ।

रोग र शोकले गलित वृद्धा आमाको पनि मृत्यु हुन्छ। आमा चियाबारीका ती सम्पूर्ण मजदुरहरूको प्रतिनिधि थिइन् जसले यहाँ चियाका बिरूवा रोपेका थिए। उनको मृत्युसँगै एउटा युगको अन्त्य भएको छ। चियाबारीको विसङ्गतपूर्ण स्थितिमा कसैले मरीमरी काम गर्दा पनि एक छाक राम्रो खान पाउँदैन, कसैले कामै नगरी सबै ऐस आरामको उपभोग गर्छ। दिनभरि मेहनत गरेर एक छाक राम्रो खान पुग्दैन भने मालिकहरू नाफा कमाउने होडमा शोषण गरिरहेका हुन्छन्। प्रकृतिले दिएको समान अधिकार, सबैले एक समान भएर बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने भावना मालिककोमा नभएकोले मालिकहरू जहिले पनि नाफामाथि मुनाफा खोजिरहेका हुन्छन्। यसैले जीवनभरि दुःख गरेर पनि आमाले न त राम्रो खान पाइन् न त राम्रो लाउन पाइन्। दुःखैदुःख र अभावै-अभावमा उसको मृत्यु भएको छ। यहाँ सबैले समान रूपमा बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने कविको समाजवादी विचार व्यक्त भएको पाइन्छ।

हटाबाहर भएको सिरे चियाबारी छोड्न निश्चित भइसकेको हुन्छ। सन् १९५५ को ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनपछि चियाबारीमा हुने हटाबाहर प्रथा निर्मूल भएर गएको भए तापनि कतिपय ठाउँमा हटाबाहर प्रथा कायमै भएका घटनाहरू प्रकाशमा आएको थाहा पाइन्छ। तिनै ऐतिहासिक सत्यलाई कविले यहाँ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। हुनत सिरेलाई हटाबाहर भनेर सोझै आदेश नभए तापनि *काम खारिज भएको मान्छे यहाँ बस्न पाउँदैन* भनेकोबाट हटाबाहरको सङ्केत गरिएकोले सिरे चियाबारी छोड्न बाध्य हुन्छ। सिरे हटाबाहर भएपछि मजदुरहरूको एकतामा फाँटो आएर मजदुरहरू दुई

समूहमा विभाजन भएका छन्। अट्टललाई चौकीदार काम दिएकोले ऊ नुनको सोझो भएर मालिकको विरोधमा जान सक्दैन, तथापि आफूले गरेको गल्तीको ग्लानीले ऊ कसैसँग बोल्दैन भने रक्सी खाएर मनको पीर भुल्न खोज्छ।

चियाबारीका मजदुरहरू मालिकको अघाडि कोही केही बोल्न सक्दैन थिए। यसैले आफूमाथि हुने अन्यायप्रति केही गर्न नसकेको आत्मग्लानीले गर्दा चियामजदुरहरू आफ्नो थकान मेट्न, पीर र व्यथा भुल्न रक्सीको सहारा लिएको देखिन्छ। पचास र साठीको दशकमा मालिक साहेबहरूको अन्याय विरुद्ध व्यक्तिगत तहमा कतिपय चियाबारीमा साहेब खेदेको, कुटेको र काटेको घटनाहरू पनि प्रकाशमा आएको जानकारी पाइन्छ, तर सङ्गठित रूपमा ती आन्दोलन नभएकोले चियामजदुरहरू एकत्रित हुन सकेका थिएनन्। विस्तारै समय बित्दै जाँन्छ। चियाबारी छोडेर गएको सिरेको कुनै खबर हुँदैन। मालिकहरू मजदुरहरूमा फाँटो ल्याएर मजदुर आन्दोलनलाई शिथिल बनाउन हर सम्भव कोशिस गरि रहेका हुन्छ।

चियाबारीबाट हट्टाबाहर भएपछि सहर गएर मजदुर सङ्घ नामक राजनीतिक दलमा हिँड्न थालेकोले सिरे ठूलो नेता पनि बनिसकेको हुन्छ। चियाबारीमा मालिकहरूको अन्याय र अत्याचार घटेको हुँदैन। वर्षा ऋतु अधिक चिया उत्पादन गर्ने समय भएकोले यस समय मालिकहरू मजदुरप्रति केही उदार भएको नाटक गर्दै दया देखाँउछन्। यही समयमा नै आन्दोलन गरेर मालिकबाट आफ्नो मांग पुरा गर्न सकिने भएकोले डाक्टरले सबैमा विद्रोहको अडकुरण भरिदिएको छ। आफूले पाएको दुःख, कष्ट र पीडाहरू पूर्वजन्मको पापको परिणाम होइन यी सबै आफ्नै निमुखापनले गर्दा भएको हो भन्ने कुरामा नेपालीहरूमा सचेतता आउन थालेका थिए। जत्ति नै दुःख गर्दा पनि मालिकहरूले कामको उचित मूल्य नदिएकोले चिया मजदुरहरूले सङ्गठित आन्दोलनको खाँचो अनुभव गर्न थालेका थिए।

चियाबारीमाथि पूर्ण रूपले आश्रित नेपालीहरूको जीविकोपार्जनको लागि अर्को विकल्प थिएन। मालिकको विरोधमा केही आवाज उठाए अथवा केही बोले काम नै खारिज गर्ने धम्की पाउने भयले चियामजदुरहरू आन्दोलन र धर्ना गर्न डराउँथे, तथापि मजदुरहरूमा एकता बढ्दै गएकोले आफ्नो अधिकारको निम्ति आन्दोलन गर्न तयार थिए। अट्टल भने मालिकको प्रलोभनमा फँसेर काम गरिरहेको हुन्छ। एकदिन अचानक अट्टल गोदाममा आगो लगाएर सशस्त्र आन्दोलनमा उत्रने निर्णय गर्छ, तर एकजना बुजुर्ग सैनिकले त्यसो नगर्न सबैलाई रोकेर राख्छ। वास्तवमा मालिकले नै सशस्त्र आन्दोलन गर्न उक्साएर यदि गोदाम जलाउन आए पुलिस लगाएर गोली चलाउने योजना बनाएको हुन्छ, जुन योजना चाल पाएर डाक्टरले सबैलाई रोकेर राखेको छ। आफ्नो योजना असफल भएकोले साहेब खुब रिसाउँछ। अफिसमा कामदारी, चपरासी, बैदार, मुन्सी सबैलाई भेला गरेर विभिन्न प्रलोभन देखाइ साहेबले तिनीहरूलाई आफूपट्टि तान्ने प्रयास गर्छ।

हट्टाबाहर भएर सहर पसेका सिरि नेता बनिसकेको हुन्छ भने उसलाई पुलिसले पक्रेर थुनेर राखेको हुन्छ। दार्जिलिङका सारा चियाबारीबाट आएका मजदुर सङ्घका साथीहरूले सिरिलाई मुक्त गराउँछन्। साहेबहरूले अनेक षड्यन्त्र र छल कपट गरेर पनि सिरिलाई रोकेर राख्न सक्दैन। सिरिलाई जेलबाट मुक्त गरेर चोक बजारमा ल्याई भव्य स्वागत गरी एउटा जनसभाको आयोजना गरिन्छ। यही जनसभाबाट सिरिले भाषण गर्दै भन्छ अङ्ग्रेजहरूले अति हेयको दृष्टिले कुल्ली भनेर सम्बोधन गर्ने ती सबै हाम्रा पुर्खाहरू हुन्। यी पाखा भित्ता, बिल्डिङ, हरिया चियाबारी सबै नै हामीले बनाएका हौं। यो पहाड फोरी बाटो बनायौं, कोठीहरूमा रात रातभरि चौकीदारी गन्यौं। हामी मजदुर हौं, पशु होइनौं। यसैले मजदुरले पनि मान्छेजस्तो भएर बाँच्नु पाउनुपर्छ। सारा विश्वको सृष्टि नै श्रम गर्नेहरूले बनाएको हो। श्रमको कुनै मूल्य छैन, तर वास्तविकतामा यो अमूल्य छ। हामी एकवद्ध हुन नसक्दा नै हामी शोषित बन्न परेको हो भन्दै कविले सिरिलाई

आफ्नो मुख पात्र बनाएर मजदुर र श्रमको पक्षमा लामो व्यख्यान दिएका छन्। अन्त्यमा मजदुरवर्गको जीत भएर मनसरा र सिरेको मिलन विन्दुमा पुगेर काव्य संयोगान्त बनेको छ।

४.१.१.६ पात्र-पात्रा

पात्रविधानको दृष्टिले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सीमित पात्र-पात्राको प्रस्तुति पाइन्छ। कृतिगत भूमिकाको दृष्टिले सिरे यस काव्यको नायक हो भने उसैको केन्द्रियतामा कविताको घटनाक्रम विकसित भएको छ। चियाबारी र यससँग जोडिएका नेपालीहरूको जनजीवनको परिदृश्य यहाँ प्रस्तुत गरिएको हुनाले कविले यसै परिवेशबाट पात्र-पात्राहरूको रचना गरेका छन्। सिरे, अट्टल र मनसरा यस काव्यका प्रमुख पात्रहरू हुन् भने धनसरा, आमा, साहेब, बैदार, चपरासी, कामदारी, मुन्सी र डाक्टर आदि पात्रहरू सहायक पात्रहरू छन्। त्यसपछि चर्चामा मात्र आएका पात्रहरू गौण पात्रका रूपमा देखा परेका छन्। यस खण्डकाव्यमा प्रमुख र सहायक पात्रहरूको भूमिका प्रभावकारी रूपमा रहेका छन्। चियाबारीको सामाजिक धरातलमा उभिएका यी पात्रहरूमा साहेबबाहेक अरु सबै एकै आर्थिक स्तरबाट आएका हुनाले सबैको आर्थिक अवस्था एक समान देखिन्छ। सबै पात्रहरू निमुखा र सबै क्षेत्रबाट शोषित र पीडित देखिन्छन्।

पात्रहरू एउटै परिस्थिति र परिवेशबाट आएका भए तापनि यहाँ दुई थरीका पात्रहरू देखिन्छन्। एकातिर सिरे, मनसरा, धनसरा, आमा र डाक्टरजस्ता असल चरित्रवान पात्रहरू रहेका छन् भने अर्कातिर बैदार, चपरासी, कामदारी, मुन्सीजस्ता खल पात्रहरू रहेका छन्, जसले आफ्नै दाजु-भाइसँग शत्रुता देखाएका छन्। चियाबारीमा हुने विभिन्न गतिविधिमाथि निगरानी राख्न र चियाबारीको काम देखरेख गर्न साहेबहरूले यिनीहरूलाई केही सहूलियत र रूपियाँ पैसाको प्रलोभनमा फँसाएर राखेका हुन्थे। साहेबबाट पाउने

थोरै पैसा र धेरै वाध्यतामा परेर आफ्नैहरूको विरुद्धमा यस्ता काम गर्न वाध्य हुन्थे भन्ने कुरा निम्न पङ्क्तिबाट स्पष्ट हुन्छ -

कमानबाट निस्केर जानु, हुकुम छ ए भाइ।

मालिकको आदेश लिएर आ' को भन्दिए तिमीलाई,

कामदामबिना पाइन्न हरे सरकारी घर यो,

पेटको खातिर अधर्म गरे के गर्नु कर यो। (पृ.३१)

यसरी वाध्यतावश आफ्नैहरूसँग शत्रुता स्थापना गरेर आफ्नो र परिवारको पेटको निम्ति वाध्य भएर बाँच्न पर्ने नुनका सोझा पात्रहरू यस खण्डकाव्यमा देखिन्छन्।

अन्यायको विरुद्धमा विद्रोह गर्ने सिरे जहिले पनि मजदुरको पक्षमा उभिएर न्यायको वकालत गर्छ। मजदुरमाथि मालिकहरूले गरेको शोषणको विरुद्धमा आवाज उठाउँदा ऊ हट्टाबाहर हुनुपरेको छ। उनले हट्टाबाहर स्वीकार गरे तापनि अट्टलले जस्तो आफ्नो स्वाभिमान बेचेन। यसरी मजदुरमाथि हुने अन्यायको विरोधमा उसले डटेर सामना गर्‍यो। फलस्वरूप अन्त्यमा उसले सफलता पनि प्राप्त गरेको छ। मनसरा, धनसरा र आमा तीनैजना नारी पात्रहरू साह्रै निमुखा देखिन्छन्। अन्याय र अत्याचार सहनु सिवाय तिनीहरूको अर्को कुनै विकल्प देखिँदैन। यसैले आमाको हातको औँली काटेर भलभल्ली खुन बग्दा र मालिकबाट कुनै औषधि उपचार नहुँदा तिनीहरू एक शब्द बोल्न सक्दैनन्। यसलाई तिनीहरू पूर्वजन्मको खेल र नियति सम्झन्छन्।

यस काव्यमा सिरेपछि अट्टलको चरित्र प्रभावकारी रहेको देखिन्छ। सुरुमा मजदुरवर्गको पक्षमा लागेर साहेबको अन्यायको विरोधमा विद्रोह गर्ने, सशस्त्र आन्दोलनमा जान चाहने, साहेबको पक्षमा लागेर आफ्नै दाजु-भाइमाथि अन्याय गर्न खोज्ने दुष्ट बैदारमाथि जाइलाग्ने अट्टल पछिबाट साहेबका विभिन्न षड्यन्त्र, धम्की, प्रलोभनजस्ता

कुरामा फँसेर साहेबको पक्षमा उभिएको देखिन्छ। यसबाट उसको चरित्रको द्वैदभाष देखिन्छ। मालिक र साहेबहरू कसरी साम, दाम, दण्ड र भेदको नीति अपनाएर चियामजदुरहरूमा फाँटो ल्याउँथे भन्ने कुरा पनि स्पष्ट हुन आउँछ। अट्टल पनि यसै कुराको सिकार भएको देखिन्छ।

चियाबारीमा मालिक र साहेबहरू नै सर्वेसर्वा देखिन्छन्। यहाँको चल-अचल सबै सम्पत्तिका मालिक यिनीहरू नै भएकाले उनीहरूको दृष्टिमा नेपाली मजदुरहरू साह्रै हेयका पात्र थिए। नेपालीहरूलाई मान्छे नै नठात्ने यिनीहरू शोषक र दम्भी चरित्रका देखिन्छन्। चिया मजदुरहरूलाई घोटेर तिनीहरूको पसिना निकाल्ने अनि त्यसै पसिनामा पौडी खेलेर मौजमस्ती गर्न चाहने यिनीहरू कुनै मेहनत नगरी सबै सम्पत्तिका मालिक बनेका हुन्थे। डाक्टर शिक्षित, चेतनशील र प्रगतिवादी विचारधारा भएको बङ्गाली पात्र हो। चियाबारीका अस्पतालहरूमा त्यस बेला मधेसबाट बङ्गाली डाक्टर ल्याएर राखिन्थ्यो। डाक्टरले चियाबारीमा हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा सबैलाई एकजुट भएर सङ्गठित आन्दोलन गर्ने आह्वान गरेको छ। आफू शिक्षित र देशको राजनीतिक परिस्थितसँग सचेत हुनाले उसले चियामजदुरमाथि हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा सिरेमार्फत सबैमा जनक्रान्ति फैलाउन खोजेको देखिन्छ।

वस्तुतः *चियाबारीमा* खण्डकाव्यको पात्रविधान त्रिकोणात्मक संरचनामा संरचित छ। सबैभन्दामाथि मालिक, त्यसपछि साहेब र अन्त्यमा मजदुरहरू रहेका छन्। चियामजदुरहरू सबैभन्दा तल्लो दर्जामा रहने हुनाले सबै कुराको भार यिनीहरूले नै वहन गर्नु पर्ने हुन्छ। यसर्थ जत्ति नै दुःख र मेहनत गरे तापनि यिनीहरूको अवस्था एक छाक खान र लगाउनमा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ। मालिकहरू कुनै मेहनत गर्दैन, तर सबै सुख-सुविधा यिनीहरूले नै उपभोग गरिरहेका हुन्छन्। साहेबहरू मालिकको प्रतिनिधि भएर

काम गर्ने भएकोले मालिकपछि सबै सुख-सुविधा उपभोग गर्ने उनीहरू नै देखिन्छन्। सबैको जीवनदाता भएर पनि चियाबारीका नेपालीहरू कष्टमय जीवन जिउन बाध्य छन्।

४.१.१.७ परिवेश

विशेषतः परिवेश भन्नाले घटना घट्ने स्थान र समय अनि त्यस स्थान र समयको वातावरणलाई बुझिन्छ। विवेच्य खण्डकाव्यको परिवेश भारत स्वातन्त्र्योत्तरकालमा पनि दार्जिलिङका चियाबारीहरूमा कायमै रहेको ब्रिटिस उपनिवेशकालीन अवशेषको परिवेश चित्रित छ। *चियाबारीमा* खण्डकाव्यको शीर्षकले नै यसको कथावस्तु चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध रहेको कुरो स्पष्ट हुन्छ। यसको घटना स्थल वा परिवेश चियाबारीको ग्रामीण परिवेश रहेको छ। काव्यको प्रकाशकीयमा *हाम्रो चियाबारीको जीवनलाई नजिकबाट हेर्ने काव्य* भनेर प्रकाशिकाले भनेका छन्। स्वयम् कविको स्वीकृति अनुसार *प्रस्तुत खण्डकाव्यको पृष्ठभूमि शीर्षकले नै भन्छ र काव्यको कथावस्तु भने शिशु अवस्थादेखि देख्दै आएको आफ्नो गाँउ घर र जीवन जेथालाई लिएको छुभन्ने भनाइबाट विवेच्य खण्डकाव्यको काव्यगत परिवेशको आधारभूमि चियाबारी नै हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।*

प्रस्तुत खण्डकाव्य सन् १९९२ सालमा प्रकाशित भएको भए तापनि यो काव्य १९६०-७० को बिचको अवधिमा लेखी सिद्धाएको र यसको बीज भने साठीको दशकदेखि नै बसेको हो भन्ने स्वयम् कविले भनेका छन्। यसर्थ यस काव्यको परिवेशको समयावधि साठी र सत्तरको बिचको चियाबारी जनजीवन रहेको देखिन्छ।

कविले १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी मजदुर आन्दोलनलाई पूर्वदिसि प्रसङ्गको रूपमा राखेको हुनाले यस काव्यको समयावधि १९५५ सालपछि अर्थात् साठी र सत्तरको दशकको बिचको हो भनेर बुझ्नु पर्ने देखिन्छ। भारत स्वाधीन भएर पनि स्वतन्त्रताको केही दशकसम्म चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए। तिनीहरूको

हकडग चियाबारीबाट हटेको थिएन। कविले यस खण्डकाव्यमा त्यही समयावधिको चियाबारीका सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि विभिन्न अवस्थाको चित्रण गरेका छन्।

कलम काट्दा आमाको हातको औंली काटिनु र साहेबबाट कुनै औषधि उपचार नहुनु नै यस काव्यको घटनावस्तुलाई विस्तार दिने मुख्य कारक देखिन्छ। आमाको हातको औंली काटिएर भलभलती रगत निस्कदा पनि साहेबबाट कुनै सहयोग नभएकोले त्यसको प्रतिक्रियास्वरूप सिर्जना भएको घटनापछि बृहत् आन्दोलनको रूप धारण गरेको छ। वास्तवमा यो आन्दोलन वर्षौंदेखि शोषित, उत्पीडित अवस्थामा रहेका चियाबारीका नेपालीहरूको विद्रोह थियो। चियाबारीमा अङ्ग्रेजहरूले सिर्जना गरेको आतङ्कको परिवेशभित्र नेपालीहरू साह्रै दबिएका थिए। अङ्ग्रेजहरूको अघाडि एक शब्द बोल्न नहुने, आफ्नो अधिकारको निम्ति केही मांग गरे हट्टाबाहर गरिदिने जस्ता घटनाले चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्था के कस्तो थियो, त्यो सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। यसरी चियाबाट करोडौंको नाफा र मुनाफा भए तापनि यहाँ काम गर्ने नेपालीहरूको अवस्था भने कष्टमय रहेको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन्।

नेपालीहरूले दार्जिलिङको पहाडी भू-भागमा चियाका बोटहरू रोपेर चियाबारी स्थापित गरेका थिए। आफ्नो सर्वस्व दिएर स्थापना गरेकोले नेपालीहरू चियाबारीलाई आफ्नो सबै थोक मान्दथे, तर चियाबारीले नेपालीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम ल्याएको देखिँदैन। जति नै दुःख गरे तापनि एक छाक खान र लाउनमा मात्र चियाबारी जीवन सीमित देखिन्छ। कवि लेख्छन् -

भाग्यको खेल भनेर कोही बुझाउँछ त्यसै मन

पीरको गाँठो नफुक्लीकन हुँदछ अचेतन

अज्ञानता भन्दा अर्को रोग ठूलो संसारमा के पो छ ? (पृ.५५)

यसरी आफूले पाएको दुःखलाई भाग्यको खेल सम्झने नेपालीहरूमा अङ्ग्रेजहरूको शोषणले गर्दा दास मानसिकता विकसित भएको देखिन्छ। चियाबारीलाई नै सबै थोक ठान्ने यिनीहरूमा यहाँभन्दा पर पनि अर्को संसार र जीवन छ भन्ने मानसिकता विकसित भएको देखिँदैन। चियाबारीसँग गाँसिएका नेपालीहरूको कष्टमय जीवन कथालाई यस काव्यले प्रस्तुत गरेको हुनाले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा उपनिवेशवादी हैकमवादले सिर्जना गरेको अन्धकारमय परिवेश नै यस काव्यको मुख्य परिवेश हो।

४.१.१.८ भाषाशैली

*चियाबारी*मा खण्डकाव्यको विषयवस्तु चियाबारी र यससँग जोडिएका नेपालीहरूको जीवनगाथा भएकोले कविले यसै अनुरूपको भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन्। स्थानीय जनजीवन सम्बद्ध भाषाशैलीको प्रयोगले प्रस्तुत काव्य सरल, सहज र बोधगम्य बनेको छ। चियाबारी जनजीवनमा प्रचलित भाषाको प्रयोगले चियाबारी जीवनलाई अभिव्यक्त दिन प्रस्तुत काव्य सक्षम बनेको देखिन्छ। नेपालीमा प्रचलित झ्याउरे छन्दमा रचिएको प्रस्तुत काव्यको भाषाशैली सरल र स्पष्ट छ। यसरी नै कविले आफ्नो कुरालाई प्रष्ट पार्न बन्दनीभिन्न पात्रहरू विचको संवादको प्रयोग गरेर काव्यलाई नाटकीय र प्रभावकारी बनाएका छन्।

चियाबारी जनजीवनसँग सम्बद्ध विषयवस्तु नै यस काव्यको केन्द्रीय भाव भएकोले कविले त्यसलाई प्रभावकारी र पत्यारिलो बनाउनका लागि चियाबारी क्षेत्रमा प्रयोग र प्रचलनमा आएका ठिका-बिगा, बढ-पैसा, कुइरे, बैदार, चपरासी, कामदारी, मुन्सी, मेलो, हट्टाबाहर, तौलाइ, गुदाम, टोक्री, कटेरो, कलम, पुल्टिस, कम्पनिजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्। चियाबारी क्षेत्रमा प्रचलित यस किसिमका शब्दहरूको प्रयोगले प्रस्तुत काव्यको भाषामा स्थानीय रङ्ग थपिएको छ। चियाबारी क्षेत्रमा विशेष र सामान्य अर्थमा प्रयोग गरिने यी शब्दहरू चियाबारीका नेपालीहरूको जीवन कथालाई साँचो अभिव्यक्ति

दिनमा सक्षम देखिन्छन्। यस्ता स्थानीय शब्दहरूको प्रयोगले यस काव्यको भाषाशैलीमा नवीनता आउनुको साथै विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा समेत मौलिकता थपिन पुगेको देखिन्छ।

कविले एकातिर चियाबारीको यथार्थ अभिव्यक्ति दिन सक्ने यस्ता शब्दहरूलाई सचेत एवम् कलापूर्ण ढङ्गले प्रयोग गरेका छन् भने अर्कोतिर काव्यलाई स्थानीयताको रङ्ग दिनका लागि अन्य समुदायले बोलेको नेपाली भाषालाई त्यही भाकामा ढालेका छन्। उदाहरणको निम्ति मधेसबाट आएका बङ्गाली डाक्टरहरूले बोलेको नेपाली भाषाको नमुना यस्तो छ-

यतिमा बढो कमानको हेरी कि रोकम ओस्पताल ?

दवैको नाममा इति छ साथी यस्तो छ हाम्रो हाल।

तोइ पनि मेरो कर्तव्य हुन्छो उपचार गर्ने नै

राम्रोको जाती हुँदैन साथी, शहर नगोई। (पृ. २४)

यस्तै प्रकारले अर्को उदाहरण पनि लिन सकिन्छ -

धेरैले त्यसै भोन्दछन् किन्तू मोइले त भोन्दिन

पुलिस केस भोइदिए फेरि बोचाउनु सोक्तिनँ,

भोखरै मात्र घाउ सोबै हेरें रिपोर्ट माँग्दैछ

त्यो रिपोर्ट हेरी म्यानेजर फेरि एक्सन लिनेछ। (पृ. २९)

बङ्गला भाषाको शब्द मिश्रित नेपाली भाषाको प्रयोगले तत्कालीन चियाबारीमा बङ्गाली डाक्टरहरूले बोल्ने भाषाको जानकारी पाइन्छ भने यसले चियाबारी समाजमा केही

मात्रामा बङ्गालीहरूको पनि उपस्थिति थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ। त्यस्तै प्रकारले अङ्ग्रेज साहेबहरूले बोल्ने नेपाली भाषाको नमुना यस्तो छ -

सबै नै किन ठुप्रेको टेहाँ टेसरी व्यर्थैमा

काम नै ठाम्नु यसरी किन? यो सानु कुरैमा। (पृ.२२)

यसरी नै अर्को उदाहरण पनि लिन सकिन्छ -

स्याबास्, तिमी मेडिकल सिक्नु डक्टर भइहाल्छ

काम सिक्दै गए जिन्डगी भिट्र जे पनि भइहाल्छ। (पृ.६०)

यस्ता भाषाको प्रस्तुतिले प्रस्तुत काव्यमा जीवन्तता आउनको साथै काव्यलाई गति र जीवन्तता दिएको देखिन्छ। नेपाली शब्दहरूमा अङ्ग्रेजी जिब्रोले बोल्ने भाका लगाएर साहेबहरूले बोल्ने नेपाली भाषाको प्रयोगबाट काव्यको भाषाशैलीमा स्थानीय रङ्ग थपिन पुगेको छ। झ्याउरे छन्दमा रचना गरिएको यस काव्यमा कविले अन्त्यानुप्रास मिलाउन आफ्नै प्रकारले नयाँ शब्दहरूको सिर्जना गरेका छन्। जस्तै -

पुरानो पात खुइलेर जावस् वर्षाको पिटन

फोहोर मैला बगेर जावस् गढ्न्ते भेलन। (पृ.५४)

यसरी कविले पिटन, भेलनजस्ता शब्दहरूको सिर्जना गरी काव्यको भाषाशैलीमा मौलिकता थप्ने प्रयास गरेका छन्। चियाबारीको चित्रण र चियाबारी जीवनको अभिव्यक्ति नै यस काव्यको केन्द्रीय भाव भएकोले कविले ग्रामीण बोलीको कथ्य रूपलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्। जस्तै -

झुकाई शिर त्यो बुढा बाबु भन्दछ नम्र भई

अहिले सम्मन हुकूमको जुवाप गरेको छैनौं नै

साहबको हुकूम खिलाप माने हामीलाई थाह छ

निर्धक्क बसे बेस हुन्छ सरकार, हमीरको सपोर्ट छ। (पृ.६४)

यसरी साहब, जुवाप, हमीरकोजस्ता चलनचल्तीको बोलीलाई पनि जस्ताको तस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजिएकोले यस काव्यको भाषाशैली प्रभावकारी बन्न पुगेको देखिन्छ। यसको अतिरिक्त अङ्ग्रेजी भाषाको चार्जसीट, सपोर्ट, एक्सन आदि शब्दहरूको प्रयोगले पनि काव्यको संवादात्मक भाषामा स्वाभाविकता ल्याएको छ। यसैले चियाबारी र चियाबारी जीवनसँग गाँसिएका विभिन्न पक्षको प्रस्तुतिको निम्ति यस काव्यको भाषाशैली सरल, सहज र सुगम बन्न पुगेको छ।

४.१.१.९ सामाजिक पक्ष

चियाबारीमा खण्डकाव्यको आधारभूमि चियाबारी र यससँग सम्बन्धित समाज हो। यसर्थ चियाबारीसँग जोडिएका विभिन्न अवस्थाको सामाजिक प्रस्तुति यसको सामाजिक अवस्था हो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक अवस्था बलियो बनाउनका लागि दार्जिलिङमा एउटा उद्योगको रूपमा चियाबारीको स्थापना गरेका थिए। कालान्तरमा चियाबारी समाजको स्थापनासँगसँगै स्थानीय नेपालीहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत पनि चियाखेती नै हुन पुग्यो। सन् १९५० देखि १९६० सम्मको समयावधिको दार्जिलिङको चियाबारीसँग गाँसिएका विभिन्न सामाजिक अवस्थाको चित्रण यस खण्डकाव्यमा गरिएको छ। पचास र साठीको दशकको समय दार्जिलिङका चियाबारीसँग सम्बद्ध समय महत्त्वपूर्ण छ, किनभने भारत अङ्ग्रेजहरूको गुलामीबाट मुक्त भए तापनि यस समय प्रायः जसो चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए। यसर्थ देशबाट तिनीहरूको शासन हटे तापनि चियाबारीमा तिनीहरूको वार्चस्व कायम नै थियो।

यसै संक्रमणकालभित्र चियाबारी जनजीवनको सामाजिक अवस्था के कस्तो थियो भन्ने यथार्थ तथ्यको काव्यात्मक प्रस्तुति यस आलोच्य खण्डकाव्यमा पाइन्छ।

दार्जिलिङ चियाबारीका मूल बासिन्दा नेपालीहरू हुन्। यसको अतिरिक्त कतैकतै मधेसबाट आई दोकान थापेर बसेका कैया-मोदीहरू पनि छन् भने डाक्टर पात्रले पनि बंगालीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ। लुगा धुन, सर-सफाइ गर्न र केस काट्न मधेसबाट ल्याइएका धोबी र हजाम पनि चियाबारी क्षेत्रमा बसोवास गर्छन्। बहुसंख्यक नेपालीहरूको अतिरिक्त अन्य गैर नेपाली जातिहरूको मिश्रित बसोवासबाट निर्मित चियाबारी समाजको वर्णन यस काव्यमा गरिएको छ। सिरे, मनसरा, धनसरा, अट्टल, आमा सबै चियामजदुरहरू हुन् भने बैदार, चप्रासी, कामदारी, मुन्सी आदि साहेबबाट केही अधिकार पाएका कामदारहरू हुन्। चियाबारीका विभिन्न गतिविधि र परिस्थितिमाथि ध्यान राख्न खटिएका यस्ता कामदारहरूले साहेबबाट पाउने केही सहूलियत, केही अधिकार, केही रूपियाँको प्रलोभनमा चियाबारीमा हुने राम्रा-नराम्रा सबै कुराहरू साहेब मालिकलाई गएर सुनाउँथे। मालिक र साहेबसँग सोझो संवाद गर्ने विशेष अधिकार पाएको भए तापनि एकै आर्थिक स्तरका चियाबारीका मानिसहरूको सामाजिक अवस्था भने लगभग समान स्तरकै थियो।

तत्कालीन दार्जिलिङको घना जङ्गल फाँडेर स्थापना गरिएको चियाबारीमा मनसराकी आमाजस्ता धेरैले आफ्नो रगत र पसिना दिएका थिए। आफ्नो रगत र पसिना दिएर स्थापना गरेको चियाबारीमा नेपालीहरूको सामाजिक स्तर साह्रै तल्लो स्तरको देखिन्छ। मालिकहरू केवल नाफामात्र खोज्ने भएकाले नेपाली मजदुरहरूको सामाजिक सुधारमा उनीहरूले कुनै ध्यान दिँदैन थिए। मनसराकी आमाझैं जीवनभरि परिश्रम गरेर पनि दुःखै दुःखमा जीवनलीला समाप्त गर्नु पर्ने स्थिति चियाबारीका नेपालीहरूको थियो। यस सम्बन्धमा कवि लेख्छन् -

संसार हाम्रो बाचिञ्जेलसम्म सबैको अधिकार

मानिस सबै समान यहाँ कोही छैन हकदार

जसले खटी काम गर्छ यहाँ ती सबै मालिक हुन्

प्रकृति उसकै संसार उसकै सभ्यता उसकै हुन्। (पृ.३६)

कविले चियाबारीमा समाजवादी समाज स्थापनाको चाहना गरेका छन्। मनसराकी आमाले भोगेको अवस्था चियाबारीका नेपालीहरूले भोग्न परेको अवस्था थियो। अपुग र अभावका बिच बाँच्नु पर्ने चियाबारीका मानिसहरूको दिनभरि परिश्रम गर्दा पनि एक छाक राम्ररी खान नपाउँदा आफ्नो दुःख भुलाउन रक्सीको सहारा लिन्थे। कवि लेख्छन् -

गरीब हजार मजदूरहरू यसरी पिउँदछन्

अनेक क्रन्दन द्रोहको जीवन छातीमा सल्काउँछन्

आक्रोश लाखन लिएर मजदूर कराउँछन् लापरवाह।

मालिकलाई पोख्ने उजूरहरू स्वास्नीलाई पोख्दछन्

अत्याचार रोक्ने हातहरूले अनि बालक पिट्दछन्

गङ्गागोल सबको घरमा फेरि रोदन क्रन्दन

न बाहिर सुख न घरमा शान्ति मजदूर जीवन। (पृ.४६)

साहेब मालिकहरूको अघाडि केही बोल्न नसक्ने चियाबारीका मजदूरहरू हतोत्साही र निरूत्साही बनेर मनका पीर र व्यथाहरू मनैमा राख्थे। यसैले चियाबारीका अधिकांश मजदूरहरू आफ्नो थकान, पीर, व्यथा र पीडा भुल्नु रक्सीको सहारा लिन्छन्। आफूमाथि आइपरेको मालिकको अन्याय र अत्याचारको रीस मातेको बखत घरमा

स्वास्नी र छोराछोरीमाथि खन्याउने जुन किसिमको खराब संस्कृतिको विकास भएको छ त्यसले चियाबारीको सामाजिक अवस्था साह्रै सोचनीय अवस्थाको देखाएको छ।

चियाबारीमा सबैको सामाजिक स्तर एक समान भए तापनि तिनीहरूमा गुटबन्दी हुने भएकोले यसैको फाइदा उठाएर मालिकहरू मजदुरहरूमा विभाजन ल्याएर राज गर्दछन् भन्ने कुरालाई डाक्टरको माध्यम कविले यसरी व्यक्त गर्दछन् -

समस्त देश मजदूरवर्ग एक भई आउँदैछो

गणतन्त्र देशका मजदूरको समाज बलियो हुँदैछो।

त्यो समाज चाडै बलियो भोई आउने छ निश्चय

त्यही दिन पक्का कामको दाम हुनेछ निर्णय

अभाव-अकाल सोहेर बोस्ने समाज उठ्ने छ

मानवतावादी समाजमा बाँच्ने शुभ दिन आउनेछ। (पृ.४९)

यसरी चियाबारीमा पनि एकदिन अवश्य राम्रो दिन आउनेछ र सबैले समान हक र अधिकार पाएको समाजको स्थापना हुनेछ भन्ने कुरामा कविले आशावादी धारणा व्यक्त गरेका छन्। आफ्नै दाजुभाइको विरुद्ध साहेबलाई झोसपोल लाउने प्रवृत्तिले गर्दा नेपालीहरू जहिले पनि एकतामा नभई अनेकतामा विभाजित भई प्रताडित बन्न पुगेको यथार्थलाई कविले यस खण्डकाव्यमा व्यक्त गरेका छन्। चियाबारीका साहेबको प्रलोभनमा फँसेर आफ्नै सहोदर दाजुभाइमाथि शोषण गर्ने अफिस बाबु, चप्रासी, कामदारी, मुन्सी आदिको दोहोरो चरित्रले गर्दा चियाबारीको सामाजिक स्तर राम्रो देखिँदैन। चियाबारी समाजमा एकथरीका मानिसहरू साहेबको प्यारो हुन खोज्ने र व्यक्तिगत फाइदा

उठाउन खोजने खालका हुनाले पनि चियाबारीका मानिसहरूको सामाजिक स्तर दयनीय देखिन्छ।

वर्षाको समयमा चियाबारीका मानिसहरूले कष्टमय जीवन यापन गर्नुपर्छ। लगातार पानी परिरहने भएकोले हिलो र झरीमा काम गर्न धेरै गाह्रो हुन्छ। पानीले भिजेर शरीर सुनिन्छ, छात्ती चिर्ने गरी खोकी लाग्छ, जुगाले खुन चुस्छ, बिच्छी र बरूलाले टोकेर साह्रै सताउँछ। यो समय अधिक मात्रामा चियापत्ती उत्पादन हुने समय भएकोले कम्पनी साहेबहरूको हुकुमअनुसार कुनै पनि अवस्थामा चिया मजदुरहरूले हुरी-बतास केही भन्न पाँउदैन। उनीहरूलाई काममा जानै पर्ने बाध्यता हुन्छ। कविले यस खण्डकाव्यमा यस्तो कष्टमय र बाध्यतापूर्ण अवस्थाको चियाबारी समाजको वर्णन गरेका छन्। बिमार भएर काममा जान सकिएन भने कुनै खर्च पाइँदैन। त्यसको विरोधमा कुनै आवाज र विद्रोह गरे मालिकवर्गले चियाबारी बन्द गर्ने धम्की दिन्छ। यस्तो अन्यायपूर्ण र शोषित अवस्थाको चियाबारी समाजको चित्रण प्रस्तुत खण्डकाव्यमा गरिएको छ।

वस्तुतः उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक अवस्था बलियो बनाउने स्थायी साधनको रूपमा दार्जिलिङमा चिया उद्योग स्थापित गरेका थिए। यस काव्यको आधारभूमि यसै चियाबारी रहेको छ। अङ्ग्रेजहरूको चरम शोषण र अत्याचारमा बाँच्न पर्ने चियाबारीका मानिसहरूलाई एकार्कामा विभाजन गरेर शासन गर्ने मालिकवर्गको नीतिले गर्दा चियाबारीको सामाजिक अवस्था सधैं अभाव, अशिक्षा, कुपोषण आदिले ग्रस्त थियो। त्यस्तै चियाबारी समाजको सामाजिक दिग्दर्शन आलोच्य खण्डकाव्य हो।

४.१.१.१० राजनीतिक पक्ष

चियाबारीमा राजनीतिक जीवनको चित्रण यस काव्यको एउटा मुख्य पक्ष हो। अङ्ग्रेजहरूले कडा नियम बनाएर चियाबारी क्षेत्रमा राजनीतिक गतिविधि गर्न र त्यस्ता विचारधारा व्यक्त गर्न निषेध गरेका थिए, तर स्वाधीनता संग्राममा उठेको विद्रोहको लहर

चियाबारीमा पनि पुगेकाले स्थानीय केही सचेत युवाहरू पनि स्वाधीनता संग्राममा लागेको जानकारी पाइन्छ। यही स्वाधीनता संग्रामको प्रभावमा परेर अङ्ग्रेजहरूको शोषणको विरुद्धमा चियाबारीका मानिसहरूले पनि विस्तारै आवाज उठाउन थालेका थिए। आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति आफैँ लड्न पर्छ भन्ने चेतनाको परिणामस्वरूप चियाबारीका मानिसहरू पनि राजनीतिक रूपमा सक्रिय हुन थालेको देखिन्छ। सन् १९४३ मा तीन महिनाको हाराहारीमा दार्जिलिङमा गठन भएको *अखिल भारतीय गोर्खा लीग* र *भारतको कम्युनिस्ट पार्टी*का विभिन्न शाखा-प्रशाखाहरू चियाबारी क्षेत्रमा पनि गठन भइसकेका थिए। सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भएपछि देशमा आएको राजनीतिक परिवर्तनसँगै चियाबारीका मानिसहरूमा पनि राजनीतिक सचेतता आएको देखिन्छ। यही जागरणकालीन समयको राजनीतिक जीवनको वर्णन प्रस्तुत खण्डकाव्यमा गरिएको छ।

भारत स्वाधीन भएको एक दशकसम्म पनि अधिकांश चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै भएकाले चियाबारीमा राजनीति गर्नु त्यति सजिलो थिएन। यस्तो जटिल परिस्थितिमा पनि केही सचेत युवाहरू राजनीतिमा लागेर चियाबारीमा हुने अन्याय र अत्याचारको विरुद्ध आवाज उठाउन थालेका थिए। यस खण्डकाव्यको नायक सिरे राजनीतिक रूपमा सचेत र अग्रिम पङ्क्तिका राजनीतिक कार्यकर्ता हो। उसले साहेबको शोषणको विरुद्ध आवाज उठाएका छन्। मालिकवर्गले चियामजदुरहरूलाई भेडाबाखा सरह ठान्ने, कुनै सहूलियत र सुविधा नदिने, विमार भएर काममा जान नसक्दा पनि हाजिरी काटिदिने जस्ता अन्यायको विरोधमा सिरे अघि सरेको छ।

त्यस समयका कम्युनिस्ट पार्टीको *दार्जिलिङ चियाबारी मजदुर युनियन* र *गोर्खालीगको श्रमिक संघ* नै चियाबारी क्षेत्रमा सक्रिय राजनीतिक दलहरू थिए। यस खण्डकाव्यमा कविले *दार्जिलिङ चियाबारी मजदुर युनियन*बाट *मजदुर* र *श्रमिक संघ*बाट *संघ* मिलाएर *मजदुर संघ* बनाएको देखिन्छ, जुन *मजदुर संघ*को प्रतिनिधित्व सिरेले गरेको

छ। मजदुर संघको नेतृत्वमा दार्जिलिङका सबै चियाबारीका मजदुरहरू सङ्गठित हुन्छन् र मजदुरहरूको अधिकारको निम्ति सङ्घर्ष गर्दा सिरे जेल पर्छ। कविले मजदुर संघको माध्यम ऐतिहासिक मार्गैट्सहोप चियाबारी मजदुर आन्दोलनलाई दर्शाउन खोजेका छन्। कवि लेख्छन् -

संझना हुन्छ मार्गैट्सहोप कमान शहीद भूमिको

आक्रोश उठ्छ मनको भोक निठुरी खुनीको

स्वदेशी पुलिस, अंग्रेजको हुकूम सुनेर के भा' को ?

स्वदेशी मजदुर गरीबमाथि बन्दुक लगाको । ।

जिते र काले, पदम, बीरे, मौलशोभा, अमृता

शहीद भए मजदुरको लागि संघर्ष दृढता । (पृ.५-६)

चियामजदुरहरूले गरेको त्यस ऐतिहासिक आन्दोलनमा जितमान तामाङ, काले लिम्बु, पदमबहादुर तामाङ, कान्छा सुनुवार, मौलीशोभा राइनी र अमृतमाया कमिनी पुलिसको गोली लागेर शहीद भएका थिए भने स्वाधीन भारतको इतिहासमा यो सबैभन्दा ठूलो आन्दोलन पनि थियो। यसरी चियाबारीमा आफ्नो हकको निम्ति नेपालीहरूले लडेको युद्धलाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। विस्तारै अङ्ग्रेजहरूले छाड्दै गएको चियाबारीलाई स्वदेशी मालिकहरूले आफ्नो स्वामित्वमा लिँदै जान्छन्, तर तिनीहरूको पनि चियामजदुरमाथिको दृष्टिकोण राम्रो नभएकोले चिया मजदुरहरूको जीवनमा कुनै परिवर्तन आएको देखिँदैन। यसैको हाराहारीमा विभिन्न राजनीतिक परिवर्तन भए, तर चियाबारीका मानिसहरूको अवस्थामा अझै पनि कुनै सुधार आएको देखिँदैन। यसैले सङ्गठित भएर आफ्नो अधिकारको निम्ति सङ्घर्ष गर्नु नै चिया मजदुरहरूको उन्मुक्ति हो र यसको निम्ति सबै एकत्रित भएर अगाडि बढ्नु पर्छ भन्ने कविको धारणा छ।

अशिक्षा र अपुगले गर्दा सधैं दबिएर बसेका चिया मजदुरहरूमा राजनीतिक सचेतता आउनु त्यति सजिलो थिएन। यसको निम्ति मधेसबाट आएका बंगाली डाक्टरहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको कुरालाई यहाँ व्यक्त गरिएको छ। राजनीतिक रूपमा सचेत यी बङ्गाली डाक्टरहरूले चियाबारीमा हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा चियामजदुरहरूलाई राजनीतिक रूपमा सचेत बनाउने कोसिस गरेको देखिन्छ। एकलैएकलै होइन सङ्गठित भएर आन्दोलन गर्नुपर्छ भन्ने सुझाव डाक्टर पात्रले व्यक्त गरेको छ। विभाजन गर अनि राज गर भन्ने अङ्ग्रेजहरूको नीतिअनुरूप साहेबहरू मजदुरहरूमा फाटो ल्याएर मजदुर एकतालाई भङ्ग गर्दथे। यसको निम्ति मजदुरहरूबाट नै छानेर बैदार, कामदारी, चप्रासी, मुन्सी आदि विभिन्न ओहोदामा राखेर चियाबारीको हरेक गतिविधिमाथि साहेबहरूले गिद्धे नजर राख्थे भन्ने प्रसङ्गलाई कविले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्। साहेब र मालिकसँग सोझो संवाद गर्ने विशेष अधिकार पाएका ती कामदारहरूले नुनको सोझो भएर चियाबारीमा हुने राम्रा-नराम्रा सबै कुराहरू लगेर साहेबलाई सुनाउने भएकोले त्यस समय चियाबारीमा राजनीति गर्नु त्यति सहज थिएन भन्ने कुराको सङ्केत कविले गरेका छन्।

वस्तुतः चियाबारीमा नेपालीहरू राजनीतिक रूपमा भर्खर अघि बढ्न सुरु गरेको समयको चित्रण यस काव्यमा पाइन्छ। अङ्ग्रेजहरूको चरम शोषणमा बाँचेका नेपालीहरू आफ्नो उन्मुक्तिको निम्ति लड्न तयार थिए। यसर्थ मजदुरहरूको हकको निम्ति सिरैले सङ्गठित राजनीति गरेको छ भने मालिकको अन्याय र अत्याचारको विरुद्ध विद्रोह गर्दा ऊ हट्टाबाहर भएर जेल समेत परेको छ, तरै पनि ऊ आफ्नो कर्ममा दत्तचित्त भएर चिया मजदुरहरूलाई सङ्गठित गर्न निरन्तर लागेको छ। विभिन्न षड्यन्त्र गरेर राजनीतिको हावालाई चियाबारीभित्र पस्न निषेध गरिएको भए तापनि खण्डकाव्यको उपसंहार खण्डमा मजदुरवर्गकै जीत भएको देखाइएको छ।

४.१.१.११ आर्थिक पक्ष

आलोच्य खण्डकाव्यको आर्थिक धरातल चियाबारी भएकोले चिया उद्योगसँग गाँसिएको चियाबारी जनजीवनको आर्थिक अवस्थाको वर्णन यहाँ गरिएको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक लाभको निम्ति चिया उद्योग स्थापित गरेका हुनाले चियाबारीमा काम गर्ने मजदुरहरूको आर्थिक हितको निम्ति भने कुनै लचिलो दृष्टि राखेका थिएनन्। यसर्थ चियाबारीका मानिसहरू सीमित आयमा बाँच्नुपर्ने बाध्यता भएकोले तिनीहरूको आर्थिक जीवन राम्रो थिएन। केवल खान मात्र पुग्ने सीमित आयले चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक स्थिति अत्यन्तै कमजोर भएको दबाई पानी गर्न नसक्दा झाडापखाले मात्र वर्षेनी धेरै मानिसहरूको मृत्यु हुन्थ्यो। चरम अभावमा जीवन व्यतित गर्नु पर्ने भएकोले त्यस समयको चियाबारीका मानिसहरूको जीवन कष्टमय थियो।

सन् १९४० को आँकडा अनुसार चियाबारीका मजदुरहरूको दैनिक हाजिरा पुरुष (मरद)-को ५ आना, स्त्री (औरत)-को ४ आना, बाल-मजदुर (लोकडा-छोकडा)-को १ आना ६ पाइ थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ। चियाबारीको इतिहासमा त्यो समय संक्रमणकालको समय भएकोले यहाँ केही राजनीतिक परिवर्तन पनि देखिन थालेका थिए। फलस्वरूप सन् १९५५ सालमा भएको ऐतिहासिक मजदुर आन्दोलनपछि मालिकहरू चिया मजदुरहरूलाई धेरै सहूलियत दिन बाध्य भएका थिए। विस्तारै चियाबारीबाट अङ्ग्रेजहरूको स्वामित्व हट्दै गएपछि यिनीहरूको ठाउँमा स्वदेशी मालिकहरू आए। नयाँ मालिकहरू पनि चिया उद्योगबाट जति सक्दो चाडोभन्दा चाडो नाफा कमाउन चाहन्थे। यस्तो अवस्थामा तिनीहरूले पनि मजदुरहरूको आर्थिक अवस्थाको सुधारमा कुनै महत्वपूर्ण काम गरेनन्। चिया मजदुरहरूलाई केवल भेडाबाखा मात्र ठान्ने मनोवृत्ति भएका मालिकहरूमा मजदुरप्रति दया मायाको कुनै भाव थिएन भन्ने अभिव्यक्ति यहाँ व्यक्त गरिएको छ। चियाबारीमा आफ्नो जीवन दिएर पनि चियाबारी

मजदुरहरूले कहिले राम्रो जीवन जिउन नपाएको कथा नै विवेच्य खण्डकाव्य हो। चियाबारीमा काम गरेर मात्र जसोतसो जीविकोपार्जन गर्न सक्ने भएकाले सबैलाई चियाबारीमा काम गर्न जान पर्ने वाध्यतालाई काममा जान असमर्थ हुँदा हुँदै पनि बूढी भइसकेकी मनसराकी आमाको काममा जानु पर्ने वाध्यताबाट स्पष्ट हुन्छ। बूढी भयो भनेर कुनै सजिलो काम दिने अथवा अन्य कुनै व्यवस्था मिलाउने नीति नियम चियाबारीमा थिएन। सबैको आर्थिक अवस्था एक समान भएकोले मनसराकी आमालाई कसैले काममा नजाउ भनेर भन्न पनि सक्दैन। यसर्थ जीवनको अन्तिम क्षणसम्ममा पनि काममा जानुपर्ने चियाबारीको वाध्यतामूलक जीवनको वर्णन यस खण्डकाव्यमा गरिएको छ।

सबैको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले खुलेर मालिकको विरुद्ध आवाज उठाउन चियाबारीका मजदुरहरूको हिम्मत पुग्दैन थियो। यस्तो अवस्थामा कठोर परिश्रम गर्दा पनि त्यसको कुनै मूल्य रहँदैन थियो। चर्को घाम पानी सहेर पत्ती टिप्नु पर्ने, कुनै शितल छहारीमा थकाई मेटाउन नपाइने र पत्ती तौलाईको घण्टी बजेपछि आफूले टिपेको पत्तीको गह्रौं भारी बोकेर तौलाई गर्न लिफ साइड (लिफ सेड) वा गोदाम पुग्नुपर्ने वाध्यता थियो। तौलाई सकेर घर पुगी घरमा भएका बूढा-बूढी र भोकले रोइरहेका बाल-बालिकालाई हतारहतार खान खुवाएर आफूले पनि चिसो चियासँग खानु पर्थ्यो। यस्तो फुर्सत बिनाको चियाबारी जीवनमा कहिले काँही आफूले खान पनि नभ्याउँदा रोटीको टुक्रा घाँटीमा नै लिएर मेलोतिर जानुपर्ने वाध्यता हुन्थ्यो भने दूध चुस्दै गरेका नानीहरूलाई पनि त्यसै छाडेर मेलोमा जानुपर्ने वाध्यता थियो। चियाबारीका आर्थिक जीवनसँग गाँसिएका यस्ता सोचनीय र कष्टमय चियाबारी जीवनको वर्णन कविले मार्मिक ढङ्गले गरेका छन्।

जाडाका दिनमा लगाउने चिया मजदुरहरूसँग भनेजस्तो न्यानो लुगाफाटा पनि हुँदैन थियो। यस्तो अवस्थामा जाडामा एकसरो लुगा लगाएर काम्दै जाडाका दिन बिताउनु पथ्र्यो। काम गर्ने कुनै जाँगर नभए तापनि भोकै हुने भयले वाध्यतावश कठाङ्ग्रिने जाडोमा विहानै उठेर काममा जानुपथ्र्यो। कवि लेख्छन् -

पैसाको कोशा टिपेर बाँचन कुइरेले भन्दथे

जसले रोपे उनी नै तर खाली पेट जिउँदा थिए

पैसाको कोशा एउटाले टिप्ने अर्कोको रजाइ

मरेर उनकै काम गर्ने पर्ने यो कस्तो सजाइ। (पृ.१९)

चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने सपना सजाएर चियाबारीमा काम गर्न आएका मानिसहरूले चियाबारीमा आफूले सोंचेको जस्तो जीवन पाएनन्। कुप्रिसकेको शरीर लिएर विधवी मनसराकी आमा काममा जानुपर्ने वाध्यता थियो भने काम गर्न सकेन भने चप्रासी, कामदारी, वैदार र मुन्सीको गाली खानु पथ्र्यो। दवाई पानीका लागि चियाबारीमा भएको अस्पताल नामको लागि मात्र भएकोले कुनै ठूलो विमार भए सहरको अस्पतालमा बिमारीहरूलाई लानु पर्ने हुन्थ्यो, तर चियाबारीका मानिसहरूलाई सहरमा लगेर उपचार गराउनु सपनाजस्तो मात्र थियो। आर्थिक दुर्बलताको कारण चियाबारीमा उचित औषधी उपचार नपाएर वर्षेनी धेरै मानिसहरू मर्ने। उदाहरणका लागि आर्थिक अवस्था कमजोर भएकी मनसराले आफ्नी बूढी आमालाई सहर लगेर उपचार गराउन नसक्दा मनसराको अभिव्यक्ति यस्तो छ-

कसरी लाने शहरको ठूलो अस्पताल हामीले

पैसा न कौढी खर्च पात गर्नु के गरी हामीले। (पृ.२५)

वस्तुतः चिया उद्योग नै आर्थिक स्रोतको मेरूदण्ड भएको चियाबारीमा सीमित हाजिरामा जीवन जिउनु पर्ने भएकोले नेपालीहरूको अवस्था सोचनीय थियो। यसैको हाराहारीमा वर्तमान समयमा पनि चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था राम्रो देखिँदैन भन्ने अभिव्यक्ति पनि कविको रहेको छ। आर्थिक स्रोतको अर्को कुनै विकल्प नभएको चियाबारीमा केवल प्राणसम्म धान्न सक्ने सिमित आयमा नेपालीहरू बाँच्न बाध्य छन् भन्ने अभिव्यक्ति कविको रहेको छ।

४.१.१.१२ विद्रोहको चेतना

चियाबारीमा खण्डकाव्यले चियाबारीमा अङ्ग्रेजहरूको अन्तिम समय र नयाँ मालिकहरूको आगमनको समयको वर्णन गरेको छ। भारतको स्वाधीनता संग्रामको विद्रोहलाई चियाबारीभिन्न पस्न अङ्ग्रेजहरूले ठुलो षड्यन्त्र गरेर रोकेर राखेका थिए। यस्तो अवस्थामा अङ्ग्रेजहरूको दमनको विरुद्ध विद्रोह गर्नु त्यति सहज थिएन, तथापि कतिपय चियाबारीहरूमा साहेब कुटेको, खेदेको र काटेको घटनाहरू प्रकाशमा आएको थाहा पाइन्छ। चियाबारीमा भएका यस्ता विद्रोहको घटनाहरूलाई यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ।

यस खण्डकाव्यमा सिरैले चियाबारीका मजदुरहरूमाथि हुने अन्यायको विरोधमा विद्रोह गरेको छ। हुनत चियाबारीको प्रत्येक मजदुरमा आफूमाथि हुने अन्यायको विरोधमा विद्रोह गर्ने इच्छा छ, तर चियाबारीको उत्पादनमा नै सबै मानिसहरू आश्रित रहेकाले आफ्नो दैनिक रोजीरोटी खोसिने भय र हट्टाबाहर हुने डरले विद्रोह गर्न सक्दैन थियो। मनसराकी आमाको हातको औंला काटिँदा पनि मालिक पक्षबाट औषधी उपचारको सहूलियत दिनाको सट्टा उल्टै रोज काटिने धम्की दिएकोले त्यसको विरोधमा विद्रोह भएको छ। यस खण्डकाव्यमा एकातिर बाध्यतावश नूनको सोझो भएर आफ्नै दाजुभाइसँग झगडा गर्ने बैदारजस्ता खल पात्रहरू छन् भने अर्कोतिर न्यायको निम्ति

लड्ने, अन्याय र अत्याचारको विरूद्ध आवाज उठाउने सिरे र अट्टलजस्ता उत्साही युवाहरू पनि छन्। अब अन्याय र अत्याचार सहेर होइन त्यसको विरूद्ध विद्रोह गरेर जीउनुपर्छ भन्ने सङ्केत यस खण्डकाव्यमा पाइन्छ। अट्टल अलिक झोक्की र चाँडै हिंसात्मक आन्दोलनमा जानुपर्छ भन्ने सोंचको युवा हो, तर पछि मालिकका विभिन्न षड्यन्त्र, प्रलोभन, धम्की र डरमा परेर मालिकको पक्षमा काम गरेको देखिन्छ। आफूमाथि आएको सङ्कटले मालिकको पक्षमा काम गर्न बाध्य भए तापनि अन्तिम क्षणमा चियाबारीमा हुने अन्याय र अत्याचारको विरूद्धमा ऊ पुनः सक्रिय रूपमा मजदुरको पक्षमा खडा भएको छ।

वस्तुतः राजनीतिक रूपमा केही सचेतता आउन थालेपछि चियाबारीका मानिसहरूले आफूमाथि हुने अन्यायको विरूद्ध विद्रोह गरेका छन्। हामी पनि मान्छे हौं र हामीलाई पनि मान्छे भएर बाँच्ने अधिकार चाहिन्छ भन्ने विचार विकसित भएकोले पछिल्ला चरणमा चियाबारीमा सशक्त आन्दोलनहरू पनि भएका थिए। चियाबारीका उत्साही युवाहरूले सुरु गरेका यस्ता विद्रोह नै यस काव्यको विद्रोहात्मक स्वर हो।

४.१.१.१३ हट्टाबाहरको प्रसङ्ग

हट्टाबाहर प्रथाको प्रस्तुति यस काव्यको अर्को सबल पक्ष हो। सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भएको एक दशकसम्म पनि चियाबारीमा हट्टाबाहर प्रथा बन्द भएको थिएन। सन् १९५५ सालमा भएको ऐतिहासिक मार्गटसहोप चियाबारी आन्दोलनपछि यो हट्टाबाहर प्रथा बन्द भएर गएको थियो, तथापि कतैकतै हट्टाबाहरका घटनाहरू भएको थाहा पाइन्छ। यस खण्डकाव्यमा हट्टाबाहरको प्रसङ्गको पनि उल्लेख गरिएको छ। यस खण्डकाव्यमा सिरे र अट्टलजस्ता पात्रले मनसराकी आमाको हातको औंला काटिँदा औषधी उपचार हुनुपर्छ भनी आवाज उठाउँदा साहेब र बैदारसँग उनीहरूको केही वाद विवाद हुन्छ। त्यही सानो निहूँमा सिरे र अट्टलले चार्जसीट पाउँछ। चार्जसीट भनेको कामबाट खारेज हुनु हो। न्यायको निम्ति आवाज उठाउँदा आफ्नो पक्षबाट केही भन्न

नपाइ काम खारेजको हुकुम हुन्छ। यसरी दुवैलाई कामबाट खारेज गरिएको भए तापनि साहेबको षड्यन्त्र, विभिन्न धम्की र प्रलोभनमा परेर अट्टलले माफ मागी उसले आफ्नो काम फिर्ता पाउँछ र ऊ मालिकको पक्षमा गएको देखिन्छ। सिरि भने आफ्नो निर्णयमा अडिग रहन्छ।

वस्तुतः अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा चिया मजदुरमाथि गरिने हट्टाबाहर प्रथा अन्याय र शोषणको पराकाष्ठा थियो। आमाको काटिएको घाउमा औषधी हुनुपर्छ भन्ने मांग राख्दा हट्टाबाहर हुन परेको सिरि पछिबाट राजनीतिक परिवर्तनले गर्दा पुनः चियाबारीमा फर्केको छ। यसबाट चियाबारीमा हट्टाबाहर प्रथा सधैंको निमित्त हटेर गएको ऐतिहासिक प्रसङ्ग यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१.१.१४ प्रकृतिको वर्णन

चियाबारीको सुन्दर प्राकृतिको वर्णन यस काव्यको अर्को सबल पक्ष हो। कविले दार्जिलिङ भेकमा पाइने चरा चुरूङ्गीहरू चिचिनकोटे (चिचिलकोटे), चंचल (चांचल), चिबे, दुक्कुर, लाँहचे, रूप्पी, कोटेरा, जुरेली, फिस्टा, कोकले, राइरूड (राइरो), भद्रायो (भद्रासे), मैना, चुइँया, कलचुडा, लुइँचे, गौथली, रानी चरी, हरिनी चरी, भँगेरा, बेसारा, कुक्कु, हलेसो, फाप्रे आदिको वर्णनद्वारा पहाडी भेगको सौन्दर्यको जीवन्तता प्रस्तुत गरेका छन्। बिहानको रमाइलो वातावरणमा धोबिनी चरीले गाइरहेको गीतको मन हर्ने प्राकृतिक सङ्गीतले सबैलाई मोहित तुल्याउँछ। यसै प्रकृतिको सौन्दर्यमा चियाबारी अवस्थित छ भन्ने सन्देश दिँदै प्रकृतिको चित्रण यहाँ गरिएको छ।

यस काव्यलाई शरद खण्ड, शिशिर खण्ड, वसन्त खण्ड र वर्षा खण्डजस्ता उपशीर्षकमा विभाजन गरिएकोले कविको प्रकृतिप्रतिको मोह स्पष्ट हुन्छ। अन्तिम उपसंहार खण्डको अतिरिक्त अन्य चारवटा ऋतुमा विभाजित यस काव्यको प्रत्येक खण्डले प्रकृतिका माध्यम प्रतीकात्मक रूपमा चियाबारी जनजीवनका विभिन्न अवस्थाको पनि

चित्रण गरेका छन्। प्रत्येक ऋतुको परिवर्तनसँगै चियाबारी जनजीवनमा पनि परिवर्तन हुने गरेको र ऋतु परिवर्तनसँगै आफ्नो जीवनमा पनि परिवर्तन ल्याउनुपर्छ भन्ने आग्रह कविको छ।

४.१.१.१५ प्रणय प्रसङ्ग

चियाबारी समाजको प्रणय प्रसङ्ग यस काव्यको अर्को मुख्य पक्ष हो। चियाबारीमा अनेक दुःखकष्ट भए तापनि यहाँका मानिसहरू हाँसेर सबै दुःख भुली बाँचेका हुन्छन् भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। सिरे र मनसराको प्रणय प्रसङ्ग यस काव्यको प्रणय प्रसङ्गको केन्द्रीय विषय हो। आफ्नो कोही नभएको एक्लो सिरे र एकली विधवी आमा मात्र भएकी मनसराका बिच चियाबारीमा पत्ती टिप्दै जुवारी खेल्नेक्रममा प्रेम बसेको हो। कुनै छलकपट बिनाको चियाबारीका मेलोतिर, पँधेरातिर र घाँस दाउरातिर जाँदा गरिने तत्कालीन चोखो प्रणय प्रसङ्गलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

मजदुरको पक्षमा आवाज उठाउँदा सिरे हट्टाबाहर हुनु परेकोले तिनीहरूको प्रेममा बाधा आएको छ। मनसरामा गरिब भए पनि धेरै धन कमाएर मोज गर्ने इच्छा छैन। ऊ सिरेबाट जीवन भर चोखो माया चाहन्छे। चियाबारीमा मालिकको अन्यायको शिकार यी प्रणय जोडी भएका छन्। अनेकौं छलकपट भए तापनि यिनीहरूको प्रणयमा कुनै बाधा आएको छैन। मालिकको षड्यन्त्रको शिकार भएर मनसरालाई हातपाइ गर्न खोज्ने अट्टल मनसराको क्रोधको शिकार भएको छ। यसरी मनसरालाई वदनाम गरेर सिरेलाई शिथिल बनाउने मालिकको षड्यन्त्र विफल भएको छ। यस घटनाले सिरेप्रति मनसराको माया झन् बढेर गएको देखिन्छ। चियाबारीको गरिबी, शोषण, अन्याय र अत्याचारभित्र यी दुई प्रणय जोडीले धेरै दुःख पाएका छन्। आमाको मृत्यु र प्रेमी सिरेको विछोडमा एकली बनेकी मनसरामाथि कु-दृष्टि राख्नेहरू धेरै छन्, तर पनि मनसरा आफ्नो प्रेममा अडिग रहन्छे। चियाबारीको रमाइलो वातावरणमा जन्मी हुर्केको सिरे र मनसराको प्रेम पवित्र

छ। त्यहाँ कुनै स्वार्थ छैन । दुवै प्रेमीमा समर्पणको भावना छ। चियाबारीको विषम परिस्थितिमा पनि प्रणय प्रसङ्ग यस काव्यको सामाजिक पक्षको अर्को प्रबल पक्ष हो। अन्तमा अनैकौं वाधा र पीडा सहेर भए पनि दुई युगलको मिलन भएकोले काव्य सुखान्त बनेको छ।

४.१.१.१६ उपसंहार

चियाबारीमा खण्डकाव्य चियाबारी जनजीवनका विभिन्न अवस्थाको चित्रण गरिएको सामाजिक खण्डकाव्य हो। चियाबारी जनजीवनसँग आबद्ध यहाँका विभिन्न पक्षको प्रस्तुति यस काव्यको विशेषता हो। मूलतः सन् १९५०-६० को दशकको चियाबारीको सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक अवस्थाको वर्णन गरिएको यस खण्डकाव्यमा त्यसभन्दा अधिको र पछिको चियाबारी जनजीवनको पनि साङ्केतिक रूपमा वर्णन गरिएको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक अवस्था बलियो बनाउन स्थापित गरेको चिया उद्योगमा चरम शोषण सहेर वाध्यतापूर्वक जीवन बिताउन बाध्य चियाबारी जनजीवनको काव्यत्मक अभिव्यक्ति आलोच्य खण्ड काव्य हो।

४.१.२ 'कुल्लीको गीत' शीर्षक खण्डकाव्यमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

कुल्लीको गीत (सन् २००१) खण्डकाव्य बुद्धकुमार मोक्तानद्वारा रचित मौलिक खण्डकाव्य हो। चियाबारी समाज र त्यहाँको जनजीवनलाई नै मूल विषय बनाएर लेखिएको यो खण्डकाव्य भारतीय नेपाली चियाबारी खण्डकाव्य परम्पराको दोस्रो खण्डकाव्य हो। प्रस्तुत काव्यमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको सामाजिक अवस्थितिलाई कविले कसरी प्रस्तुत गरेका छन् त्यसको विस्तृत अध्ययन यहाँ गरिएको छ।

४.१.२.१ परिचय

कवि बुद्धकुमार मोक्तानको जन्म ६ नोभेम्बर १९३८ मा गेल चियाबारीमा स्व. पञ्चबीर मोक्तान र गुँरासफूल मोक्तानको घरमा भएको थियो। सन् १९५४ सालमा *गोर्खा* पत्रिकामा गरीब शीर्षकको कविता प्रकशित गरेर उनले नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका थिए। उनका प्रकाशित कृतिहरू हुन् - *यौवन सपना* (कविता सङ्कलन, १९६३), *आत्माको आवाज* (कविता सङ्कलन, १९६७), *उमरखैय्यामका रूबाईहरू* (अनुवाद, १९६८), *सरोजिनी नायडु* (अनुवाद जीवनी, १९९३), *कुल्लीको गीत* (खण्डकाव्य, २००१)। विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा कविता र विभिन्न रचानाहरू प्रकाशित भएको अतिरिक्त उनले *गुहार*, *सृजना*, *फ्याफुल्ला* जस्ता पत्रिकाहरूको सम्पादन पनि गरेका थिए। उनी विभिन्न सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक सङ्घ संस्थातिर पनि त्यति कै सक्रिय थिए। सन् १९५३ देखि १९६३ सम्म गेल प्राथमिक पाठशालामा शिक्षकको रूपमा काम गरेका थिए। सन् १९७१ देखि गेल चियाबारीमा मुन्सी, गार्डन बाबू, डेभलपमेन्ट अफिसर हुँदै एसिस्टेन्ट मेनेजरको पदमा रही सन् २००० मा अवकाश ग्रहण लिएका थिए। १५ अप्रेल २००७ मा उनको मृत्यु भएको थियो।

४.१.२.२ विषयवस्तुको स्रोत

बुद्धकुमार मोक्तानद्वारा रचित *कुल्लीको गीत* चियाबारी समाज र त्यस समाजका नेपालीहरूको जीवनगाथालाई लिएर लेखिएको उत्कृष्ट खण्डकाव्य हो। दार्जिलिङको घनाजङ्गल फाँडेर स्थापना गरेको चियाखेतीले विश्वमा नाम, दाम र यश कमाएको छ, तर यहाँ काम गर्ने नेपालीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम लगैन। चियाको बोटमा पैसा फल्छ र त्यहाँबाट पैसा टिपी सुखी जीवन जिउन पाइन्छ भन्ने सपना सजाएर पुस्तौँदेखि

बसिआएका नेपालीहरूको अभावपूर्ण र दयनीय सामाजिक अवस्था नै यस खण्डकाव्यको विषयगत स्रोत रहेको छ।

४.१.२.३ कथावस्तु

कुल्लीको गीत खण्डकाव्यको कथावस्तु चियाबारी र चियाबारी जीवनमा आधारित रहेको छ। यस खण्डकाव्यमा अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जीवन र स्वाधीन भारतको चियाबारी जीवनलाई समानान्तर रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। काव्यको प्रारम्भमा नै चियाबारीको मनोरम प्राकृतिक दृश्यको वर्णन गर्दै कवि लेख्छन् -

वारी र पारी डाँडाका लहर, रमाइलो घरबारी

सागरसमान फैलेका शान्त हरिया चियाबारी। (पृ.१)

यहाँका उकाली-ओराली, खोलानाला, झर्ना, रूखको शीतल छहारी, घुमेको गोरेटो, चरा- चुरूङ्गीको चिरचिर, जुनेली रातको दूधझैं टल्कने गोरेटाहरू, कोइलीको मिठो गीत, न्याहुलको विरहको गीत आदिले चियाबारीका पाखाहरू रमाएका छन् भन्दै कविले चियाबारीको प्राकृतिक सौन्दर्यको चर्चा गरेका छन्। पहिलापहिला अहिलेकोजस्तो ठुलाठुला बिल्डिङहरू निर्माण भइसकेका थिएनन्। त्यसो हुँदा खुल्ला प्राकृतिक वातावरणमा चियाबारी अत्यन्तै मनमोहक र आकर्षक थियो भन्दै कविले आरम्भमा चियाबारी पाखाको सौन्दर्यको खुलेर चर्चा गरेका छन्।

वर्षादेखि मादल बजाएर मालसिरी गाउने, डम्फु बजाएर सेलो भाकामा गीत गाउने, संसारी र देउराली, आठाने देवता, जंगली र गोठको पूजा गर्ने, झाँक्री, फेदाड्बा आदि पनि मान्ने परम्परा चियाबारी समाजमा आजसम्म कायमै रहिएको छ। चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने आहान सुनेर नै नेपालीहरू चियाबारीप्रति आकर्षित भएर आएका हुन्, तर चियाको बोटमा पैसा फल्ने नभई यहाँ अन्याय र शोषण मात्र फलेको उनीहरूले

अनुभव गर्न थाले। कुल्लीहरूलाई हेयको दृष्टिले हेरिने भएकोले कविले चियाबारी समाजमा कुल्लीको जीवन नरकतुल्य रहेको देखाएका छन्। चियाबारीमा भएका अन्याय र शोषण देखेर पुर्खाहरू चियाबारीमा नपस्नु भन्थे, तर युगयुगदेखि विवशता र बन्धनले गर्दा चियाबारीमा नेपालीहरू बस्दै आइरहेका छन्।

चियाबारीमा साह्रै हतारको जीवन देखिन्छ। बिहान हतारहतार उठ्यो अनि मिठोमसिनो पकाएर खाँदै गरेको गाँससमेत घाँटीमै बोकेर मेलोतिर जानु पर्ने वाध्यता चियामजदुरहरूको रहेको हुन्छ भन्ने प्रसङ्गलाई कविले व्यक्त गरेका छन्। कविले यहाँ गन्ती लाग्ने प्रथाको पनि उल्लेख गरेका छन्। गन्ती भनेको चियाबारीमा मेलोमा जानुअघि को-को काममा आए अथवा आएन तिनको नाम (हाजिरी) उठाउने ठाँउ हो। जो-जो गन्तीमा उपस्थित हुन्थे तिनीहरूलाई मात्र काम (मेलो)-मा जान दिइन्थ्यो। अभाव र पिरले पीडित चियामजदुरहरूलाई घूम, टोकी र नाम्लोले कहिले छोडेन। चर्को घामले टाउको पोल्ने मौसममा दिनभरि पसिना बगाई चियापत्ती टिप्नु पर्ने अनि झरीबादल, हावापानी, चिसो सिरिटो केही भन्न नपाइ काम गर्नुपर्ने वाध्यता नै चियाबारी जीवनको गीत हो। वर्षामा भिजेको लुगा जिउमा नै सुकेर जान्थे भने हावा चल्दा रूखको हाँगा भाँचेर आफुमाथि आई लाग्ने डर, धोक्रेजस्ता विषालु किराले टोकेर हात खुट्टा कुहिने डर, कहिले जुगा, लामखुट्टे, बच्छिउ, अरिङ्गल, साँप आदिले टोक्ने डर, कहिले सिस्नुले पोल्ने त कहिले काँडा बिज्ने डरसँगै चियाबारीमा काम गर्ने पर्ने कुल्लीहरूको कष्टमय चियाबारी जीवनको गीत नै विवेच्य खण्डकाव्य हो।

नेपालीहरूका पुर्खाले दार्जिलिङको घनाजङ्गल फाँडी चियाबारीको स्थापना गरेका थिए। चियाबारी स्थापना गर्ने क्रममा धेरैले बाघ-भालु र भीर पहराबाट लडेर ज्यान गुमाएका थिए भने वर्षौंदेखि पुर्खाले हड्डी मक्काएर सिर्जना गरेको चियाबारीमा आजको पुस्ताले पनि त्यसरी नै दुःखैदुःखमा जीवन बिताइरहेको तथ्यलाई कविले यस

खण्डकाव्यमा व्यक्त गरेका छन्। वर्षा, हिउँदो कुनै पनि ऋतुमा चियाबारीमा काम गर्नु धेरै कठिन छ। वर्षामा हुरीवतास नभनी समयभित्र मेलोमा पुगी चियापत्ती टिप्नु पर्ने, हिउँदोमा फूल कलम, बिच कलम, फेद कलम काट्नु पर्ने, थली गोड्नु पर्ने, खर गोडाइ गर्नु पर्ने, सित्रेमल छर्नु पर्ने, बूढो गाछलाई उखेल्लु पर्ने, कलम काटेको झिका मिलाएर राख्नुपर्ने, जमीन छिलेर सफा पार्नु पर्ने, कलम काटेको झिका जलाउनु पर्ने, चियाको गाछ वरिपरि उम्रेका बुट्टाबुट्टी उखेलेर सफा पार्नु पर्ने जस्ता कठिन कामहरूसँग जीवन बिताउनु नै चियाबारी जीवन हो भन्ने भनाई कविको छ।

चियाबारीमा कुल्लीको जीवन कमायो अनि खायो मात्र नभई ती श्रमजीवी कुल्लीहरूको आकांक्षा र सपना हुन्छ र त्यसलाई साकार तुल्याउन भने तिनीहरू सधैं असफल देखिन्छन्। सुरुमा चियाबारीका मालिकहरूले चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने सपना देखाएर पहाड खण्डका नेपालीहरूलाई फकाउँदै ल्याएर काममा लगाउथे भने अहिले त्यही काम पाउन अति गाह्रो पर्ने वर्तमान चियाबारीको अवस्थाप्रति पनि कविले यस खण्डकाव्यमा सङ्केत गरेका छन्। जीविकोपार्जनको अर्को कुनै विकल्प नभएको चियाबारीमा सानोतिनो काम पाउनु पनि ठूलो काम मानिन्छ। चियाबारी समाजका अभिभावकहरूसँग आफ्ना छोरीछोरीलाई उच्च शिक्षा पढाउने आर्थिक क्षमता नभएको परिणामस्वरूप नेपालीहरूले दरवान र सिपाहीबाहेक अरु काम नपाउने सत्यतथ्यतिर पनि कविले सङ्केत गरेका छन्। चियाबारीमा अन्ठाउन्न वर्षमा कामबाट अनिवार्य रूपमा सेवानिवृत्त हुने नियममा सबैजना बाँधिएका छन्। सेवानिवृत्त भएपछि जीविकोपार्जनको अर्को कुनै विकल्प नभएकोले कविले आलोच्य खण्डकाव्यमा चियाबारीको आर्थिक दूरावस्थाको चित्रण मार्मिक ढङ्गले गरेका छन्।

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जीवनको चर्चा गर्दै कविले तत्कालीन चियाबारीमा भएका स-साना कच्चा झोपडीहरूमा बर्खामा पानी चुहिएर बस्नै नसक्ने अवस्थाको वर्णन गरेका

छन्। सरकारी नोकरी गर्ने कर्मचारीवर्गको तुलनामा न्यून वेतनधारी अथवा न्यून पारिश्रमिक पाउने चियाबारीका नेपालीहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको यथार्थिक चित्रण गरेका छन्। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने ब्रिटिसकालीन चियाबारीमा जुन अवस्था थियो हालसम्म पनि नेपालीहरू त्यही अवस्थामा गुज्रिरहेको हुनाले चियाबारीका मानिसहरूको अवस्थामा भने कुनै सुधार आएको देखिँदैन। यसैले आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति चियाबारीका मानिसहरू आफैँ अघि आएर लड्नु पर्ने आह्वान कविले गरेका छन्।

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीको परिवेश नेपालको राणाकालीन अराजक एवम् हैकमवादी परिवेश जस्तै थियो। कविले त्यस्तो अवस्थाको काव्यात्मक शैलीमा चित्रण गरेका छन्। उनका अनुसार चियाबारीका साहेबहरूले नेपालीहरूलाई थोरै रोजमा विहान झिसमिसे प्रहरदेखि बेलुकीसम्म काममा लगाउँथे। बिमार भएर काममा जान नसकेको बेला पनि काम ठगेर बस्ने भन्दै उल्टो जरिमाना लगाइन्थ्यो। आमाहरूले काम गर्दागर्दै चियाको बोटलाई पक्रेर नानी जन्माउथे। सफा लुगा लगाएर हिँड्नु, केश कोरीबाटी गर्नु, छाता ओडेर हिँड्नु, हातमा घडी लाएर अङ्ग्रेजहरूको अघाडि हिँड्नु भनेको अपराध गरे जस्तो थियो। आफूमाथि हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा केही बोले अथवा त्यसको विरोध गरे कोठीमा लगेर कठोरभन्दा कठोर सजाय दिइन्थ्यो नभए चौकीदार लगाएर हट्टाबाहर गरिन्थ्यो। साहेबहरू घोडामा चडेर सवार हुँदा सइसहरु घोडाको पुच्छार पक्रेर पछिपछि घण्टासम्म हिँड्नु पर्थ्यो। मालिकको अघि गएर सलाम गर्नु पर्ने, कथंकदाचित्त मालिकलाई सलाम गर्न भुले घर पुगेका मान्छेलाई पनि बोलाएर सलाम गर्न लगाइन्थ्यो। मालिक खुशी भएर धाप मारिदियो भने त्यस व्यक्तिले घरमा गएर रातभरि मादल बजाएर गीत गाउँथे। सात समुद्रपारीबाट आएका अङ्ग्रेजहरूले स्थानीय मानिसहरूमाथि हकडक चलाएर बसेका थिए। तिनीहरूले नेपालीहरूको खुन पसिना चुसेर रासलीला मनाउँथे। नेपालीहरूलाई नामको मात्र हाजिरा दिएर सबै नाफामाथि मुनाफा कमाएर ती धन सम्पत्ति

बेलायत पठाउँथे। यसरी चियाबारीमा अङ्ग्रेजहरूले आतंकको वातावरण सिर्जना गरेर नेपालीहरूलाई दासको रूपमा काम लाउथे भनी कविले यस खण्डकाव्यमा तत्कालीन चियाबारीको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन्। त्यस बेला चियाबारी समाजमा नेपालीहरूको जीवन मूल्यको कुनै अर्थ थिएन।

दार्जिलिङका चियाबारीमा त्यस समय भारतको कम्युनिस्ट पार्टी र गोर्खालीग दुईवटा राजनीतिक पार्टीहरू सक्रिय थिए। श्रमिक संघ र मजदुर युनियन भनेर कविले यहाँ अखिल भारतीय गोर्खालीग र भारतको कम्युनिस्ट पार्टीको मजदुर सङ्गठनलाई भनेको हो भनेर बुझ्नु पर्दछ। यी दुई राजनीतिक पार्टीको सक्रियतामा चिया मजदुरहरूका विभिन्न मांगलाई लिएर भएको ऐतिहासिक मार्गट्सहोप चियाबारी आन्दोलनलाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। विस्तारै चियाबारी र यहाँको जनजीवनमा पनि परिवर्तन हुँदै आउँछ। चियाबारीको बदलिँदो परिस्थितिसँगै देखिएका ज्यू हजुरी गर्ने प्रवृत्तिले चियाबारीको व्यवस्था बिग्रदै गएको स्थितिको पनि कविले यहाँ चित्रण गरेका छन्। चापलुसी गरेर मालिक र म्यानेजरको प्यारो हुन खोज्ने कतिपय स्वार्थी कामदारहरूले गर्दा नै चिया मालिकहरू चिया मजदुरमाथि अन्याय गर्न चुकेका छैनन्। मालिकको चापलुसीमा लागेर आफ्नै दाजु-भाइमाथि अन्याय गर्ने चियाबारीका कतिपय स्वार्थी व्यक्तिहरूले गर्दा चियाबारीमा नेपालीहरू शोषित बन्न पगेका हुन् भन्दै यस्ता तत्त्वहरूलाई खबरदारी गर्दै कवि अन्ध भक्त नहुने आग्रह गर्छन्।

चियाबारीमा हुने मसिना मसिना, तर अति संवेदनशील विषयलाई पनि कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। हल्का काम दिन्छु भन्दै पैसा खाने र कतिपय कन्ट्र्याकको काम दिन्छु भन्दै पैसा खानेहरूप्रति कविले खबरदारी गरेका छन्। धुपौरै भएर काम गर्दा आफ्नैहरूले दुःख पाउने भएकाले कसैले पनि धुपौरै भएर काम नगर्ने कविले सबैलाई आह्वान गरेका छन्। चियाबारीको पछिल्लो समयमा म्यानेजरहरूले मौका हेरीहेरी चिया

मजदुरहरूमाथि अन्याय गर्ने गरेको देखिन्छ। नेपालीहरूको कमी-कमजोरीको अध्ययन गरी मौकावादीहरूलाई हातमा लिएर एकएक गर्दै शोषण गरिरहेको देखिन्छ। आज अरूमाथि भइरहेको अत्याचार हेरेर बस्नु भन्दा सबैले मिलेर त्यसको विरोध गर्नु पर्ने कविको आशय रहेको छ। मालिकको प्यारो भएर आफ्नो मात्रै दुनो सोझाउने र आफ्नै दाजुभाइलाई आपसमा लडाएर आफू मात्रमाथि उठ्ने प्रवृत्तिले गर्दा नै चियाबारीमा नेपालीहरूले विभिन्न यातना सहनु परेको हो। कविले कसैलाई काखा र कसैलाई पाखा गरेर भाइ-भाइलाई जुझाउनेहरू हाम्रा शत्रुहरू हुन् भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्।

संकीर्णता, अशिक्षाजस्ता कारणले स-साना निहूँमा चियाबारीका नेपालीहरूले एक आपसमा झगडा गरेको देखिन्छ। आफूले पाउने मेलो अथवा आफूले रोजेर राखेको मेलोमा कोही पसेर काम गरिदिए त्यस निहूँमा झगडा गर्ने जस्ता विषयलाई पनि यहाँ व्यक्त गरिएकोले त्यसबाट चियाबारीमा नेपालीहरूको संकीर्ण मानसिकता थाहा पाउन सकिन्छ। यसरी नै एकाकारको आरिस गर्ने, एकले अर्कोलाई होच्याउने आदि प्रवृत्तिप्रति पनि कविले व्यङ्ग्य गरेका छन्। चियाबारीमा नेपालीहरूको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक स्तर तल्लो स्तरको भएकाले दुःख गरेर भए पनि आफ्ना नानीहरूलाई शिक्षा-दीक्षा दिने, गाउँमा ग्राम सुधारका केन्द्रहरू खोली औरतहरूलाई प्रशिक्षण दिनेजस्ता उपदेश दिइएकाले यो एउटा नीतिवादी खण्डकाव्य बन्न पुगेको छ। चियाबारी जीवनमा देखिएका सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक परिवर्तनलाई कविले यहाँ देखाउन खोजेका छन्। वास्तवमा चियाबारीका मानिसहरू सबै क्षेत्रबाट शोषित-पीडित देखिन्छन्। अलि पढेर केही सरकारी नोकरी पाएपछि अथवा केही धन कमाएपछि नेपालीहरू आफ्नो वास्तविकता भुलेर ठुलो धाक पिटेर हिँड्ने पनि गर्छन्। गरीबलाई मान्छे नगन्ने नेपालीहरूको प्रवृत्तिले गर्दा चियाबारीमा फोस्रो समाज गठन भएको तथ्यलाई कवि स्पष्ट पार्छन्।

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा कुनै राजनीतिक सङ्गठनहरू नभएकोले नेपालीहरूले सङ्गठित आन्दोलन गर्न सकेका थिएनन्। विस्तारै देखापरेको राजनीतिक परिवर्तनले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा चियाबारीका मानिसहरूलाई प्रभावित पारेको र दार्जिलिङमा राष्ट्रिय स्तरदेखि क्षेत्रीय स्तरसम्मका राजनीतिक दलहरूको पनि गठन भएकोले त्यसको प्रभाव चियाबारीमा पनि परेको देखिन्छ। कविले दार्जिलिङको सङ्कीर्ण राजनीतिको उल्लेख गर्दै विभिन्न पार्टी गठन गरेर भाइ-भाइमाझ फुट ल्याउने, काटमार गर्ने, एउटा राजनीतिक पार्टीको कार्यकर्तालाई आफ्नो राजनीतिक विचार पोख्न नदिनेजस्ता घटनाहरूको उल्लेख गरेका छन्। यहाँबाट चियाबारीको राजनीतिक जीवन कस्तो छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ। यहाँका धूर्त, पाखण्डी, स्वार्थी नेताहरूलाई मालिकहरूले हातमा लिई मजदुरहरूको सबै हक र अधिकार खोस्ने गर्छन् भन्ने प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कविले आलोच्य खण्डकाव्यका माध्यम यस्ता पाखण्डी नेताहरूबाट सधैं सतर्क हुने सुझाउ पनि दिएका छन्।

चियाबारीप्रति मालिकको उदासीन नीति, चियाका बोटहरू बूढो हुन थालेका र श्रमअनुसार थोरै हाजिरा पाउनाले पनि दार्जिलिङमा चियाखेती विस्तारै रूग्न अवस्थामा पुगी धेरै जसो चियाबारी बन्द भइसकेको स्थिति देखिन्छ। चियाबारीले नेपालीहरूको पुर्खाको इतिहास बोकेकाले यहाँको माटोमा पुर्खाको हड्डी मक्केर गएको छ, चियाबारीसँग भाषा, साहित्य, कला, सङ्गीत गाँसिएर आएका हुनाले यस उद्योगलाई सबैले मिलेर बचाउनु पर्ने कविको आह्वान हुँदाहुँदै पनि नेपालीहरूको पुर्खाले दासजस्तो भएर चियाबारीमा काम गरे, चिया उद्योग स्थापित गरे, तर नेपालीहरूको निम्ति चियाबारी अभिशाप जस्तो भएको छ भन्ने भावना कविले व्यक्त गरेका छन्।

सरकारले पनि चियाबारीका मानिसहरूको निम्ति कुनै राम्रो योजन बनाउन सकेको छैन। आफू बस्दै आएको घर-घडेडीको पुर्जापट्टा चिया मजदुरहरूको नाममा छैन। यसैले

चियाबारीको जमीन अतिक्रमण भएको, पत्ती चोरेर हाते रङ्ग तयार पारी अन्यत्र लगेर बेच्ने गरेको, म्यानेजरलाई हप्कीदप्की गर्ने गरेको, काममा ठग्ने गरेको, बिमारी छु भन्दै हल्का काम खोज्ने गरेको, तर घरमा गएर बलको काम गर्ने गरेको जस्ता झिना मसिना, तर भएकै यथार्थ कुराहरूलाई पनि कविले यस खण्डकाव्यमा रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन्। मालिक र मजदुर दुवै पक्ष चियाबारीप्रति उदासीन रहेकाले नै वर्तमान चियाबारीको अवस्था सोचनीय बन्दै गएको छ भन्ने विचार कविले व्यक्त गरेका छन्। यसैले चिया उद्योगप्रति नेपालीहरूको आस्था हराउँदै गएको अनि कामको खोजीमा अन्यत्र पलायन हुँदै गएको यथार्थलाई कविले काव्यात्मक अभिव्यक्तिमा उतारेका छन्।

चियाबारीका विभिन्न अवस्थासँगै यस खण्डकाव्यले वहन गरेको अर्को मुख्य विषय नैतिक शिक्षा पनि हो। दार्जिलिङमा बढ्दै गएको लागु पदार्थ सेवन (ड्रग्स) र जाँड-रक्सीको सेवन सामाजिक समस्या बनेको छ। समाजमा देखिएका यस्ता विसङ्गतिहरू हटाई यस्ता कुलतमुक्त र भयमुक्त समाजको कामना गरेका छन्। अलिअलि गर्दै पैसा वचत गरेर त्यस पैसालाई सही ठाँउमा लगाउने, जाँड-रक्सी, सिगरेट-बिँडीमा रूपियाँ पैसा नमास्ने, हिंसा नगर्ने नैतिक शिक्षा दिइएको छ। यसरी यस काव्य समाजमा भएका विकृति हटाई स्वच्छ समाजको कामना राख्ने नीतिपरक खण्डकाव्य बन्न पुगेको छ। चियाबारीतिर देखिएका विभिन्न सामाजिक विसङ्गति र नेपालीहरूमाथि हुने अन्याय, अत्याचारको चर्चा गर्दै अन्तमा नेपाली जातिको चिन्हारी र अस्तित्वका लागि उठेको छुट्टै राज्य गोर्खाल्याण्डको प्रसङ्गलाई पनि कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। विभिन्न चरण र समयमा भएका आन्दोलनहरूले एकदिन अवश्यै विजय पाउनेछ भन्ने आशावादी स्वरसँगै काव्यको अन्त्य गरिएको छ।

४.१.२.४ पात्र-पात्रा

कुल्लीको गीत खण्डकाव्यमा कुनै पनि वर्गगत प्रतिनिधि पात्र देखिँदैन। वर्णनात्मक शैलीमा यस्तो थियो र यस्तो हुनुपर्छ भन्ने नीतिपरक सन्देश दिइएकोले यहाँ कुनै पनि सक्रिय पात्र उपस्थित छैन। प्रसङ्ग र चर्चाको क्रममा आएका कुल्ली, मजदुर, किसान, मालिक, साहेब, अङ्ग्रेज आदिलाई यस काव्यका मञ्चीय पात्र नभई नेपथ्यीय पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ। यहाँ कुल्ली शब्दले चियाबारीमा दुःख कष्ट सहेर काम गर्ने र कष्टमय जीवन व्यतित गरिरहेका सम्पूर्ण नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। यहाँ प्रसङ्गवश आएका मालिक, साहेब, अङ्ग्रेज एउटै वर्गका अनेक रूपहरू हुन्। यिनीहरूले चियाबारीमा नेपालीहरूमाथि शोषण गर्दै आउने शोषक पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। यिनीहरूको पनि यहाँ विभिन्न चारित्रिक रूपको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ। आफ्नो नाफामात्र हेर्ने, तर चियाबारीमा काम गर्ने नेपालीहरूलाई मान्छे नठात्ने र यिनीहरूलाई हेयाएर कुल्ली भन्ने गरेकोबाट तिनीहरूको शोषक मानसिकता कस्तो थियो भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ। वस्तुतः यहाँ प्रसङ्गवश आएका पात्र-पात्राहरूले चियाबारीको एक एकवटा जीवन चक्रलाई प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ।

४.१.२.५ परिवेश

कुल्लीको गीत खण्डकाव्य चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको जीवन गाथालाई लिएर लेखिएको काव्य हो। अङ्ग्रेजहरूले चियाबारीमा काम गर्नेहरूलाई अलिक हेयको भाषामा कुल्ली भन्ने गर्थे। त्यही कुल्ली शब्दलाई काव्यगत विषयको केन्द्रविन्दु बनाई चियाबारीका नेपाली जनजीवनको जीवन गाथालाई कविले कुल्लीको गीतको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। नेपालीहरूले वर्षौंदेखि चियाबारीमा भोग्दै आएको जीवनदशाको चित्रणले यस खण्डकाव्यमा करूणामय परिवेशको सिर्जना गरेको छ। आफैले रोपेको, हुर्काएको र

उत्पादन दिन सक्षम बनाएको चियाबारीले नेपालीहरूलाई सन्त्रास, दुःख, कष्ट, पीडाबाहेक केही दिन नसकेकोमा कवि गुनासो प्रकट गर्छन्।

यस खण्डकाव्यमा चियाबारीको स्थापनासँग जोडिएको अङ्ग्रेजहरूको चरम अत्याचार र शोषणको चित्रणका साथै स्वतन्त्र भारतको उत्तरार्द्ध चरणको चियाबारीको सामाजिक अवस्थाको बढी वर्णन गरिएको छ। यस काव्यले अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जीवन र वर्तमान चियाबारी जीवनको चित्रण गर्ने क्रममा विभिन्न घटनाक्रमहरूलाई मिश्रित ढङ्गमा व्यक्त गरेको छ। चियाबारीमा रोग, शोक र भोगको वातावरण रहेकोले नेपालीहरूले कहिले पनि ठुलो सोंच राख्ने मानसिकता विकसित गर्न सकेको देखिँदैन। फलस्वरूप यहाँ कष्टमय चियाबारी जीवनको चित्र अङ्कित भएको छ। समाजका विकृतिहरू हटाई आदर्श चियाबारी समाजको स्थापना हेतु प्रस्तुत खण्डकाव्य आदर्शवादोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिको बन्न पुगेको छ। समग्रमा भन्न पर्दा आलोच्य खण्डकाव्यमा चियाबारी समाजमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको जीवन अनि तिनीहरूको जीवनमा बदलिदो समाजको प्रभावले ल्याएको परिवर्तनको लहरको चित्रण प्रस्तुत भएको छ।

४.१.२.६ भाषाशैली

कुल्लीको गीत खण्डकाव्यमा काव्यको विषय र परिवेशअनुकूल सरल, सहज र सम्प्रेषणीय भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ। जस्तै-

जुनेली रातमा गोरेटो यहाँ दूध झै टल्कन्छ

शीतका थोपा पातमा बसी मोती झै चम्कन्छ। (पृ.१)

यसरी परिवेशअनुकूलको भाषिक सरलता र सम्प्रेषणीयताका कारणले यस काव्यको विषय प्रस्तुति र भाव सम्प्रेषणमा स्पष्टता देखिएको छ। चियाबारी जनजीवनलाई

प्रतिनिधित्व गर्ने खालको काव्यकृति भएकोले कविले कुल्लीको गीतका माध्यम चियाबारीमा प्रयोग र प्रचलनमा आएका, तर व्यापक प्रचार-प्रसार नपाएका लोक जीवनमा प्रचलित शब्दहरू जस्तै कुल्ली, गन्ती, कमान, मेलो, टोक्री, घूम, गोदाम, ठीका-बिघा, ड्याङ्, फिरीगें, फूल कलम, बिच कलम, फेद कलम, थली, सित्रेमल, झिक्का, विघा आदिको प्रयोगले चियाबारी जीवनलाई नजिकबाट हेरिएको स्पष्ट हुन्छ। त्यसरी नै कविले यहाँ हिन्दी-फारसी मूलका हट्टाबाहर, इरादा, रोज, मुद्दा, तैनात, मजबुर, बक्सिस, दमन, निसाफ, हिफाजत, मदत, हूलदंगा, मौज, जबतक, तबतक, तकदीर, बञ्जर, निसाफ, घुस्सा, नाजुकजस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका छन्। यस्ता शब्दहरूको प्रयोगले काव्यिक भाषामा केही विचलन ल्याएको भए तापनि काव्यात्मक भाव सम्प्रेषण गर्नामा भने काव्यको भाषा सक्षम देखिन्छ।

यसै गरी चियाबारी क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू अथवा पश्चिमी आगन्तुक स्रोतका शब्दहरू पनि अधिक मात्रामा प्रयोगमा आएको देखिन्छ। उदाहरणार्थ टाइम, मिशिन, प्रभिडेन्ट फण्ड, ग्रेज्युटी, पेन्सन, कफर्यू, बोनस, कन्ट्र्याक्ट, कमिसन, बायकट, फेसन, युनियन, केस, रासिनजस्ता शब्दहरूले चियाबारीका विभिन्न अवस्था र परिस्थितिको चित्रणमा स्वाभाविकता थपेका छन्। कविले स्थानीय कथ्य रूपमा चलेका द्विरुक्ति शब्दहरू जस्तै बातबात, लुच्चा-फटाहा, ठण्डाराम, छाट्टा-छुट्टा, डिपडिप, खिसी-टिउरी, फूरफूरजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्, जुन शब्दहरू चियाबारीको लोकस्तरीय जनजीवनमा सहज रूपमा स्वजातीय शब्दहरू झैं प्रयोगमा आएका छन्। चियाबारीसँग जोडिएका तर नलेखिएका थुप्रै कथाहरू छन्। त्यस्ता ऐतिहासिक कथाहरूलाई मौखिक रूपमा अथवा जनश्रुतिकै भरमा पनि चियाबारीले आफैसँग संरक्षण गरी राखेको कुरोलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् -

पुर्खाले छाडि राखेको थाँती हरियो चियाबारी

बितेको हाम्रो इतिहास बोल्ने साक्षी यो चियाबारी। (पृ. ५८)

चियाबारीको ऐतिहासिकता थाहा पाउन सकिने सरस गेय भाषाको प्रयोगसँगै कविले यहाँ नेपालीमा प्रचलित उखान तुक्काको पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ। जस्तै-

तैपनि कहिल्यै पाएनौ आफ्नो न्यायपूर्ण अधिकार

‘काम सक्यो भाँडो अफाल त्यो ठाँडो’ स्वार्थी छ संसार। (पृ. ६२)

कोही भन्ने भए ‘राजाको काम कहिले जाला घाम’

ठगको राजा कोही गर्ने भए मुखले राम-राम। (पृ. ६५)

यहाँ प्रयोगमा आएका ‘काम सक्यो भाँडो अफाल त्यो ठाँडो’ र ‘राजाको काम कहिले जाला घाम’ जस्ता उखानको प्रयोगले काव्यिक भाषामा मौलिकताका साथै अभिव्यक्ति शैलीमा प्राणसमेत भरी काव्यगत सौन्दर्य थपेको छ। यसरी कविले स्थानीय रूपमा चलेका शब्दहरूको पनि भरपूर प्रयोग गरेको हुनाले प्रस्तुत खण्डकाव्यको भाषाशैली सरल, सहज र सम्प्रेषणीय छ।

४.१.२.७ केन्द्रीय कथ्य

कुल्लीको गीत खण्डकाव्य चियाबारी जनजीवनको प्रस्तुतिसँगै चियाबारीमा हुने विभिन्न विसङ्गतितर्फ इङ्गित गर्दै लेखिएको खण्डकाव्य भएकोले समग्रमा चियाबारी समाजकै वस्तुगत यथार्थको प्रस्तुति यस काव्यको केन्द्रीय कथ्य हो। वर्षौंदेखि चियाबारीमा कष्टमय जीवन भोग्दै आएका नेपालीहरू सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि विभिन्न क्षेत्रमा पछाडिएका छन्। चियाबारीमा अवस्थित तिनै नेपालीहरूको विगत र वर्तमान सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिएको विवेच्य खण्डकाव्यमा समाज सुधारको भावसमेत

व्यक्त गरिएको हुँदा आदर्शवादोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिको स्वर नै यस खण्डकाव्यको केन्द्रीय कथ्य हो।

४.१.२.८ संरचना

मझौला आकारको कुल्लीको गीत खण्डकाव्य झ्याउरे छन्दमा लेखिएको छ। ९३ पृष्ठमा संरचित यस काव्यमा दुई लहरका जम्मा ८५१ वटा श्लोकहरू छन्। 'भन्नै पर्ने केही कुरा' अन्तर्गत जम्मा पाँच पृष्ठ रहेका छन्। विषयको प्रस्तुतिमा श्रृङ्खलाबद्धता देखिँदैन। यसैले कहींकहीं अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जीवन र वर्तमान चियाबारी जीवन एकै ठाउँमा मिसिएर पनि आएको छ।

४.१.२.९ सामाजिक पक्ष

चियाबारीमा नेपालीहरूको सामाजिक जीवनको प्रस्तुति यस काव्यको एउटा मुख्य पक्ष हो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले चियाबारीमा काम गर्ने नेपालीहरूलाई प्रयोग गर्ने कुल्ली जस्तो हेय शब्द टिपेर यो काव्य रचना गरिएकोले चियाबारीमा नेपालीहरूको सामाजिक अवस्था के कस्तो थियो त्यो सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। चियाबारीमा देखिने सधैंको हतारको जीवन शैलीलाई दर्शाउँदै कवि लेख्छन् -

विहानको बेला सधैंको हतार छाडेको काँड झैं

दगुर्न पर्छ एक मुठी गाँस च्यापेर गाँडमै। (पृ.४)

यसरी हतार हतार उठेर खाएको गाँस घाँटीमा लिएर मेलोतिर जानुपर्ने भएकोले चियाबारीको सामाजिक जीवन कष्टमय थियो। एकातिर हतारको जीवन थियो भने अर्कोतिर मेलोमा समयमा पुग्न नसके त्यस दिनको हाजिर काटिदिन्थे। स्थानीय जङ्गल फाँडी ड्याड-ड्याड बनाएर, भीर पहरा नभनी बाघ-भालूसँग लडेर स्थापना गरेको

चियाबारीमा नेपालीहरूको जीवनस्तर दासको झैं थियो भन्दै कविले चियाबारीको सामाजिक जीवनलाई नर्क झैं थियो भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन्।

भारत स्वाधीन भएपछि चियाबारीको सामाजिक जीवनमा केही परिवर्तन आएको थियो, तर अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा नेपालीहरूको सामाजिक जीवन निम्नस्तरको थियो भन्ने ऐतिहासिक यथार्थलाई कविले व्यक्त गरेका छन्। थोरै रोजमा नेपालीहरूलाई बिहान उज्यालो भएदेखि बेलुकी घाम नअस्ताइञ्जेलसम्म काममा जोताइन्थ्यो। आमाहरूले काम गर्दा गर्दै नानीहरू जन्माउथे। कवि लेख्छन् -

काम गर्दै तिनले जन्माउथे नानी गाँछलाई पक्रेर

आफैले नानी बोकेर ल्याउँथे साँझमा तडरेर। (पृ. १३)

यसरी धेरैले पत्ती टिप्दाटिप्दै नानी जन्माएको यथार्थलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। अङ्ग्रेज साहेबहरू घोडा चडेर ठाँटसँग हिँड्ने र नेपालीहरू साइस बनेर घोडाको पछिपछि कुद्नु पर्ने, साहेबहरूले बातबातमा कुट्ने, हट्टाबाहर गर्ने धम्की दिने, साहेबको अघि गएर सलाम गर्नु पर्ने, सलाम गर्न भुले घर पुगेको मान्छेलाई बोलाएर पनि सलाम गर्न लगाउने भएकोले त्यसबेलाका नेपालीहरूको अवस्था साह्रै सोचनीय थियो भन्ने अभिव्यक्ति आलोच्य खण्डकाव्यमा कविले व्यक्त गरेका छन्।

भारत स्वाधीन भएपछि अङ्ग्रेजहरूले छोडेको चियाबारीमा स्वदेशी मालिकहरू आएपछि चियाबारीको सामाजिक जीवनमा धेरै परिवर्तन आएको देखिन्छ। त्यसपछि अङ्ग्रेजहरूको समयमा जस्तो अन्याय र अत्याचार चियाबारीमा नभए तापनि समय सापेक्ष चियाबारी जीवनमा परिवर्तन हुन सकेको देखिँदैन। थोरै रोज, अशिक्षा र राजनीतिक उताव-चडावको कारण त्यसको प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभाव चियाबारीमा परेको छ भने

कतिपय स्वार्थी नेता र उच्च पदमा कार्यरत कर्मचारीहरूको अविवेक र असावधानीको कारणले चियाबारी समाज जकडिएको देखिन्छ।

वस्तुतः अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीदेखि वर्तमानसम्मको चियाबारीको सामाजिक अवस्थाको चित्रण यस काव्यको केन्द्रीय विषय रहेको छ। देश स्वाधीन भएपछि सबै चियाबारीहरू स्वदेशी मालिकको हातमा परे तापनि चियाबारीका श्रमजीवी नेपालीहरूको सामाजिक जीवनमा खासै सुधार आएको देखिँदैन। थोरै दैनिक हाजिरा, अशिक्षा, कुपोषण, आपसी भेदभाव आदिले गर्दा चियाबारी समाजमा नकरात्मक प्रभाव परेको छ भन्ने कुरा आलोच्य खण्डकाव्यमा व्यक्त गरिएको छ।

४.१.२.१० आर्थिक पक्ष

चियाबारीमा नेपालीहरूको आर्थिक अवस्था के कस्तो थियो भन्ने विषय यस काव्यको अर्को मुख्य पक्ष रहेको छ। 'पढी गुनी के काम हलो जोती खायो माम' भन्ने पुर्खाहरूको कथनले नै चियाबारीमा नेपालीहरू होमिएको र कुल्ली काम गर्न थालेको हो भन्दै कवि लेख्छन् -

चियाको बोटमा रूपियाँ फल्छ भनेर मुंगलानमा

पसेका हाम्रा पुर्खाले गर्दा जाकियौं कमानमा। (पृ.३)

'चियाको बोटमा पैसा फल्छ' भन्ने भ्रममा नेपालीहरू मुंगलान पसेका थिए, तर यहाँ चियाको बोटमा रूपियाँ होइन अन्याय, अत्याचार र शोषण फलेकोले वर्षौंदेखि नेपालीहरू आर्थिक शोषण सहँदै बाँचिरहेका छन्। यसैले चियाबारीमा काम गरेर मात्र जीविका धान्न नसकिने हुनाले अब खेतीपाती गरेर र गाईवस्तु पालेर पनि जीविका निर्वाह गर्नु पर्ने विकल्प रोज्नु पर्छ भनी कवि आग्रह गर्दै लेख्छन् -

कमानको सोझो कामले मात्र पेटपाला हुँदैन

खेती र पाती बस्तु-भाउ पनि नेपाली हुँदैन। (पृ.४)

चियाबारीमा नेपालीहरूलाई टोत्री र घुमले कहिले छोडेन। अभाव र पीरले थिलथिलो भएर बाँचन परेकाले तिनीहरूको टाउकामा नाम्लोको गहिरो छाप बसेको प्रसङ्गमा कवि लेख्छन् -

नाम्लोले शिरमा नमेट्ने गरी कोरेको छाप छ

टोत्रीको बोझले पिल्छेको आडमा घाउको डाम छ। (पृ.५)

बर्खाको समयमा अधिक पत्ती पलाउने र धेरै पत्ती टिपेर धेरै पैसा कमाउने विचार भए तापनि जत्ति नै दुःख गरे पनि नेपालीहरूको आर्थिक स्थितिमा कुनै सुधार नआएकोले कुल्लीको काम कमायो अनि खायोमा मात्र सीमित रहेको कुरा कविले यस खण्डकाव्यमा व्यक्त गरेका छन्।

वैश र बल हुञ्जेल चियाबारीमा काम गरेर सबै बल-तागत सकेपछि अन्ठाउन्न वर्षको उमेरमा कामबाट सेवानिवृत्त भएपछि जीविकोपार्जनको अर्को कुनै विकल्प नभएको चियाबारीमा अन्तिम क्षणमा पाएको सञ्चय कोश (प्रभिडेन्ड फन्ड), ग्रेच्युटीको पैसा र अलिअलि पाउने पेन्सन नै जीवनको अन्तिम क्षणको सहारा हुन्छ भन्दै कवि लेख्छन् -

कामबाट नाउँ काटिन्छ यहाँ अन्ठाउन वर्षमा

त्यसपछि पेट पालनको निम्ति पर्दछ समस्या। (पृ.८)

यस स्थितिमा जीवन बाँचन वाध्य भएका नेपालीहरूले आफ्नो जीवनकालभरि कुनै धन संचय गर्न सक्दैनन्। यसैले जीवनको अन्तिम चरणमा आरामदायी सुखप्रद जीवन बाँचन साह्रै गाह्रो हुन्छ भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। चियाबारीको सबै

नाफा लगेर मजदुरलाई जीवन धान्नसक्ने सीमित हाजिरा दिएको प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कवि लेख्छन् -

नामभरको मात्र दिएर रोजी जनतालाई सताउँथे

मुनाफा जति सोहोरेर सबै मालिक मोटाउँथे। (पृ.१६)

मरुञ्जेल काममा खट्दा पनि थोरै रोज पाइने हुनाले नेपालीहरूको आर्थिक अवस्था एक छाक खानमा मात्र सीमित थियो। सन् १९२१ तिर चिया मजदुरहरूको दैनिक रोज सम्बन्धी कवि लेख्छन् -

मरुञ्जेल यहाँ जोतिन पर्ने कमानको काममा

सट्टामा त्यसको पाइन्थ्यो रोज केवल चार आना। (पृ.२०)

तत्कालीन चियाबारीमा दैनिक हाजिरा चार आना मात्र भएको र यसैमा आफ्नो र परिवारको जीविका निर्वाह गर्नु पर्ने भएकाले चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था कस्तो थियो भन्नेबारे सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। यसैको विरोध र विभिन्न मांगमा सन् १९५५ सालमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनको प्रसङ्गमा कवि लेख्छन् -

बढेर आयो चौदह पैसा रोजमा कुल्लीको

माँगेको जति बोनस पायौं, अरू माँग पाउने भो। (पृ.२५)

यसरी स्वतन्त्र भारतको पहिलो दशकमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनले नेपालीहरूको आर्थिक जीवनमा केही सुधार ल्याएको देखिए तापनि सन् १९५१ मा गठन भएको प्लान्टेसन लेबर एक्टअनुसार चिया मजदुरहरूलाई उचित हाजिरा नदिएकोले नेपालीहरूको आर्थिक जीवनमा भने सुधार नआएको प्रसङ्गलाई कविले व्यक्त गरेका छन्। देशको आर्थिक विकासमा चियाबारीको मुख्य भूमिका रहेको प्रसङ्गमा कवि लेख्छन् -

चियाको खेती उत्तम एउटा उद्योग देशको

प्रशस्त धन तानेर यसले ल्याउँदछ विदेशको। (पृ.६०)

यसरी चियाखेती देशको आर्थिक विकासको प्रमुख आधार भएकोले यसले विदेशबाट धेरै सम्पत्ति कमाएर ल्याउने गर्छ, तर चियाबारीका श्रमजीवी नेपालीहरूको आर्थिक विकासमा भने मालिकवर्गले उदासीनता देखाएकोले नेपालीहरूको निम्ति चिया उद्योग अभिशाप जस्तो देखिन्छ। मजदुरले पाउने न्याय सङ्गत मांग मालिकवर्गले नदिएको प्रसङ्गलाई कवि यसरी प्रस्तुत गर्छन् -

नबनाइदिँदा जनताको निम्ति कतै त पक्की घर

कुल्लीले भिज्दै गुजार्नु पर्ने झरीमा रातभर

खर्च र रासिन ढिलाइ गर्दै जनतालाई सताउने

जति नै राम्रो काम गरे पनि फलचाहिँ नपाउने। (पृ.६६)

चिया मजदुरहरूको नाममा निर्माण गरिने पक्की घरको निर्माण नगरिएको, खर्च र रासिन समयमा नदिएको, विभिन्न नोकसान देखाएर मजदुरका सबै हक काटिएकाजस्ता मालिकको अन्यायपूर्ण प्रवृत्तिले नेपालीहरूको आर्थिक शोषण भएको कुरालाई कविले व्यक्त गरेका छन्। अङ्ग्रेज मालिकहरूले छोडेर गए पनि स्वादेशी मालिकहरूको हेपहा प्रवृत्तिले चियाबारी समाजमा पुनः अङ्ग्रेजहरूको समय फर्केको अनुभूतिलाई कविले यस खण्डकाव्यमा सङ्केत गरेका छन्।

४.१.२.११ सांस्कृतिक पक्ष

चियाबारीमा नेपालीहरूको सांस्कृतिक पक्षको अभिव्यक्ति यस काव्यको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। दिनभरि कामले थाकेका कुल्लीहरू बेलुकी मादल बजाएर मालसिरी गाउँने,

कतै डम्फु बजाएर गीत गाउँने चियाबारीका नेपालीहरूको सांस्कृतिक पक्षलाई कविले यस खण्डकाव्यमा व्यक्त गरेका छन्। नेपालीहरूले पुज्दै र मान्दै आएका संसारी पूजा, देउराली पूजाको प्रसङ्गसँगै आठाने देवता, जङ्गली र गोठको पूजा, बोक्सी-डाइनी, फेदाडमा, झ्याक्री आदिलाई पुज्दै र मान्दै आएको प्रसङ्गबाट चियाबारीको सांस्कृतिक झलक चित्रित हुन्छ र मानिसहरूले यस्ता अन्धविश्वासलाई आश्रय दिएर राखेका हुनाले चियाबारी समाजमा अझै पनि नेपाली संस्कृतिको मौलिक रूप पाइन्छ। दार्जिलिङमा देखा परेका लागु पदार्थ एवम् मादक पदार्थको सेवनको प्रकोपबाट चियाबारी समाज वञ्चित हुन नसकेको र स्थानीय युवाहरूको वर्तमान अवस्था बिग्रँदो स्थितिमा पुगेकोमा चिन्ता व्यक्त गर्दै यस अवस्थाको पनि कविले उल्लेख गरेका छन्। एकातिर युवा पिँढीहरू ड्रग्सको कुलतमा परेर आफ्नो जीवन वर्वाद गरिरहेका छन् भने अर्कोतिर अन्धधुन्धा विदेशी संस्कृतिको अनुसरण गरेर आफ्नो संस्कार र संस्कृति भुलिरहेको कुरालाई पनि कविले व्यक्त गरेका छन्। कविले नेपालीहरूलाई जाँड-रक्सी नखाने, सिगरेट-बिँडी नखाने, हिंसा त्याग्ने, झुटो नबोल्ने, जुवा-तास नखेल्ने अनुरोध गर्दै एउटा आदर्श चियाबारी समाजको स्थापना गर्नतर्फ जोर दिन्छन्। विमार भएको खण्डमा झारफुक गरेर बोक्सी, डायनी हटाउनुभन्दा अस्पतालतिर गई डाक्टरी औषधी उपचार गरी सबैलाई वैज्ञानिक विचारधाराको बन्ने आह्वान गरिएको यस खण्डकाव्यले आधुनिकतातर्फ उन्मुख गराउने अभिष्ट राखेको छ।

४.१.२.१२ राजनीतिक पक्ष

राजनीतिक पक्ष कुल्लीको गीत खण्डकाव्यको अर्को मुख्य पक्ष हो। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा आफूमाथि हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा भिन्नभिन्न विद्रोहको भावना विस्फोट हुन खोजेको भए तापनि त्यसलाई तत्कालीन चियाबारीका नेपाली मजदुरहरूले आफूभिन्नको विद्रोहको भावलाई दबाएर राखेका थिए। भारत स्वाधीन

हुनभन्दा केही वर्ष अघिदेखि मात्र चियाबारीमा राजनीतिक पार्टीहरूको गठन भइ त्यसको विरोधमा जनावाजहरू उठ्न थालेका थिए। यस सम्बन्धमा कवि लेख्छन् -

चियाबारीभिन्न उल्लेख आयो साहसको नौलो बाढ

निराशाभिन्न भइगयो नयाँ आशाको सञ्चार। (पृ.१७)

स्वाधीनता सङ्ग्राममा उठेको राजनीतिक चेतनाले चियाबारीमा पनि सकरात्मक प्रभाव पारेको थियो। वर्षौंदेखि अङ्ग्रेजहरूको दमनमा थिचिएर बसेका नेपालीहरू पनि आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति लड्न तयार भए। यसर्थ दार्जिलिङका विभिन्न चियाबारीमा राजनीतिक विचारधाराका समितिहरू गठन हुन थालेको ऐतिहासिक घटनालाई कविले व्यक्त गरेका छन्। कविले गेल चियाबारीमा चिया मजदुरहरूको दैनिक रोज वृद्धिको निम्ति उठेको आन्दोलनको चर्चा गरेका छन्। त्यस प्रसङ्गमा कवि लेख्छन् -

चार आना रोज आठ आना गराइ दिनेछु भनेर

फकाए सबलाई हडताल छाडी काममा आऊ भनेर। (पृ.२०)

चियामजदुरहरूको दैनिक रोज वृद्धिको निम्ति गेल चियाबारीमा भएको आन्दोलन फिर्ता लिन मालिकले चार आना रोजलाई आठ आना बढाइदिने शर्तमा हडताल फिर्ता लिने सबैलाई भनेको यथार्थलाई कविले यहाँ काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएको छ। अङ्ग्रेजहरूको समयमा चियाबारीमा कुनै राजनीतिक सङ्गठन नभएकोले मालिकहरूको मनमानी राज भएको र साहेबहरू नै कानून बराबर हुने भएकोले चरम अन्यायका विच पनि नेपालीहरू बाँच्न बाध्य थिए। समयानुक्रममा विस्तारै चियाबारीमा पनि राजनीतिक परिवर्तन देखा पर्न थालेकाले परिवर्तित राजनीतिक परिवेश सम्बन्धमा कवि लेख्छन् -

खपेर खपि नसक्नु हुँदा मजदुर ब्युँझिए

श्रमिक सङ्घ, मजदुर युनियन कमानमा खोलिए। (पृ.२१)

यहाँ श्रमिक सङ्घ र मजदुर युनियन भनेर कविले गोर्खा लीग र कम्युनिस्ट पार्टीको मजदुर युनियनप्रति सङ्केत गरेका हुन्। यी दुई राजनीतिक सङ्गठनको सक्रियतामा चिया मजदुरहरूका विभिन्न मांगलाई लिएर आन्दोलन सुरु गरेको र २५ जुन १९५५ साल शनिबारको दिन चिया मजदुरहरूको जुलुसमाथि पुलिसले गोली चलाएको विवरण कवि यसरी प्रस्तुत गर्छन् -

पच्चीस तारिख शनिश्चरबार दुई थियो बजेको

त्यो ठूलो दिनमा प्राण-बलिदानको इतिहास लेखियो। (पृ.२३)

ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनको प्रसङ्ग झिक्दै सबैले आफ्नो अधिकारको निम्ति लड्ने, बोल्ने अधिकार पाउनुपर्छ। सबै चिया मजदुरहरूले पनि मान्छे झैं बाँच्ने अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने विचार कवि व्यक्त गर्छन्। सन् १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनपछि दार्जिलिङका चियाबारीहरूमा त्यसको प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ। सन् १९८० को दशकमा सुरु भएको गोर्खाल्याण्ड प्राप्तिको आन्दोलन र त्यस आन्दोलनको नेतृत्व गर्ने गोर्खा राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चाको चियाबारी युनियन एन.यु.पी.डब्लु.को गठन र समयक्रममा अन्य राजनीतिक दलको मजदुर युनियन गठनको पनि यस खण्डकाव्यमा चर्चा गरिएको छ। यसरी पछिल्ला चरणमा चियाबारीमा देखिएको राजनीतिक सङ्गठनको गठन र तिनीहरूमाझ आफ्नो प्रभुत्व बनाउने होडमा चलेको आपसी सङ्घर्षप्रति कवि भन्छन् -

श्रमिक-मजदुर अर्थ हो एउटा, भिन्न छ खाली नाम

उद्देश्य सबको दलित जनको भलाइ गर्ने काम। (पृ.४९)

यसरी विभिन्न युनियनको गठन भए तापनि सबैको काम मजदुरहरूको हीतमा काम गर्नु हो। पछिल्ला चरणमा देखिएका सङ्कीर्ण राजनीतिको कारणले चियाबारीमा राजनीतिक पार्टीहरू मजदुरमुखीभन्दा पनि मालिकमुखी भएर काम गरेको प्रसङ्गलाई पनि कविले यहाँ व्याङ्ग्यात्मक रूपमा व्यक्त गरेका छन्। त्यसरी नै आफ्नो वर्चस्व कायम गर्न एउटा दलले अर्को दललाई प्रचार-प्रसार गर्न नदिनेजस्ता घटनाको पनि कविले उल्लेख गरेका छन् भने गोर्खाल्याण्डको मांगमा उठेको आन्दोलनमा चियाबारीका मानिसहरू पनि प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहभागी बनेका तथ्यलाई कविले चियाबारीको राजनीतिक चेतनासँग जोडेर यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन्।

४.१.२.१३ शैक्षिक पक्ष

चियाबारीमा शैक्षिक अवस्थाको अभिव्यक्ति यस काव्यको अर्को मुख्य पक्ष हो। केवल एक छाक खान र लाउनमा नै सीमित चियाबारीका नेपालीहरूले शैक्षिक दिशातर्फ सोच्ने फुर्सदसम्म पाएको देखिँदैन, तथापि दुःख गरेर भए पनि चियाबारीमा नेपालीहरू आफ्ना छोराछोरीलाई पढाउन चाहन्छन् र कुल्ली काम नगरोस् भन्ने चाहना राख्छन्। यस सम्बन्धमा कविको विचार यस्तो छ -

छोरा र छोरी पढाई ठूलो बनाउँला भन्दा हो

आफै नै जस्तो कुल्ली त कबै नबनाऊँ भन्दा हो। (पृ.६)

आर्थिक अवस्था साह्रै कमजोर भएकोले यहाँका मानिसहरूले आफूले चिताएको जस्तो कुनै इच्छा पूरा गर्न सक्दैनन्। कसैको पनि पढ्ने आर्थिक औकात नभएकोले चियाबारीमा काम गर्नु बाहेक अर्को विकल्प नभएकोले सिपाही र दरवानबाहेक अरू काम गर्ने अवसर नभएको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन्। यसैले वर्तमान समयमा पनि चियाबारीका मानिसहरूको शैक्षिक अवस्था तल्लो तहको देखिएकोले उनीहरूको शैक्षिक

स्तर सन्तोषजनक रूपले माथि उठ्न सकेको छैन। यसै कारण चियाबारी समाजमा शैक्षिक वातावरण सिर्जना गर्नका लागि कवि आह्वान गर्छन् -

लेख-पढ् गर्न जान्नेले यहाँ अरूलाई पढाऊ

पढ्नुको अर्थ स्वाड गर्नु होइन, अरूलाई उठाऊ। (पृ.३६)

यसरी खाइ नखाइ भए पनि दुःख गरेर आफ्ना सन्तानलाई पढाउने कवि सबैलाई आह्वान गर्छ। लेखन पढ्न जान्नेले अरूलाई पढाउने, गाउँका दिदी बहिनीहरूले समिति खोलेर गाउँ समाजलाई उँभो उचाल्ने, सिलाइ बुनाइ गरेर स्वनिर्भर बन्ने, नारीहरूले आफ्नो शील स्वभाव सुधार्ने, जसले राम्रो समाजको गठन हुन्छ भन्दै कवि सबैलाई सुमार्गमा हिँड्ने आग्रह गर्छन्। आमाद्वारा शिक्षा पाएर नै विश्वमा ठूलाठूला मान्छे बनेको हुनाले चियाबारीका आमाहरू पनि शिक्षित बन्न सके चियाबारी समाज पनि शिक्षित समाजमा परिवर्तन हुनसक्छ भनी कवि नारी शिक्षाको वकालत गर्छन्।

४.१.२.१४ हट्टाबाहर प्रथाको प्रसङ्ग

हट्टाबाहर प्रथा यस काव्यको अर्को मुख्य पक्ष हो। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा प्रचलित हट्टाबाहर प्रथा भारत स्वतन्त्र भएको लगभग एक दशकसम्म पनि चियाबारीमा यदाकदा कायम नै थियो। यसबारे कविको भनाई यस्तो छ -

एउटाको सानो कसूर भेटे जहानै हट्टाबाहर

न्याय खोज्ने हुँदा पर्दथ्यो बन्न अन्यायको शिकार। (पृ.१४)

यसरी चियाबारी समाजमा सानो गल्ती भेटे साहेबहरूले मजदुरहरूलाई हट्टाबाहर गरेर डाँडा कटाइदिन्थे भने स-सानो कुरामा हट्टाबाहर गर्ने धम्कीसमेत दिन्थे। आफ्नो हकको निम्ति केही अधिकार मागे कोठीमा लगेर कुट्थे नत्र चौकीदार लगाएर हट्टाबाहर

गरिन्थ्यो। यस्तो अवस्थामा हट्टाबाहर हुने भयले अङ्ग्रेज साहेबहरूको अघाडि कसैको पनि बोल्ने हिम्मत हुँदैन थियो भन्ने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन्। यसै प्रसङ्गमा रोज वृद्धिको निमित्त आन्दोलन गर्दा गेल चियाबारीका धेरैलाई हट्टाबाहर गरिएको यथार्थ घटनाको पनि कविले यहाँ उल्लेख गरेका छन्।

४.१.२.१५ प्रकृति चित्रण

प्रकृतिको चित्रण यस काव्यको अर्को विशेष पक्ष हो। चियाबारीको थुम्काथुम्कीमा हरिया पहाड झैं देखिने चियाका बोटहरूप्रति इङ्कित गर्दै कविले खण्डकाव्यको सुरुमा नै चियाबारीको मनोरम दृष्यको चित्रण गरेका छन्। चियाबारीका उकाली-ओराली, खोला-झर्ना, रूखका शीतल छहारी, घुमेका गोरेटा, चरा-चुरूङ्गीको चिरचिर आवाज, जुनेली रातको दूध झैं टल्कने गोरेटाहरू अति मनमोहक देखिन्छन् भन्दै कविले यहाँका मानिसहरूको जीवन शान्त र चोखो मन हुने कुराको उल्लेख गरेका छन्। कोइलीले यहाँको पाखामा मिठो गीत गाउँछ भने न्याहुलले विरहका गीत गाउँछ। चियाबारीको भीर-पहरा, हावापानी, खोंच आदिको पनि वर्णन पाइन्छ। एकातिर दार्जिलिङ चियाबारीको मनोरम प्राकृतिक दृश्य देखिन्छ भने अर्कोतिर यहाँका जङ्गलहरू मासिँदै गएर पानीको मुहान सुक्न थालेको अवस्थाको चित्रण पनि आलोच्य खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ। कवि लेख्छन् -

रूख-पात बिना मनुष्य जीवन सार्थक हुँदैन

जानवर, चरा-चुरूङ्गी पनि नभई हुँदैन

नहुँदा जङ्गल पानीका श्रोत गइसके सुकेर

धरतीको आत्मा मरेर गयो बज्जर भएर। (पृ.७०)

माथिको कवितांशमा रूख-पात मासिनाले पानीको मुहान सुक्नुको साथै चरा-चुरूङ्गी र जानवरहरू पनि मासिंदै गइरहेको अवस्थाको चित्रण पाइन्छ। प्रकृतिको सन्तुलन बिगार्नु हुँदैन, किनभने प्रकृतिले मानिसलाई जीवन दिने भएकोले यहाँ रूख-पात, झार-जङ्गल सबैको रक्षा गर्नुपर्छ भन्ने कविको पर्यावरणीय चेतना प्रकट भएको छ।

४.१.२.१६ पुर्जापट्टाको प्रसङ्ग

चियाबारीमा पुर्जापट्टाको मांगको सवाल यस काव्यको अर्को मुख्य पक्ष हो। आफूले अर्जेको आफ्नै भूमि चियाबारीमा भूमिहीन भएर वर्षौंदेखि बस्दै आएका नेपालीहरूले अझसम्म घर-घरेटी र कोठे बारीको पुर्जापट्टा पाउन सकेका छैनन्। अझै पनि एक मालिकको स्वामित्वदेखि अर्को मालिकको स्वामित्वमा चियाबारी बेचबिखन भई जाँदा चियाबारीसँगै नेपालीहरू पनि किनबेच भएर जान्छन्। चियाबारीको स्वामित्व अझै पनि मालिकहरूको हातमा भएकोले स्थानीय नेपालीहरू सुकुमवासी सरह छन्। यही प्रसङ्गमा कवि लेख्छन् -

अनेक पुस्ता कमाउँदै ल्या को हाम्रो यो भूमिलाई

कहिल्यै आफ्नो सकेनौं भन्न दुक्कले यसलाई। (पृ.६२)

देशलाई अवश्यकता परेको बेला वीर नेपालीहरूले जहिले पनि देशको रक्षा गरेको हुन्छ। हिँउको चिसोमा बसेर युद्ध लड्यो, छातीमा तातो गोली खायो, तर पिठ्युँ फर्काएर कहिले पनि फर्केको छैन भन्दै देशको निम्ति लड्यौं, तर देशले हामीलाई कहिले आफ्नो सम्झने भन्दै कविले आफ्नो ज्यान दिएको भूमिमा 'तिम्रो जमीन कहाँ छ ?' भनी प्रश्न गरेका छन्। चियाबारीलाई पनि खासमहल बनाएर जमीनको स्वामित्व यहीँका नेपालीहरूलाई दिनुपर्ने र चियाबारीमा अबको सङ्घर्ष पुर्जापट्टाको निम्ति हुनुपर्छ भन्ने विचार कविले व्यक्त गरेका छन्।

४.१.२.१७ उपसंहार

कुल्लीको गीत खण्डकाव्य चियाबारीका नेपालीहरूको जीवन गाथालाई प्रस्तुत गरिएको उत्कृष्ट काव्यमध्ये एउटा हो। यस खण्डकाव्यमा दार्जिलिङमा चियाबारीको स्थापना भएपछि विभिन्न समयमा घटित सामाजिक व्यवस्था र परिवेशको चित्रण गरिएको छ। आर्थिक धरातल बलियो बनाउने उद्देश्यले निर्माण गरिएको चियाबारी क्षेत्रका प्रारम्भिक दिनहरूमा अङ्ग्रेजहरूको एकक्षत्र राज थियो भने तिनीहरू चियाबारीका स्वघोषित राजा समान थिए। यसैले चियाबारीमा तिनीहरूको मनमानी राज रहेको देखिन्छ। यस खण्डकाव्यमा अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीका नेपालीहरूको अवस्थाबारे सामान्य रूपमा चर्चा गर्दै स्वाधीन भारतको चियाबारीमा देखिएका आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक र राजनीतिक अवस्थाको बढी चर्चा गरिएको चियाबारी जीवनसम्बद्ध खण्डकाव्य हो।

४.१.३ 'चियाबारी मोफसल' शीर्षक खण्डकाव्यमा चियाबारी जन जीवनको समाजपरक अध्ययन

चियाबारी मोफसल (सन् १९१२) शीर्षकको खण्डकाव्य नवीन सुब्बाद्वारा लेखिएको मौलिक खण्डकाव्य हो। चिया खेतीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र दार्जिलिङमा चियाखेतीसँगै स्थापित चियाबारी जनजीवनको विस्तृत चित्रण गरेर लेखिएको प्रस्तुत काव्य दार्जिलिङ क्षेत्रमा देखिएको चियाबारी सम्बद्ध जनजीवनको तेस्रो मौलिक खण्डकाव्य हो।

४.१.३.१ परिचय

कवि नवीन सुब्बाको जन्म १४ मार्च १९७० मा दार्जिलिङको सुखिया बजारदेखि केही तल एभनग्रोभ चियाबारी, सिस्ने गाउँ, नागरीमा भएको हो। उनका मातापिताको नाम निर्मला सुब्बा र अगमसिंह सुब्बा हो। उनी चियाबारीमा जन्मी हुर्केकाले उनले

चियाबारी जनजीवनलाई नजिकबाट देखेका छन्। चियाबारीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमाथि उनको विशेष चासो रहेकोले उनले दार्जिलिङमा चियाखेतीको प्ररम्भ र विकासमाथि अन्वेषण गरेका छन्। सुनचरी, हिमालय दर्पण आदि दैनिक र अन्य पत्र-पत्रिकातिर फूटकर कविता र गीतहरू प्रकाशित गरिसकेका कवि नवीन सुब्बाको *चियाबारी मोफसल* पहिलो प्रकाशित कृति हो।

४.१.३.२ विषयवस्तुको स्रोत

चियाबारी मोफसल खण्डकाव्यमा चिया उत्पत्तिको ऐतिहासिकता, दार्जिलिङमा चियाखेतीको प्ररम्भ र विकास अनि चियाखेतीसँग जोडिएका चियाबारी जनजीवनलाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिइएको छ। दार्जिलिङमा चियाखेतीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई यति विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको पहिलो खण्डकाव्य नै आलोच्य कृति हो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको शिकार भएका नेपालीहरूले दार्जिलिङको अपट्टे जङ्गल फाँडेर चियाखेती लगाउने क्रममा देखाएको इमान्दारिता, परिश्रम, दुःख-कष्ट आदिको विस्तृत वर्णनका साथै दार्जिलिङमा स्थापित चियाबारी समाजमा अङ्ग्रेजहरूका अन्याय, अत्याचार, शोषणमा चिया मजदुरहरू कसरी बाँचन परेको थियो भन्ने यथार्थ एवम् ऐतिहासिक तथ्यको साथै वर्तमान चियाबारी जनजीवनको अवस्थाको काव्यात्मक अभिव्यक्ति यस काव्यको विषयको स्रोत हो।

विदेशी युग र स्वदेशी युग गरी दुई खण्डमा विभाजित यस खण्डकाव्यको विदेशी युगअन्तर्गत मूलतः अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जनजीवनको चित्रण पाइन्छ भने स्वदेशी युगअन्तर्गत भारत स्वाधीन भएपछि यता वर्तमान समयसम्मको चित्रण गरिएको छ। भारत स्वाधीन भएपछि देशका विभिन्न क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले चियाबारीलाई पनि प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा प्रभाव पारेको देखिन्छ। दार्जिलिङमा चियाखेतीको प्रारम्भिक चरण र विकास

हुँदै वर्तमानसम्मको चियाबारी जनजीवनको चित्रण नै यस काव्यले ओघटेको विषय सीमा हो।

४.१.३.३ शीर्षक

चियाबारी मोफसल खण्डकाव्य चियाखेतीको ऐतिहासिकता, दार्जिलिङमा यसको खेती र चियाबारीसँग गाँसिएका नेपालीहरूको विविध अवस्थालाई विस्तृत रूपमा चित्रण गरिएको काव्य हो। अङ्ग्रेजीका मोफसल शब्दले इस्ट इण्डिया कम्पनीले राज्य बनाएको बम्बई, कलकत्ता र मद्रासदेखि बाहिरका गाउँ वस्तीका ठाउँ भन्ने देखिन्छ अर्थात् सहर बजारदेखि टाडा सभ्यता र विकासको कुनै छेस्का नपुगेको ठाउँलाई नै वास्तवमा मोफसल भनेर भनिन्छ। प्रस्तुत काव्यमा भारतमा इस्ट इण्डिया कम्पनीको आगमन र दार्जिलिङमा चियाखेतीको स्थापनासँगै नेपालीहरूले भोग्न परेको दुःख कष्टलाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिइएको छ। सभ्यता र विकासदेखि टाडा चियाबारीको ग्रामीण परिवेश र त्यहाँ नेपालीहरूले भोग्दै आएको सामाजिक जीवनलाई विस्तृत रूपमा व्यख्या गरिएकोले प्रस्तुत काव्यको शीर्षक सार्थक देखिन्छ।

४.१.३.४ संरचना

चियाबारी मोफसल खण्डकाव्यलाई दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो खण्डलाई विदेशी युग र दोस्रो खण्डलाई स्वदेशी युग भनिएको छ। विदेशी युगअन्तर्गतको खण्डमा जम्मा २४ वटा लामा छोटो कविता पङ्क्ति रहेका छन् भने स्वदेशी युगअन्तर्गतको खण्डमा पनि लामा छोटो गरी २४ वटा नै कविता पङ्क्ति रहेका छन्। यस काव्यमा दुवै खण्डका जम्मा ९४ पृष्ठ र आमुख भागका प्रकाशकीय र भूमिकाका १४ पृष्ठसमेत गरी जम्मा १०८ पृष्ठ रहेका छन्। मझौला आकारको यस खण्डकाव्यमा चियाबारी जनजीवन र यससँग जोडिएका विभिन्न पक्षहरूको विस्तृत वर्णन गरिएको छ।

४.१.३.५ चियाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र भारतमा अङ्ग्रेजहरूको आगमन

चियाखेतीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि धेरै पुरानो छ। यसको अन्वेषण र प्रयोगको सन्दर्भमा पनि धेरै पत्थारिला र अपत्थारिला प्रसंगहरू जोडिएका छन्। धेरै अघि २७३७ ख्रीष्टपूर्वतिर चीनका सम्राट सेन नुड आफ्नो राज्यको भ्रमणको समय गलेर थकाइ मार्न र तिर्खा मेट्न आफ्ना सिपाहीहरूलाई पानी उमाल्न लगाएका थिए। यही समय केही पातहरू उम्लँदै गरेको पानीमा खसेर त्यस पानीको रङ्गमा परिवर्तन आएको र त्यस पानीलाई पिउँदा थकाइ पनि मेटेको अनुभव भएपछि त्यो चीज के हो भनी खोज्न लगाएका थिए। कालान्तरमा यही पेय पदार्थ चिया हो भनी पत्तो लागेको थियो। चिनियाँ भाषामा यसलाई टेय भनिन्थ्यो भने पछिबाट अङ्ग्रेजीमा टी हुँदै नेपालीमा चिया शब्द प्रयोगमा आएको किंवदन्ती छ। यसरी पत्तो लागेको चियालाई चिनियाँ सम्राटले आफ्नो राज्य वरिपरि रोप्न लगाएका थिए भन्ने चियाको ऐतिहासिक तथ्यलाई कवि सुब्बाले काव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरी आलोच्य खण्डकाव्यको रचना गरेका हुन्।

भारतमा चियाखेती अङ्ग्रेजहरूले सुरु गरेका थिए। सन् १७५७ को पलासीको युद्धपछि भारतमा अङ्ग्रेजहरूको राज सुरु भएको थियो। सुरुमा व्यापार गर्न आएका अङ्ग्रेजहरूले विस्तारै भारतमा आफ्नो सम्राज्य विस्तार गर्न थाले र पछि भारतमा तिनीहरूको राज सुरु भएको थियो। यति मात्र नभई छिमेकी राज्य नेपाल र सिक्किममा पनि तिनीहरूको प्रभाव थियो। नेपाल र सिक्किम दुई देशमाझ हुने सिमाना विवादमा अङ्ग्रेज सरकारले नै मध्यस्थता गरी आफ्नो फाइदा हुने काम गर्थे। सन् १८२६ मा अलिभर लोयड र जे. डब्लु. ग्रान्ट मेची खोला र अन्तुको बाटो चुडथुड भएर सिक्किम पसेका थिए। सन् १८२९ को फरवरी महिनामा लोयड पुनः दार्जिलिङ आएका थिए र तिनी यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्य र जलवायुबाट धेरै मुग्ध भएका थिए। १८ जुन १८२९ मा उनले कलकत्तामा यहाँका सौन्दर्य र हावापानी स्वस्थ लाभको निम्ति धेरै उपयोगी

हुनेछ भनी एउटा प्रतिवेदन तत्कालीन इष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारलाई बुझाए। उनले त्यस प्रतिवेदनमा आफूलाई यस ठाउँमा प्रथम चोटी आउने यूरोपवासी हूँ भनेर पनि भनेका छन्। यही कारण सन् १८३५ मा स्वस्थ्य लाभको निम्ति सेनोटोरियम बनाउन सिक्किमका राजा छोम्फु नामग्याललाई फर्काई-फुस्लाई अङ्ग्रेजहरूले यो भू-भाग आफ्नो हात पारेका थिए। सन् १८४८ मा उद्भिद्शास्त्री डा. डाल्टन हुकर दार्जिलिङ आएपछि उनको देखरेखमा दार्जिलिङमा प्रयोगात्मक चियाखेती सुरु भएको थियो भने सन् १८५० को दशकमा आलुबारीमा सर्वप्रथम चियाबारी स्थापना गरिएको थियो। पछि चियाखेतीले दार्जिलिङको अधिकांश भूमि ओघट्टन पुगेको ऐतिहासिक घटनालाई यस काव्यमा ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा काव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरिएको छ।

४.१.३.६ सामाजिक पक्ष

यस काव्यलाई विदेशी युग र स्वदेशी युग गरी दुई खण्डमा विभाजन गरिएकोले चियाबारीको सामाजिक जीवनलाई पनि दुई भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ। यहाँ विदेशी युग भनेर अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जनजीवन भनी बुझ्नु पर्छ भने स्वदेशी युग भनेर भारत स्वाधीन भएपछि स्वदेशी मालिकहरूको हातमा गएको चियाबारीको सामाजिक अवस्थितिलाई बुझ्नु पर्छ। यसै आधारमा चियाबारी समाजका दुई युगको अध्ययन, व्याख्या र विश्लेषण यहाँ प्रस्तुत छ।

(क) अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी समाज : सन् १८३५ मा सिक्किमबाट दार्जिलिङको भू-भाग अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो अधीनमा लिएपछि आर्थिक धरातल बलियो बनाउने मेरूदण्डको रूपमा चियाखेती लगाएका थिए। चियाबारीमा जिविकोपार्जनका धेरै सम्भावना देखिएका र चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने रूपकथा सुनेर चारैतिरबाट श्रमजीवि मानिसहरू दार्जिलिङ आउन थालेपछि चियाबारी समाजको स्थापना भएको हो। यस काव्यमा कविले अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी समाजको चित्रण गरेका छन्। अङ्ग्रेजहरूको

शासनमा नेपालीहरूले दार्जिलिङमा चियाखेती स्थापना गरेका थिए। यहाँका रूखपात, मलिङ्गोघारी, ऐंसलुघारी, पोथ्रापोथ्री फाँडेर नेपालीहरूले चियाबारीको स्थापना गरेका थिए। हावापानी, ठण्डागर्मी केही नभनी भरखर जन्मेका बालाखा नानीलाई पिठ्यूमा बोकेर हसियाँ, बच्चरो, खुकुरीले यहाँको जङ्गल फाँड्दा धेरैले हात काटे, कतिलाई बिच्छी र बारूलाले चिले, कति भीरबाट लडेर मरे, हात्ती सुँढे झरीमा लुगलुग काम्दै नेपाली श्रमजीवीहरूले चियाबारी स्थापित गरेका थिए, तर पेट धान्नसम्म मात्र सीमित आयमा नेपालीहरूले नरकतुल्य जीवन व्यतित गर्थे भन्ने चियाबारीको प्रारम्भिक सामाजिक जीवनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीको सामाजिक अवस्था राम्रो थिएन। चतुर र बाठा अङ्ग्रेजहरूले पाइक नपरेका भिरालो ठाँउमा चिया मजदुरहरूको बसोवासको निम्ति धुरा बनाईदिए भने पाइक परेको सम्म ठाँउमा चियाका बोटहरू रोपेका थिए। मालिकहरूले जति दिन्थे त्यतिमा नै मजदुरहरूलाई सन्तुष्ट हुनुपर्ने बाध्यता थियो। साहेबको अघाडि कसैको बोल्ने हिम्मत हुँदैन थियो। भौतिक सुख सुविधाको कुनै सहूलियत उपलब्ध नभएको अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी समाजमा कुनै आडम्बर र देखावटी थिएन। अभाव र त्रासमा बाँचे पनि कुनै लालसा थिएन। कुनै छलकपट नभएको सुन्दर सौम्य वातावरणमा मितेरी साइनो लगाई एकार्कामा भातृत्व र बन्धुत्व कायम गर्ने नेपालीहरूको तत्कालीन दैनिक जीवनलाई यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ।

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी समाजमा अङ्ग्रेज मालिक र साहेबहरू राजा समान सर्वेसर्वा थिए। परबाट साहेब आँउदैछ भने चिया मजदुरहरू बाटोमुनि गएर लुक्नु पर्थ्यो। साहेबको अघाडि छाता ओड्न पाँउदैन थिए। अङ्ग्रेजहरू आफै मालिक र साहेब भएकोले चिया मजदुरहरूलाई दबाएर राखेका थिए। चियाबारीमा तिनीहरूको आफ्नै नियम कानून थियो। तिनीहरूको दृष्टिमा चियामजदुरहरू केवल काम गर्ने मसिन मात्र

थिए। साहेबको निर्दयता र पाषाणताको शिकार बन्न पुगेका चियामजदुरहरूको अति दयनीय अवस्था थियो। तिनीहरूलाई मरुञ्जेल काम लगाएर आफ्नो फाइदा मात्र हेर्ने अङ्ग्रेज मालिकहरू चियामजदुरहरूलाई रोबोट सम्झन्थे भन्ने धारणा कविले व्यक्त गरेका छन्।

चियाबारीमा अङ्ग्रेजहरूको शोषणको कुनै सीमा थिएन। यहाँका राम्नीराम्नी केटीहरूलाई अङ्ग्रेज साहेबहरूले छोकडी बनाएर राख्थे। छोकडी भनेको अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो यौन चाहना पूरा गर्न विहे नगरी कोठीमा रखौटीका रूपमा राखिएका केटीहरू हुन्। धम्की, डर, प्रलोभन आदि देखाएर राखिएका यस्ता छोकडीहरू अङ्ग्रेजहरूको यौनको शिकार हुन्थे। लाज, डर र भयले यस्तो कुरा सार्वजनिक गरिँदैन थियो। यस्तो सम्बन्धको कसैले विरोध गरे त्यस्ता व्यक्तिलाई शिकार खेल्ने निहूँमा साहेबहरूले गोली हानेर मारिदिन्थे। यस्तो चरम शोषणबिच चियाबारी समाजमा साहेबको जयजयकार गर्नेलाई काखा र प्रतिकार गर्नेलाई हट्टाबाहरको सजाय दिइन्थ्यो। यस्तो कठोर जीवन व्यतित गर्ने चिया मजदुरहरूको श्रमको कुनै मूल्य थिएन भन्ने धारणा कविले व्यक्त गरेका छन्।

(ख) स्वातन्त्र्योत्तर चियाबारी समाज : सन् १९४७ मा भारत अङ्ग्रेजहरूको शासनबाट मुक्त हुन्छ। स्वाधीन भएको केही वर्षपछि २६ जनवरी १९५० मा देशको नयाँ संविधान पनि बनिन्छ, तर देशको संविधानमा चियाबारीमा बस्नेहरूका लागि कुनै विधि-विधान नराखिएकोले चियाबारीको सामाजिक स्तरमा कुनै ठूलो परिवर्तन भएको देखिँदैन। स्वाधीन भारतको गठन भएर पनि चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै भएको र चियाबारीलाई राष्ट्रियकरण नगरेर चियाबारीको स्वामित्व अङ्ग्रेजहरूलाई नै सुम्पेकाले चियामजदुरहरूको अवस्थामा कुनै सुधार आएको देखिँदैन। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको पक्षमा लागेर नवगठित सरकारले काम गरेका हुनाले सुरुका केही

दशकसम्म चियाबारीको सामाजिक जीवनमा कुनै परिवर्तन आएन। अन्याय र अत्याचारमा पिल्सिएका चियामजदुरहरूद्वारा नै चियाबारी समाज निर्माण भएको थियो।

अङ्ग्रेजहरूपछि सम्पूर्ण चियाबारी स्वदेशी मालिकहरूको स्वामित्वमा आए, तर तिनीहरूको सोंच पनि अङ्ग्रेजहरूको जस्तै नाफामुखी नै थियो। यस्तो अवस्थामा चियाबारीका मानिसहरूको सामाजिक जीवनमा कुनै परिवर्तन आएको देखिँदैन। चियाबारीका स्वदेशी मालिकहरूले विभिन्न ठाउँहरूमा अन्य उद्योगधन्दा पनि खोलेका हुनाले उनीहरू चियाबारीको रेखदेखका लागि प्रबन्धक नियुक्त गरेर राख्छन्। यसरी देश स्वाधीन भएर पनि सबै चियाबारीहरू पूँजीपतिहरूलाई नै बेचिएको हुनाले चियाबारीमा मालिकको दमन, अन्याय, अत्याचार र शोषण स्वाधीन भारतको चियाबारीमा यथावत् रहेको देखिन्छ भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

चियाबारीमा एकातिर मालिकको शोषण यथावत् थियो भने स्वाधीनतापछि देखिएको राजनीतिक परिवर्तनले चियाबारीलाई पनि प्रभावित पारेको देखिन्छ। फलस्वरूप चियाबारीमा आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति भएको आन्दोलनबाट केही अधिकार र सहूलियतहरू पाउन थालेको थियो, तर दुःखै दुःख र अभावै अभावमा चियाबारी जीवन रहेकोले यहाँको सामाजिक स्तरमा कुनै परिवर्तन आएको देखिँदैन। अझै पनि चियाबारीका मानिसहरूलाई भेंडाबाखा सरह सम्झन्छन्। एउटा मालिककोबाट अर्को मालिककोमा चियाबारी किनबेच हुँदा थाहै नपाइ चियाबारीका मानिसहरूको पनि किनबेच हुन्छ भन्ने प्रसङ्गलाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्।

चियाबारीको अति थोरै रोज र यसको अवस्था रूग्न बन्दै गएकोले चिया उद्योगमा आश्रित मानिसहरूको चियाबारीप्रति वितृष्णा पनि बढ्दै गएको देखिन्छ। यसरी नै देशको भौतिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले चियाबारीको सामाजिक जीवनमा पनि ठूलो प्रभाव पार्न थालेको छ। भौतिक मनोरञ्जनका टेलिभिजन, मोबाइलजस्ता वस्तुहरूको प्रयोगले

चियाबारीको सामाजिक जीवनमा ठूलो प्रभाव पारेको देखिन्छ। दुःख गरेर उच्च शिक्षा हासिल गरी सरकारी र गैरसरकारी नोकरीमा लागेर आफ्नो जीवन स्तर बढाएकोले चियाबारीका सामाजिक जीवनमा धेरै परिवर्तन आउन थालेको अनुभव हुन्छ। आधुनिकताको लेप लगाएर आएको वैश्वकरणको प्रभावले चियाबारीमा सकरात्मक र नकरात्मक दुवै थरीका प्रभाव परेका छन्। एकातिर आधुनिकताको नाममा चियाबारीहरूमा भित्रिएको साइबर संस्कृतिले राम्रो नराम्रो दुवै थरीका प्रभाव पार्न थालेको प्रसङ्गलाई कविले प्रस्तुत गरेका छन्। स्वाधीन भारतको पछिल्लो दशकमा अङ्ग्रेज मालिकहरूको समयमा जस्तो शोषण, अन्याय र अत्याचार छैन, तर चियाबारीका मानिसहरू अझै पनि चियाबारीको उपनिवेशी संस्कारबाट मुक्त हुन सकेका छैनन्। यति हुँदाहुँदै पनि चियाबारीको सामाजिक जीवनमा अमूल परिवर्तन आएको छ। चियाबारी समाजमा अपुग र कठोरता हुँदाहुँदै पनि यहाँका मानिसहरू स्वतन्त्र र निर्भीक भएका छन् भन्ने धारणा कविले व्यक्त गरेका छन्।

४.१.३.७ आर्थिक पक्ष

चियाबारी जनजीवनको आर्थिक अवस्थाको चित्रण यस काव्यको अर्को सबल पक्ष हो। चियाबारीको आर्थिक पक्षलाई पनि दुई भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ।

(क) अङ्ग्रेजकालीन आर्थिक जीवन : उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक आधार बलियो बनाउने उद्देश्यले चियाबारीको स्थापना गरेको हुनाले चियामजदुरहरूको आर्थिक अवस्था बलियो होस् भनेर तिनीहरूले कहिले पनि चिन्ताएनन्। यसर्थ चियाबारीमा काम गरेर केही सुख पाइन्छ भनी सपना लिएर आएका नेपालीहरूले कहिले सुख पाएनन्। यसैले अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीको आर्थिक जीवन कष्टमय थियो। आर्थिक आम्दानीको अर्को कुनै विकल्प नभएको त्यस समयमा कलिला उमेरका स-साना केटाकेटीहरू पनि काममा जानु पर्ने बाध्यता थियो। तिनीहरूलाई छोकडा र लोकडा

भनिन्थ्यो भने किशोर किशोरीलाई औरत मरद भनिन्थ्यो। विहान ६ बजेदेखि वेलुकी ४ बजेसम्म घामपानी सहेर काम गर्नुपर्ने बाध्यता थियो। पानीले भिजेर खुट्टा पासिँदा दवाईको नाममा पोटास मात्र उपलब्ध गराइन्थ्यो। घामले टाउको पोल्दा हत्केलाले घाम छेकेर काम गर्नु पर्थ्यो। यति दुःख गर्दा पनि चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था साह्रै निम्न स्तरको थियो भन्दै कविले तत्कालीन चियाबारीको आर्थिक जीवनको चित्र प्रस्तुत गरेका छन्।

दार्जिलिङमा जति चियाको खेती बिस्तार हुँदै गयो त्यतिनै अङ्ग्रेजहरूको आर्थिक धरातल बलियो हुँदै गयो, तर चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थामा भने कुनै सुधार आएन। आफैले रोपेका, स्याहारेका र हुर्काएका चियाका बोटहरूले नै नेपालीहरूलाई उपहास गर्थे। आफै शासित, आफै शोषित र आफै लाच्छिन्न बन्ने खेती नेपालीहरूले लगाएका थिए भन्दै धेरै समय बितेर गइसक्दा पनि चियाबारीका मानिसहरूको भागमा उदासी र वेदनाबाहेक अरु केही परेनन् भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

कविले त्यस समय साह्रै सस्तो बेसा थियो भनी वर्णन गरेका छन्। त्यस समय आनाको हिसाब हुन्थ्यो। यसैले अलिअलि पैसा पनि धेरै हुने गर्थ्यो। चियाबारीबाहेक आर्थिक जीवनको अर्को कुनै आधार नभएकोले त्यस समय पैसाको मुख देख्न पाइँदैन थियो भनेर भनिएको छ। त्यस समय सस्तो बेसा भए तापनि चियाबारी जीवन अति नै अभावग्रस्त भएकोले चियाबारीका मानिसहरूले आफूलाई मन परेको कुरा किन्न र लगाउन सक्दैन थिए। उता चियाबारीका मानिसहरूलाई अङ्ग्रेजहरू कमारा कमारी र दास दासीका रूपमा व्यवहार गर्थे भन्दै चियाबारीका मजदुरहरूको विपन्न अवस्थाको चित्रणद्वारा कविले अङ्ग्रेजको समयको चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थाको यथार्थ दिग्दर्शन गराएका छन्।

(ख) स्वातन्त्र्योत्तर आर्थिक जीवन : सन् १९४७ मा भारत स्वाधीन भएपछि देशमा नयाँ स्वदेशी सरकार गठन भयो, तर चियाबारीका मालिकहरू भने अङ्ग्रेजहरू नै थिए। चिया उद्योगलाई राष्ट्रीयकरण गर्न नसक्नु सरकारको सबैभन्दा ठूलो गल्ती देखिन्छ। यसैले चियाबारीमा एउटा सरकारमाथि अर्को सरकार थियो, अर्थात् अङ्ग्रेजहरूलाई नै चियाबारी सुम्पिएकोले चियाबारीका मानिसहरूको अवस्था स्वतन्त्रतापछि पनि यथावत् थियो।

पूँजीवादी व्यवस्थामा मजदुरहरू जहिले पनि श्रमको शिकार बनेका हुन्छन्। सबै चियाबारी निजी सम्पत्तिको रूपमा रहेकाले अङ्ग्रेजहरूले छाडेका चियाबारीमा स्वदेशी मालिकहरू आए तापनि तिनीहरूको सोंच पनि नाफा मात्र कमाउने देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा चियामालिकहरू एक दुई करोडलाई नाफा नठानेर पचास र सय करोडलाई मात्र नाफा सम्झन्छन् भन्ने कुरालाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। चियाबारी मजदुरहरूले आफ्नो क्षमताभन्दा ज्यादा मेहनत गरिदियोस् र चियाबारीलाई नाफामुखी बनाइदिओस् भन्ने सोंच मालिकको भएकोले चियामजदुरहरूको आर्थिक अवस्थामा कुनै सुधार आएन भन्ने कुरालाई कविले यहाँ अघि सारेका छन्।

चिया मजदुरहरूको पनि सम्पत्ति कमाउने, मिठो खाने, राम्रो लाउने र सुखको जीवन बाँच्ने इच्छा हुँदाहुँदै वर्षौंदेखि चियाबारीका मानिसहरू किनारीकृत भएर अपुगहरूमा बाँचेको यथार्थलाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिनमा कवि सफल देखिन्छन्। एकातिर चिया मजदुरहरूको दैनिक रोज साह्रै थोरै छ भने अर्कातिर आफूले पाउने केही अधिकार र सहूलियतहरू पनि मालिकहरू जति सक्दो कम गराउन चाहन्छन्। आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति मांग राख्दा चियाबारी नै बन्द गर्ने धम्की दिनेजस्ता मालिकको दमनकारी नीतिको पनि कविले उल्लेख गरेका छन्। स्वाधीन भारतको चियाबारीमा

मालिकको दमन र शोषण यथावत् रहेकोले यहाँका मानिसहरूको आर्थिक जीवनमा भने जस्तो सुधार आउन नसकेको कुरालाई कविले व्यक्त गरेका छन्।

भारतको अन्य उद्योगधन्दाका मजदुरहरूले पाउने दैनिक रोज भन्दा चियाबारीका मजदुरहरूको रोज अत्यन्तै थोरै भएकोले सरकार चियाबारी मजदुरमुखी हुनु पर्नेमा कविले सरकारको ध्यान आकर्षण गर्छन्। साह्रै थोर रोज पाउने भएकाले जति नै दुःख गरे पनि चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक जीवन अभावै अभावमा गुज्रिरहेको यथार्थलाई कविले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्। यस्तो अवस्थामा वर्तमान कालमा चियाबारीका मानिसहरू चियाबारीमा नै बसेर जीवन गुजार्ने हो कि राम्रो अवसरका लागि अन्यत्र पलायन हुने भन्ने द्विविधामा परेका छन् भन्ने संवेदनशील पक्षमाथि कविले सङ्केत गरेका छन्।

चियाबारीमा मालिक, म्यानेजर र मजदुरको त्रिकोणात्मक संरचना हुन्छ, जहाँ मालिक सबैभन्दा माथि र मजदुर सबैभन्दा तलको स्थानमा हुन्छ। मजदुरले नै सबैको भार बोकेको हुन्छ र तिनीहरू नै सबैका वास्तविक अन्नदाता पनि हुन्, तर धेरै यन्त्रणा र यतना सहेर तिनीहरू नै पिल्सिएका हुन्छन्। कविले मालिकले मजदुरहरूमाथि गरेको आर्थिक शोषणको विरोधमा २५ फरवरी २००५ मा चुडथुड चियाबारीका बाबुराम देवानले आत्महत्या गरेर मालिकको अन्याय विरुद्ध साङ्केतिक विद्रोहलाई प्रस्तुत गरेको घटनाको स्मरण गराएका छन्। कवि लेख्छन्-

२५ फेब्रुअरी २००५ मा

चुडथुड चियाबारीका

बलराम देवानले

चिया मालिकको

अन्याय र अत्याचार विरुद्धमा

जीवनघातसम्म गर्न पर्छन् (पृ.६७)

यस्ता यथार्थ घटनाको प्रस्तुतिले वर्तमान कालमा पनि चियाबारीका मानिसहरू आर्थिक शोषणमै परेका छन् भन्ने यथार्थको बोध गराउँछ।

वर्तमान समयमा चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थामा पहिलाको भन्दा केही सुधार आएको सत्यलाई पनि कविले काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन्। चियाबारीका धेरै मानिसहरू शिक्षित भएर ठुलठुला सरकारी ओहोदामा र देशका अन्य सहरहरूमा काम गरेर नाम दाम कमाउन थालेकाले पछिल्लो चरणमा चियाबारीका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थामा धेरै सुधार आएको अभिव्यक्ति प्रस्तुत खण्डकाव्यमा पाइन्छ। यसको अतिरिक्त केही सचेत मानिसहरूले आफ्नो वरिपरि भएका स-साना कोठेबारीमा गाई-बाखा, सुङ्गुर पालेर, सुन्तला, खोर्सानी, अदुवा, अलैंची, कुच्चो आदि रोपेर आफ्नो आर्थिक अवस्थामा सुधार गरेको कुरोलाई पनि कविले उल्लेख गरेका छन्। यसर्थ अहिले पहिलेकोजस्तो एक छाक खान गाहो पर्ने अवस्था चियाबारीमा छैन भन्ने तथ्यलाई कविले प्रस्तुत गरेका छन्।

४.१.३.८ राजनीतिक पक्ष

चियाबारीका मानिसहरूको राजनीतिक जीवनको अभिव्यक्ति यस काव्यको अर्को सबल पक्ष हो। यस काव्यमा अभिव्यक्त चियाबारीको राजनीतिक जीवनलाई दुई भागमा छुट्टाइएर हेर्न सकिन्छ।

(क) अङ्ग्रेजकालीन राजनीतिक जीवन : अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीको राजनीतिक जीवन भन्नाले अङ्ग्रेजहरूले चियाबारीमा राज गरेको समयावधि भन्ने बुझ्नुपर्छ। त्यस समय अङ्ग्रेजहरूको एक क्षेत्र राज भएकाले तिनीहरू आफै कानून र नियम थिए। कविले त्यस समय चियाबारीका मानिसहरूको राजनीतिक जीवन स्वतन्त्र थिएन भन्ने

अभिव्यक्ति दिएका छन्। चियाबारीका मानिसहरूलाई अङ्ग्रेज गोराहरूको हुकुमी शासनको डर भएकोले तिनीहरूलाई हुकूमको सोझो भएर आफ्नो लागि भन्दा पनि चियाबारी र गोराको निम्ति बाँच्नु पर्ने वाध्यता थियो। तिनीहरूले आफ्नो पसिना दिएर चिया उत्पादन गर्थे भने त्यसको फाइदा गोराहरूले उठाउँथे। यस्तो अवस्थामा कुनै विद्रोह गर्ने साहस चियाबारीका मानिसहरूको हुँदैन थियो भन्ने धाराणा कविले व्यक्त गरेका छन्।

एक छाक खान र लाउनमा नै सीमित चियाबारीका मानिसहरूमा राजनीतिक सचेतता आएको देखिँदैन। त्यस बेला चियाबारीमा कुनै राजनीतिक सङ्गठन, विधायक र सांसद नभएकाले मजदुरको पक्षमा आवाज उठाउने प्रतिनिधि नेता कोही थिएन। अङ्ग्रेजहरू आफैँ मालिक, सरकार, साहेब र नीति भएकाले आफूमाथि हुने अन्याय र अत्याचारको विरोधमा विद्रोह गर्न नसके तापनि चिया मजदुरहरूको मनमा अवश्य विद्रोहको भावना थियो भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। यसैले चियाबारीका मानिसहरू आफूमाथि आइपरेको अन्याय र अत्याचारको विरोध कानेखुसी भाषामा गर्थे। साहेबको थप्पड खाएको, साहेबको बेत खाएको घटनाहरू आफ्नै अघि हुँदा पनि कसैले बोल्ने हिम्मत गर्दैन थिए, तर त्यसको विरोधमा भिन्नभिन्न विरोधको भावना सल्किरहेको हुनाले देश स्वाधीन हुनुभन्दा केही अघिदेखि नै चियाबारीमा पनि अप्रत्यक्षतः राजनीतिक चहल पहल सुरु हुन थालेको र राजनीतिक सङ्गठनहरू पनि गठन भइसकेको ऐतिहासिक तथ्यलाई कविले प्रस्तुत गरेका छन्।

(ख) स्वातन्त्र्योत्तर राजनीतिक जीवन : स्वतन्त्रता संग्राममा उठेको जनचेतनाले चियाबारीका मानिसहरूमा पनि आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति आफैँ लड्नपर्छ भन्ने चेतना विस्तारै विकास हुन थाल्यो। अङ्ग्रेजहरूको साम्राज्यवादी र विस्तारवादी नीतिको विरुद्धमा चारैतिरबाट घोर विरोध सुरु भइसकेको हुनाले सन् १९४७ मा देश स्वाधीन

भएको थियो। दार्जिलिङमा सन् १९४३ मा तीन महिनाको हाराहारीमा गोर्खालीग र कम्युनिस्ट पार्टीको गठन भएको थियो। दलबहादुर गिरी, डम्बरसिंह गुरूड र माइला बाजेजस्ता दूरदर्शी नेताहरूको नेतृत्वमा चियाबारी क्षेत्रमा पनि राजनीतिक सङ्गठन गठन भएको ऐतिहासिक घटनालाई कविले यहाँ वर्णन गरेका छन्। यसरी स्वतन्त्रताको प्रारम्भिक दशकदेखि नै चियाबारीका मानिसहरू पनि राजनीतिक रूपमा केही सचेत हुन थालेको जानकारी यस खण्डकाव्यबाट प्राप्त हुन्छ।

स्वतन्त्र भारतको प्रारम्भिक दशकमा अधिकांश चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै भएकाले विभिन्न राजनीतिक सङ्गठनका कार्यकर्ताहरूलाई डर र धम्की देखाएर, प्रलोभनमा फँसाएर र षड्यन्त्र गरेर पाखा लगाइन्थ्यो। यस्तो जटिल परिस्थितिमा पनि चियाबारीका मानिसहरू राजनीतिक रूपमा अघि आएका थिए भन्ने तथ्यलाई कविले २५ जून १९५५ सालमा मार्ग्रेट्सहोप चियाबारीमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनका माध्यम स्पष्ट पार्न खोजेका छन्। कवि लेख्छन्-

त्यो २५ जून

जुन टाउकोले बन्दूक दाग्यो

जुन आँखाले तार्गेट ठोक्यो

जुन औँलीले ट्रिगर दबायो

वास्तवमा तीहरूको हार थियो (पृ.६३)

चिया मजदुरहरूको रोज वृद्धि, बोनस, सुत्केरी खर्च र हट्टाबाहर प्रथाको विरुद्धमा भएको यो ऐतिहासिक आन्दोलन स्वतन्त्र भारतको इतिहासमा सबैभन्दा ठूलो आन्दोलन थियो। यस आन्दोलनमा भएको गोलीकाण्डलाई कविले चियाबारीमा अङ्ग्रेज मालिकहरूको शोषण, दमन र अत्याचारको पराकाष्ठा थियो भनेर वर्णन गरेका छन्।

सरकारले पनि मालिकलाई साथ दिई पुलिस लगाएर निर्बल, निमुखा, सोझा चिया मजदुरहरूमाथि गोली चलाएर आफ्नो कायरताको परिचय दिएको थियो। कविले तत्कालीन सरकारको निन्दा गर्दै यो गोलीकाण्डलाई स्वाधीन भारतको इतिहासमा एउटा लज्जित कार्य थियो भनेर भनेका छन्।

मार्गोत्सहोप चियाबारी आन्दोलनमा मजदुरहरूमाथि गोली चलाएर चिया मजदुरहरूको आन्दोलनलाई दबाउन खोजिए तापनि त्यो आन्दोलन दबिएको थिएन। वास्तवमा त्यो आन्दोलन गोली चलाउने र चलाउन लाउनेको हार र मजदुरवर्गको जीत थियो भन्ने कविको भनाइ छ। यसैले मजदुरहरूले आफ्ना शहीदहरूको लासबाट विजयको गीत गाएका थिए। गोली चलाएर हिंसा गरे तापनि कुनै पनि आन्दोलनलाई बन्दुकले रोक्न सक्दैन भन्ने सन्देश कविले दिएका छन्। त्यो युद्ध वास्तवमा मालिकवर्ग र मजदुरवर्ग बिचको, पुँजीपति र श्रमजीवि बिचको युद्ध थियो। त्यो आन्दोलन चियाबारीमा मजदुरहरूले आफ्नो अधिकारको निम्ति गरेको युद्ध भएकोले मजदुरहरूले विजयको गीत गाएका थिए भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। चियाबारीका मानिसहरूको राजनीतिक अदूरदर्शिताले गर्दा मालिकहरू आफ्नैहरूमाझ विभाजन ल्याएर राज गर्न सफल भएका छन्। कविले अस्सीको दशकमा छुट्टै राज्य गोर्खाल्याण्डको मांगमा दार्जिलिङ पहाडी क्षेत्रमा उठेको राजनीतिक आन्दोलनको प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै त्यस आन्दोलनमा चियाबारीका मानिसहरूको पनि त्यतिकै सहभागिता थियो भनेर भनेका छन्। यसरी स्वतन्त्र भारतको पछिल्ला दशकमा चियाबारीका मानिसहरू राजनीतिक रूपमा धेरै सचेत भएका छन् भने प्रत्येक राजनीतिक क्रियाकलापमा चियाबारीका मानिसहरूको पनि त्यतिकै सहभागिता रहेको कुरो स्मरणीय छ, तथापि उपनिवेशिकताको शिकार बनेका चियाबारीका मानिसहरू अझै पनि दास मानसिकता लिएर बाँचेका छन् भन्ने अभिव्यक्ति यस खण्डकाव्यमा पाइन्छ।

४.१.३.९ शैक्षिक पक्ष

चियाबारीका मानिसहरूको शैक्षिक जीवनको अभिव्यक्ति यस काव्यको अर्को सबल पक्ष देखिन्छ। यस खण्डकाव्यमा चित्रित शैक्षिक पक्षलाई दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ।

(क) अङ्ग्रेजकालीन शैक्षिक जीवन : चियाबारीमा अङ्ग्रेजकालीन शैक्षिक जीवन भन्नाले अङ्ग्रेजहरूको समयका चियाबारीका मानिसहरूको शैक्षिक अवस्था बुझ्नु पर्ने हुन्छ। सीमित आबादी भएको दार्जिलिङमा श्रमको खोजीमा चारैतिरबाट मानिसहरू काम, दाम र मामका लागि यहाँ आई आबादी बढाएका थिए। यही सिलसिलामा चियाबारी समाजको गठन भएको थियो। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा शिक्षाको कुनै व्यवस्था थिएन भन्ने जानकारी कविले यस खण्डकाव्यमा व्यक्त गरेका छन्। पढ्नुपर्छ र माथि उठ्नुपर्छ भन्ने चेत नभएका चियाबारीका मानिसहरू खानसम्म पुग्ने कमाइमा सीमित थिए। चियाबारीका मानिसहरूका लागि चियाबारी नै पाठशाला, पालनकर्ता, भाग्य विधाता थियो भनी कवि आफ्नो विचार राख्छन्।

अङ्ग्रेजहरू आफू शिक्षित भए तापनि तिनीहरू चिया मजदुरहरूलाई शिक्षित र बाठा बनाउन चाहँदैन थिए। यहाँका मानिसहरूलाई शिक्षित बनाए तिनीहरूले आफ्नो अधिकार खोज्छन् भन्ने सोच अङ्ग्रेजहरूको भएकोले नै तिनीहरूले चियाबारीमा शिक्षाको कुनै व्यवस्था गरिदिएनन्। यसर्थ अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा सबै मानिसहरू अनपढ नै थिए। शिक्षाको कुनै ज्योति नपाएको त्यस समय परिवार नियोजन गर्नुपर्छ भन्ने कुनै ज्ञान पनि तिनीहरूमा थिएन र चियाबारी समाजमा परिवार नियोजनको त्यस्तो व्यवस्था पनि थिएन। यसैले एउटी आमाले पन्ध्र सोहजना सन्तान जन्माउथे भन्दै कविले त्यस समयको शिक्षा व्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। त्यसरी जन्मेका नानीहरूमध्ये कति मर्ने

कति बाँच्थे त्यसको कुनै हिसाब किताब हुँदैन थियो भने बाँचेकाहरूमा पनि ठुला भएपछि चियाबारीमा काम गर्न जानु पर्ने वाध्यता हुन्थ्यो।

यस प्रकार अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा शिक्षाको कुनै व्यवस्था नभएको अवस्थाको चित्रण यस काव्यमा गरिएको छ। संसारभरि शिक्षित ठानिएका अङ्ग्रेजहरूले नेपालीहरूलाई काम गर्ने मसिन मात्र बनाएका थिए। नेपालीहरूलाई मान्छेको रूपमा नहेर्ने अङ्ग्रेजहरू चियाबारीमा जति सक्दो शिक्षा व्यवस्थालाई रोकेर राख्न चाहन्थे। चियाबारी नै पाठशाला भएकोले त्यस समय चियाबारीका मानिसहरूले पाएको र बुझेको शिक्षा नै चियाखेती हो भन्ने बुझ्थे।

(ख) स्वातन्त्र्योत्तर शैक्षिक जीवन : सन् १९४७ मा अङ्ग्रेजहरूको गुलामीबाट भारत स्वतन्त्र भएपछि चियाबारीमा त्यसदेखि यताको शैक्षिक जीवनलाई स्वातन्त्र्योत्तर शैक्षिक जीवन हो भनेर बुझ्नुपर्छ। स्वतन्त्रतापछि पनि चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै भएकाले र सबैको आर्थिक अवस्था निम्न स्तरको भएकोले पढ्नुपर्छ भन्ने चेतना यहाँका मानिसहरूमा विकसित भएको थिएन। देश स्वाधीन भएर पनि चियाबारीमा काम गर्ने मजदुरहरूका नानीहरूको शैक्षिक विकासको निम्ति चियाबारीका मालिकहरूबाट कुनै पनि कार्यमूलक पहल भएको थाहा पाँइदैन। यसर्थ सरकारी तहबाट शैक्षिक क्षेत्रमा प्राथमिक र माध्यमिक पाठशाला निर्माण हुनुभन्दा अघि चियाबारीका मानिसहरूले कुनै पनि पाठशाला देख्न पाएका थिएनन्। आधुनिकताको लेप लगाएर वैश्वकरणका विभिन्न आलोकहरू चियाबारीमा पनि आइपुगेकाले नयाँ सौँच र नयाँ मानसिकता लिएर चियाबारीका मानिसहरू ब्युँझन थाले भने शिक्षा, चेतना र आत्मविश्वासले चियाबारीका घरहरू उज्यालिन थाले। कवि लेख्छन्-

चियाबारीमा पत्ति टिप्ने मात्र होइन

अब

क्राइष्ट बुझने, बुद्ध बुझने

राम बुझने, कृष्ण बुझने

साई बुझने, सतपाल बुझने

गान्धी बुझने, सुवास चन्द्र बुझने

पनि धेरै छन (पृ.८६)

चियाबारीमा अब पत्ती टिप्ने मात्र नभएर क्राइस्ट, बुद्ध, राम, कृष्ण, साई, सतपाल, मार्क्स, लेलिन, गान्धी, सुवास चन्द्रबोस र संविधान बुझने मानिसहरू पनि जन्मिएका छन् भन्ने अभिव्यक्तिद्वारा कविले चियाबारी क्षेत्रमा देखिएको शैक्षिक उन्नतिलाई व्यक्त गरेका छन्।

वस्तुतः स्वतन्त्रताको पछिल्लो चरणमा चियाबारीको शैक्षिक क्षेत्रमा पनि परिवर्तन आउन थाल्यो। विभिन्न सरकारी योजनाअन्तर्गत चियाबारीका पाठशालाहरू पनि पर्ने भएकाले यहाँको शैक्षिक क्षेत्रमा पनि धेरै सुधार हुन थाल्यो। फलस्वरूप चियाबारीका मानिसहरू पनि पहिलेको तुलनामा धेरै शिक्षित बनेका छन्। चियाबारीका धेरै मानिसहरू ठुला ठुला सरकारी नोकरी गर्ने भएका छन्। यति हुँदै हुँदै पनि देशका अन्य भागमा देखिएको शैक्षिक विकासको तुलनामा चियाबारीको शैक्षिक जीवन अझै पनि धेरै पछाडि परेको छ भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

४.१.३.१० सरदारी प्रथा

चियाबारीमा सरदारी प्रथाको अभिव्यक्ति यस काव्यको अर्को सबल पक्ष रहेको छ। सरदारी प्रथा दार्जिलिङमा चिया उद्योगको स्थापनामा सहायक अथवा उपप्रसङ्गको रूपमा रहेको छ। चियाबारी स्थापना गर्दा थोरै आबादी भएको दार्जिलिङ पहाडी क्षेत्रमा

स्थानीय मानिसहरूबाट मात्र सम्भव थिएन। यसर्थ जति जति चियाबारीको क्षेत्रफलमा वृद्धि हुँदै गयो त्यति नै श्रमजीवी मानिसहरूको पनि आवश्यकता पर्ने भएकोले त्यसको आपूर्तिको निम्ति विभिन्न ठाउँबाट मानिसहरू ल्याएर काममा लगाउने जिम्मा सरदारहरूले गर्थे। विभिन्न ठाउँबाट मानिसहरू ल्याएर काममा लगाउने प्रथालाई नै सरदारी प्रथा भनिन्थ्यो। एकप्रकारले दलालजस्तो देखिने सरदारहरूबाट नै दार्जिलिङमा चियाबारीको स्थापना भएको देखिन्छ, जुन पक्षलाई कविले यहाँ इमान्दारीपूर्वक व्यक्त गरेका छन्।
कवि लेख्छन्-

हसाभरि बगाएको त्यो पसिनाको

हसाभरि चडाएको त्यो मेहनतको

केही हक केही अधिकार जस्तो

रोजी, खर्च, पारिश्रमिक

सरदार बाबुले बाँड्दथ्यो

सरदार बाबु

हरेक श्रमिकको कमिशन खाँदथ्यो (पृ. ३३)

चियाबारीमा काम गरेको दाम प्रत्येक हप्तामा दिइन्थ्यो भने सबै खर्च बाढ्ने काम सरदारहरूले गर्थे। चियाबारीमा यस्ता सरदारहरूको केही इज्जत हुन्थ्यो। चियाबारीमा सरदारी प्रथा यस्तो व्यवस्था थियो जुन व्यवस्थामा सरदारले आ-आफ्नो मजदुरहरूको पूर्ण रेखदेख गर्नुपर्थ्यो। चियाबारीको क्षेत्रफल र यसको उत्पादनमा पनि वृद्धि हुन थालेपछि चियाबारीमा काम गर्ने मानिसहरूको बढी आवश्यकता पर्ने भएकोले सरदारहरू विभिन्न ठाउँमा गएर श्रमजीवी मानिसहरू भेला गरेर ल्याउथे। यसको निम्ति तिनीहरूले

साहेबबाट कमिसन स्वरूप केही रूपियाँ र सम्मान पाउँथे भन्दै कविले यस खण्डकाव्यमा तत्कालीन सरदारी प्रथाको उल्लेख गरेका छन्। साहू महाजनहरूकोबाट चर्को सूदमा पैसा लिएर बाड्नु पर्ने हुनाले धेरै सरदारहरू ऋणमा डूबेको जानकारी पनि पाइन्छ। यसरी चियाबारीको सरदारी प्रथा र यसबाट उत्पन्न सामाजिक व्यवस्थाको प्रक्रिया यस काव्यको सबल पक्ष हुन आएको छ।

४.१.३.११ हट्टाबाहर प्रथाको प्रसङ्ग

अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा हुने हट्टाबाहर प्रथा पनि यस काव्यको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा हट्टाबाहर प्रथा एउटा अमानवीय व्यवस्था थियो। कवि लेख्छन्-

तिमीले जयजयकार मात्र नगरेर

प्रतिकार पनि गर्न सक्थ्यौं शायद

तर बोलन अघि नै

तिम्रो मुख बाँधिएको हुन्थ्यो शायद

'हट्टाबाहर'-को क्रूर आदेशले। (पृ.१५)

हट्टाबाहर भएको व्यक्तिको घरमा चौकीदार आएर घरमा भएका खाना पकाउने भाँडाकुँडा, कम्बल, केही लुगा र झिटीमिटी सबै फ्याँकिदिन्थे र घरमा ताला लगाइदिन्थे। त्यस्तो अमानवीय क्षणको चित्रणद्वारा कविले यस खण्डकाव्यलाई मार्मिक बनाएका छन्। यसरी हट्टाबाहर भएपछि आफ्ना शाखा सन्तान र गाउँ नै छोडेर जानुपर्ने कडा नियमले चियाबारी समाज जकडिएको थियो भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

४.१.३.१२ प्रकृति चित्रण

प्रकृतिको चित्रण यस काव्यको अर्को सबल पक्षको रूपमा रहेको छ। चियाबारीमा अन्याय, अत्याचार र शोषण भए तापनि यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्य साह्रै मनमोहक छ भन्दै कविले चियाबारीको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेका छन्। चाँप, गुराँस, आरूचा, पैँयू आदि फुल्दा यहाँको वातावरण मनमोहक हुन्छ। यसैले यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्यमा आफ्नो सबै दुःख भुली चियाबारीका मानिसहरू खुशी मनाउँछन्। सहरदेखि टाडा आधुनिकताको कुनै प्रभाव नपरेको चियाबारीमा अझै पनि स्वच्छ र रमाइलो वातावरण छ, खोल्सा-खोल्सीको कलकल ध्वनि, देवराली र देवीस्थानमा पाती चडाउने संस्कार, आगो ताप्न, चिया पिउन, शुद्ध हावा सेवन गर्न, सोझा सरल भेट्न, परिश्रम हेर्न, संस्कृति बुझ्न, झाँक्री विजुवा र फेदाडमा खोज्न, अर्किड, गोदावरी फुलेको हेर्न, विभिन्न तरूल खोज्न, कालिज, दुम्सी, मृग, मौरी आदि हेर्न मन लागे सबैलाई चियाबारी आउन कवि आग्रह गर्छन्।

प्राकृतिक सौन्दर्यको दृष्टिले दार्जिलिङको चियाबारी धेरै सुन्दर ठाउँ हो। यहाँका उकाली ओराली, डाँडाकाँडा, नागबेली बाटो, गहागहा मिलेर बसेका चियाका बोटहरू, थुम्काथुम्की मिलेर रोपिएका चियाका गाछहरू साह्रै रमाइला र मन हर्ने हुन्छन्। चिया उद्योग नै यहाँको मुख्य उद्योग रहेको भए तापनि हिजआज चियाबारीका मानिसहरूले जीवन निर्वाहका निम्ति अन्य विभिन्न पेशाहरू पनि अपनाउन थालेका छन्। खुकुरी, बामफोक, हाँसिया, छुरी, डोको, टोक्री, नाम्लो, नाङ्लो चियाबारीमा निर्माण गरिन्छ। रक्सीको उद्योग चियाबारीमा जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत भएको छ। यहींबाट धेरैले घरद्वार चलाएर केटाकेटी पढाएर घर बनाएका छन् भने यसैमा डुबेर धेरैले आफ्नो घर पनि बिगारेका छन् भन्ने प्रसङ्ग पनि कविले जोडेका छन्। समग्रमा प्राकृतिक सौन्दर्यको

दृष्टिले चियाबारी रमाइलो ठाउँ हो भन्दै कविले काव्यात्मक अभिव्यक्तिका माध्यम चियाबारी समाजको महिमा गाएका छन्।

४.१.३.१३ उपसंहार

चियाखेतीको ऐतिहासिकता र दार्जिलिङमा यसको खेतीसम्बन्धी यति विस्तृत रूपमा काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिइएको *चियाबारी मोफसल* नै पहिलो काव्य हो। यस काव्यमा चियाको अन्वेषण र यसको उपयोगितासँगै दार्जिलिङमा यसको खेती र चियाबारी समाज स्थापना भएको वास्तविकतालाई खण्डकाव्यको रूपमा लेखिएको यो एउटा आख्यानात्मक काव्यकृति हो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक धरातल बलियो बनाउने उद्देश्यले चियाखेती लगाए, तर चियाबारीमा काम गर्ने नेपालीहरूमाथि आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक शोषण गरेको इतिहास विस्मृत भएको छैन। इतिहासभित्रका त्यस्ता अनेक कथाहरू साहित्यका विभिन्न विधागत रूपबाट प्रकट हुँदै आइरहेका छन्। आलोच्य खण्डकाव्य पनि तिनैमध्येको एक ऐतिहासिक कथा बोकेको काव्यात्मक अभिव्यक्ति हो।

खण्ड ख

४.२ चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध फुटकर कविताहरूको समाजपरक अध्ययन

चौथो अध्यायको खण्ड ख मा फुटकर कविताहरूको माध्यम चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ। चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध नेपाली फुटकर कविताहरूको अध्ययनको क्रममा प्रतिनिधि कविका प्रतिनिधि कविता सङ्ग्रहहरूलाई मात्र आधार बनाई तीनमा सङ्गृहीत चियाबारी समाजसँग पूर्णतः सम्बन्धित कविताहरूको समाजपरक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। चियाबारी जनजीवनको आंशिक मात्र चर्चा भएका कविताहरूलाई विश्लेषणको क्रममा समेटिएका छैनन्।

४.२.१ 'चियाबारी' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

चियाबारी (सन् १९६५) कविता सङ्ग्रहका कवि रामलाल अधिकारी हुन्। यस सङ्ग्रहमा विभिन्न विषय, आयाम र संरचनाका जम्मा बत्तीसवटा फुटकर कविताहरू रहेका छन्। चियाबारी भनेर कविता सङ्ग्रहको नाम राखिएको भए तापनि यस सङ्ग्रहमा चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएका जम्मा ६ वटा कविता मात्र रहेका छन्। प्रकाशनको दृष्टिले भारतको नेपाली कविता विधामा चियाबारी समाजलाई प्रमुखता दिई छापिएको सबभन्दा पहिलो कविता सङ्ग्रह पुस्तक नै रामलाल अधिकारीको चियाबारी शीर्षक कविता सङ्ग्रह हो। दार्जिलिङ र चियाबारी एक अर्काका पर्याय हुँदाहुँदै पनि चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध कविताहरू त्यति नलेखिएको त्यस समयमा उनैले चियाबारी विषयक नेपाली कविताको खडेडीलाई केही हदसम्म भए पनि न्याय दिन सकेको देखिन्छ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत चियाबारी जनजीवनमा आधारित छ वटा कविताहरू निम्न प्रकार छन्- चियाबारी, आज यस्तै भइरहेछ, चियाका पातसँग, मानव आवादी, कमाने आमाको सपना, वर्षामा चियापत्ती टिप्ने एउटी वृद्धा। यीमध्ये पनि चारवटा कविताहरू जस्तै चियाबारी, आज यस्तै भइरहेछ, कमाने आमाको सपना, वर्षामा चियापत्ती टिप्ने एउटी वृद्धा पूर्णतः चियाबारी समाजसँग सम्बद्ध छन्। यिनै चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसँग सम्बन्धित कविताहरूको मात्र समाजपरक अध्ययनका दृष्टिले यहाँ विशेष चर्चा गरिएको छ।

४.२.१.१ 'चियाबारी' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : चियाबारी शीर्षक कविताकै आधारमा कवितासङ्ग्रहको नामाकरण पनि गरिएको हुनाले प्रस्तुत कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध एक प्रतिनिधि कविता हो।

दुई दुई पङ्क्तिका जम्मा बाहवटा श्लोकहरू रहेको प्रस्तुत कविता सानो आकारको फुटकर कविता भए तापनि विषयगत आयामको दृष्टिले ठुलो र खँदिलो कविता हो। चियाबारी शीर्षकको तात्पर्य चियाबारी समाज हो। चियाबारीको सामाजिक जीवनका विभिन्न अवस्थाको चित्रण गरिएको यस कवितामा चियाबारीका विभिन्न समस्या देखाइएको छ, तापनि यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्यभित्र रमाउने नेपालीहरूको सरल जीवनकथालाई पनि सरस शैलीमा व्यक्त गर्न खोजिएको छ। दिनभरि चियाको पत्ती टिपेर जीविका निर्वाह गर्ने फूलमायाजस्ता नेपालीहरूको जीवन चियाको कलिलो मुनामा अल्झेको छ। चोखो माया-पिरती लाउने चियाबारीको छलकपटविहीन सरल सामाजिक जीवनको चित्रण गरिएकोले यहाँ चियाबारी जीवनको सजीवता आएको छ। चियाबारीको यही मनोरम दृष्यभित्र नेपालीहरूले एउटा संसार बनाएर सुख-दुःखको सामना गर्दै आइरहेका छन् भन्ने अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत कविताको मूल आशय हो।

(ख) कथावस्तु : विवेच्य कविताको शीर्षकले नै यसको कथावस्तु चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध विषय हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। वर्षौंदेखि चियाबारी सिहादै आएका नेपालीहरू चियाबारी समाजमा विभिन्न सुख-दुःखको सामना गर्दै आइरहेका छन्। कविले कविताको सुरुमा नै लेखेका छन्-

आऊ न नेपाली एक क्षण घुमेर जाऊ चियाबारी।

आँसु र हाँसो मिसिएको अनौठो छ यो फूलबारी।। (पृ.१)

कविले चियाबारीलाई फूलबारीको संज्ञा दिएर चियाबारी हाँसो र रोदन मिसिएको ठाँउ हो भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन्। आसमान, फूलमाया, च्याडबा आदिले सिहादै ल्याएको चियाबारीमा सबै मिली लैबरी भाकामा जुवारी खेल्छन्। कविका अनुसार चियाबारीमा कोही जातपात, छुवाछुतजस्ता प्रथा मान्दैनन्। चोखो मन लिएर माया

लाउँछन्। मूलतः यस कवितामा आसमान र फूलमाया दुई प्रेमी प्रेमिकालाई केन्द्रमा राखिएको छ।

चोखो, सरल र सहज चियाबारी जीवनको प्रस्तुति नै यस कविताको केन्द्रीय भाव हो। कष्टकर चियाबारी जीवनसम्बन्धी कवि लेख्छन् -

कसरी गोड्छन् चिया गाछ हिउँदमा निस्वार्थ पुजारी।

आएर हेरलौ सिरिसे डाँडामा थकाइ मारी।। (पृ.१)

कविको नजरमा नेपालीहरूको निमित्त चियाबारी एउटा कल्पित स्वर्ग हो। सबै प्रपञ्चदेखि टाडा चियाबारी नै नेपालीहरूको निमित्त सबै थोक पनि हो। चियाबारीमा हसे अथवा पन्ध्रे खर्च दिने गरिन्छ। खर्च भनेको आफूले काम गरे वापत् पाइने पारिश्रमिक हो। यसै प्रसङ्गलाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन् भने तत्कालीन माया-पिरतीको प्रसङ्गलाई पनि उठाएका छन्। कवि लेख्छन् -

आसमानको कल्पित स्वर्ग हो यो फूलमायाको यो खेतबारी।

पान सिग्रेट प्यारालाई चढाउने बिघा नै बर्खे छ बाली।। (पृ.२)

यसरी खर्चको दिन पान-सुपारी किनेर आफ्नो प्रेमी-प्रेमिकालाई दिने चलन चियाबारी जीवनमा भएको चर्चा गर्दै कविले बिघाको प्रसङ्गलाई पनि यहाँ व्यक्त गरेका छन्। बिघा भनेको अधिक चिया उत्पादन हुने मौसममा लगाइने अतिरिक्त चिया मजदुरहरूको दैनिक हाजिरी बुझ्नु पर्दछ। बिघामा काम गरेर कमाएको पैसाले आफूलाई मन लागेका लुगाहरू किनेर लगाउने र यही पैसाले आफ्नो मन परेको मान्छेलाई मिठाई किनेर दिने चलन पनि चियाबारी जीवनको विशेषता हो। कविले त्यसै प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै चियाबारी समाजको चित्रण गर्न खोजेका छन्। बिघामा काम गरेर केही पैसा कमाएको अतिरिक्त चियाबारीमा आर्थिक आम्दानीको अर्को स्रोत हुँदैन। यसैले सबैको आर्थिक अवस्था एकै

प्रकारको भएकोले चियाबारी समाजका नेपालीहरू रूखोसुखो खाएर जीवन व्यतित गर्छन्। सीमित आयमा जीवन गुजार्नु परे तापनि यहाँको हरियाली र शान्त वातावरणले नेपालीहरूको मन त्यसै प्रफुल्लित रहेको हुन्छ। कवि लेख्छन् -

यो सानु राज्य मुंगलानमा चियाबारी, रैती छ नेपाली।

नेपाली धुकधुकी लिएर बसाउँला भन्दैछ घरबारी।। (पृ.२)

वस्तुतः यहाँ मुंगलान भनेर भारतलाई भनिएको हो। वर्षौंदेखि विभिन्न सुख-दुःखको सामना गर्दै नेपालीहरू चियाबारीमा बस्दै आइरहेका छन्। आफूले धेरै दुःखकष्ट भोग्नु परे तापनि चियाबारीमा नेपालीहरूले हाँस्दै जीवन व्यतित गरिरहेको यथार्थ नै यस कवितामा अभिव्यक्त गर्न खोजिएको छ। प्रस्तुत कवितामा चियाबारीको मनोरम दृश्य र यहाँका नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको सरल जीवनलाई प्रस्तुत गर्नु नै यस कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय भाव वा कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : आलोच्य कवितामा चियाबारीको ग्रामीण परिवेशभित्र नेपालीहरू सबै दुःख र जातपातको भेदभाव भुली विभिन्न सुख-दुःखको सामना गर्दै एक आपसमा मिलेर बसेको सामाजिक चित्रण पाइन्छ। कवितामा वर्णित चियाबारी समाजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने उपस्थित र चर्चित पात्रहरूले चियाबारी समाजको परिदृश्यमा स्वाभाविकता ल्याएको छ। चियाबारीमामा काम गरेर जीविका निर्वाह गर्ने आसमान र फूलमाया यस कविताका जिवन्त मुख्य पात्रहरू हुन् र एकार्काका प्रेमी-प्रेमिका पनि हुन्। उनीहरूका बिचको माया पिरती सरल छलकपटविहीन र निस्वार्थ छ। यसको अतिरिक्त च्याङ्बा अर्को चित्रित पात्र हो र ऊ चिया मजदुरहरूको देखरेख गर्ने कामदारी हो। त्यस बाहेक पनि चर्चामा आएका कुल्लीहरूले सबै चिया मजदुरहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। यी पात्रहरू सबै निमुखा, सरल र सोझा छन्।

कविले चियाबारी र चियाबारी जीवनसँग जोडिएका गाछ, बिघा, मुंगलानजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेर कविताको भाषालाई बढी प्रभावकारी र चियाबारी जीवनको नजीक पुऱ्याउन खोजेका छन्। नेपालीको प्रचलित झ्याउरे छन्दमा दुई दुई पङ्क्तिको श्लोकको रचना गरी प्रस्तुत कवितालाई निकै सबल र गेयात्मक बनाइएको छ। कवि आफू तटस्थ रही तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम सम्पूर्ण घटनाक्रमको वर्णन गरेको यस कवितामा चियाबारी समाजको अँध्यारो पक्षको चित्रण गरिएको छ। विश्वमा नाम र दाम दुवै कमाएको दार्जिलिङ चियाले देश र विदेशबाट प्रशस्त मात्रामा धन आर्जन गर्ने गर्छ, तर यहाँ बस्दै र काम गर्दै आएका नेपालीहरूको जीवनमा भने कहिले पनि सुखको घाम नलागेको यथार्थलाई कविले चियाबारी समाजको कष्टमय जीवनको बिम्बको रूपमा प्रस्तुत गर्छन। मुंगलान भनेर यहाँ भारतलाई भनिएको हो भने यसले प्रतीकात्मक अर्थ पनि बोकेको छ, किनभने मुंगलान एक समय नेपालीहरूको काम गर्ने थलो थियो भने पछिबाट नेपालीहरू स्थायी रूपमा यतै बस्नथालेको ऐतिहासिक तथ्यले पुष्टि गर्दछ। यस्तै समयक्रममा दार्जिलिङमा चियाबारीको स्थापना भएको थियो। समग्रमा चियाबारीलाई विभिन्न अवस्थाको प्रतीकात्मक अर्थमा लिन सकिन्छ। चियाबारीको हरियाली, दुःखकष्ट, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक विभिन्न पक्षलाई समेटेर लेखिएको प्रस्तुत कविताले चियाबारीमा नेपालीहरूको जीवन भोगाइलाई देखाउन खोजेको छ। विभिन्न समस्याहरूको सामना गर्दै वर्षौंदेखि नेपालीहरूले चियाबारीमा भोग्दै आइरहेको यथार्थ सामाजिक जीवनको प्रस्तुति नै आलोच्य कविता हो।

४.२.१.२ 'आज यस्तै भइरहेछ' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : आज यस्तै भइरहेछ शीर्षकको कविता नेपालीहरूले चियाबारीमा व्यतित गरिरहेको कष्टमय जीवनगाथालाई आधार गरी लेखिएको कविता हो। यस कवितामा चार चार पङ्क्तिका जम्मा एघाहवटा श्लोकहरू र अन्तमा दुई पङ्क्तिको एउटा

कविता श्लोक रहेका छन्। नेपालीहरूको जीवन बाँच्नेक्रमको मुख्य आधार नै चियाबारी समाजमा भएको यथार्थलाई विषय बनाई लेखिएको यस कवितामा वर्षौंदेखि नेपालीहरूले विभिन्न यातनाहरू सहँदै आइरहेको यथार्थताको अभिव्यक्ति पाइन्छ। चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्था मालिकलाई पैसा बनाइदिने मसिन जस्तो रहेको छ। चियाबारीमा आफ्नो पसिनाले मालिकलाई शीतलता दिनुपर्ने, आफ्नो झुप्रो जलाएर मालिकलाई तातो दिनुपर्ने नेपालीहरूको अवस्था रहेकोले उनीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम लागेन। सधैं अभाव र सङ्घर्षमा बाँच्न पर्ने भएकाले चियाबारी जीवन साह्रै कष्टदायी छ भन्ने यथार्थलाई कविले यस कविताका माध्यम व्यक्त गरेका छन्।

(ख) कथावस्तु : आज यस्तै भइरहेछ शीर्षक कविता चियाबारीमा नेपालीहरूको दयनीय अवस्थाको चित्रणमा केन्द्रित रहेको छ। चियाबारीमा सीमित आय भएका नेपालीहरूले आफ्ना छोराछोरीको स्कूलको फिस तिर्न नसक्ने, घामपानी केही नभनी काम गर्दा पनि एक छाक राम्ररी खान नपुग्ने अभावग्रस्त चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरिएको छ। अनेकौं दुःख-कष्ट भोग्दै सङ्घर्षपूर्ण जीवन बिताउँदै आइरहेका नेपालीहरूका प्रतिनिधि पात्रहरू च्याङ्बा र माइच्याङको प्रसङ्गले कवितालाई जीवन्त बनाएको छ। सिरिसे घुम्तिमा बसेर च्याङ्बा सुसेली पादैं र माइच्याङ पत्तीको भारी बिसाई थकान मेट्ने गरेको प्रसङ्गबाट चियाबारीको दैनिकी थाहा पाउन सकिन्छ। आफ्नो खुन पसिना बगाएर पुर्खाले स्थापना गरेको चियाबारीमा नेपालीहरूले कहिल्यै सुख नपाएको अवस्थाको चित्रण गर्दै कवि लेख्छन्-

पुर्खाको हाड समाधि माथि ।

चियाको पात मौलिरहेछ । ।

विगत स्मृति त्यही बोट पक्रिई ।

नेपाली हिक्का छोटिरहेछ । । (पृ.२१)

वास्तवमा चियाको बोट नेपालीहरूको खुन र पसिनाको उपज हो । यसैले कविले यहाँ पुर्खाको हाडको समाधिमाथि चियाको बोट उम्रेको हो भनेर भनेका हुन् । अभाव, अपुग, सन्त्रास र क्रन्दनमाझ नेपालीहरू चियाबारीमा जीवन व्यतित गरिरहेका छन् । एक छाक जुटाउन गाह्रो पर्ने अवस्थामा नेपालीहरू हट्टाबाहर हुने डर र बिमारी भई काममा नागा (अनुपस्थित) हुने भयले जहिले पनि सन्त्रासको जीवन व्यतित गरिरहेका हुन्छन् भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन् ।

अङ्ग्रेज उपनिवेशको उपज स्वरूप दार्जिलिङमा स्थापित चियाबारी समाज नेपालीहरूको निम्ति अभिशाप बनेको छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्दै कविले यस कवितामा छोटोको स्कुलको फिस तिर्न नसक्ने बाबुको दयनीय अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । चियाबारीमा जति नै रगत र पसिना बगाएर काम गरे पनि सीमित आय भएका नेपालीहरू सबै क्षेत्रबाट प्रताडित बन्न परेका छन् । चियाबाट हुने सबै नाफाहरू मालिकले उपभोग गर्ने भएकाले नेपालीहरूको भागमा निराशा र गरिबी परेका छन् । यस सम्बन्धमा कवि लेख्छन् -

शीतमा कोठीमा उष्णता ल्याउन ।

खरका झुप्रा जलिरहेछ । ।

गर्मीमा कोठीमा शीतलता ल्याउन ।

नेपाली पसिना बहिरहेछ । । (पृ.२२)

यसरी नेपालीहरू रगत र पसिना बहाएर जीवन जिउन बाध्य छन् भने चियाबारीको गरिबी र यन्त्रणाबिच नेपालीका छोराछोरीहरू हुर्किरहेका छन् । वर्षौंदेखि गरिबी, अन्याय र शोषणबिच जीवन व्यतित गर्दै आइरहेका नेपालीहरूले यहाँबाट उन्मुक्तिको कुनै बाटो

देख्न पाएका छैनन् भन्ने अभिव्यक्ति कविको रहेको छ। 'चियाको बोटमा रूपियाँ फल्छ' भन्ने आहान सुनेर चियाबारीमा बसोवास गर्दै आइरहेका नेपालीहरू नियति निर्देशित जीवन बाँचन वाध्य छन् भन्ने भावना कविले व्यक्त गरेका छन्। पुर्खाले रगत र पसिना बगाएर स्थापित गरेको चियाबारीमा नेपालीहरू नै दुःखैदुःख र गरिबीभिन्न जीवन व्यतित गरिरहेछन् भन्ने विषयको प्रस्तुति नै प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको मुख्य कवितात्मक कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : ब्रिटिस भारत अधिनस्थ दार्जिलिङमा चियाखेती सुरु गरिएको समयदेखि चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आइरहेको जीवनका विभिन्न अवस्थाको चित्रण नै प्रस्तुत कविता हो। नेपालीहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य साधन चियाबारी नै भएकोले यसैलाई नेपालीहरूले आफ्नो सर्वस्व मानेका छन्। यही पृष्ठभूमिमा आधारित चियाबारी समाजको अवस्थाको दिग्दर्शन नै आलोच्य कविता हो।

च्याङ्बा र माइच्याङजस्ता पात्रहरूले प्रतिनिधित्व गरेको चियाबारी समाज गरिबी र प्रताडनामा बितेको छ। अभाव, अन्याय र अत्याचारमा जीवन व्यतित गर्न परेकोले चियाबारी समाजका च्याङ्बा र माइच्याङजस्ता निमुखा पात्रहरूको जीवन दुःखैदुःख र कष्टमय छ। आफूले जतिनै दुःख गरे तापनि सबै सुख सुविधा मालिकहरूले उपभोग गर्ने भएकोले नेपालीहरू पैसा बनाइदिने मसिनजस्तो मात्र छन् भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

उपनिवेशकालीन वातावरणको केन्द्रविन्दुमा चियाबारीको ग्रामीण परिवेशलाई लिएर रचना गरिएको प्रस्तुत कवितामा चियाबारी जीवनको विशेष अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। बाहिर हरियाली देखिए तापनि भित्र सधैं अपुग र अभावमा बाँचन परेका चियाबारीका नेपालीहरूको दयनीय अवस्थालाई कविले चित्रवत् प्रस्तुत गरेका छन्। चियाबारी समाजसँग जोडिएका प्रचलित शब्दहरू हट्टाबाहर, नागा, गाछजस्ता शब्दहरूको प्रयोगले

प्रस्तुत कवितामा चियाबारी समाज नै प्रतिबिम्बित भएको अनुभव हुन्छ भने चियाबारी क्षेत्रमा प्रचलनमा आएका शब्दहरूले पनि जिवन्तता पाएका छन्।

तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम सम्पूर्ण घटनाक्रमको वर्णन गरिएको प्रस्तुत कवितामा चियाबारीका नेपालीहरूले जस्तै दुःख भोग्न परे तापनि त्यसको विरोधमा एक शब्द बोल्न नसक्ने अवस्थाप्रति इङ्गित गर्दै कविले यहाँ *आज यस्तै भइरहेछ* भनेर प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन्। सधैं अभावमा बाँच्नुपर्ने चियाबारी जीवनको चित्रणले यहाँ कष्टमय चियाबारी जीवनको बिम्ब तयार भएको छ। वास्तवमा चियाबारी मालिकको निम्ति असीम लुटको ठाउँ भए तापनि नेपालीहरूको निम्ति अभिशाप परेको ठाउँ हो भन्ने बिम्ब नै चियाबारी समाज हो र त्यस बिम्बलाई कविले कलात्मक ढङ्गले आलोच्य कवितामा दर्शाएका छन्।

४.२.१.३ 'कमाने आमाको स्वप्न' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *कमाने आमाको स्वप्न* शीर्षक कविता चियाबारीमा काम गर्ने आमालाई आधार गरी लेखिएको कविता हो। जम्मा एघाहवटा पङ्क्तिमा संरचित प्रस्तुत कविताको प्रत्येक पङ्क्ति चार चार लहरका छन् भने पाँचौं पङ्क्ति ६ लहरको छ। मुक्त छन्दमा लेखिएको गद्य कविता भए तापनि यस कवितामा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरिएकोले यसको लयमा मिठास भरिएको छ। एउटी नेपाली आमाले चियाबारीमा देखेको सपनालाई आधार गरी लेखिएको यस कवितामा आफ्नो जीवनमा पनि केही सुधार आउला कि भनेर हजार सपना सजाएका कमाने आमाजस्ता चियाबारी समाजका नेपालीहरूको जीवन चियाबारीको निस्सारताभन्दा अर्को केही छैन भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

यहाँ *कमाने आमाको स्वप्न* भनेर कविले चियाबारीमा काम गर्ने नेपाली आमा र तिनले सजाएको सपनालाई सङ्केत गरेका छन्। दिनभरि चियाबारीमा पत्ती टिपेर केही सुख

पाइएला अनि आफ्ना छोराछोरीलाई पढाएर ठूलो मान्छे बनाउन सकिएला कि भन्ने सपना प्रत्येक आमाले सजाएका हुन्छन्। यसैले विभिन्न यातना सहेर पनि चियाबारीमा काम गर्ने नारीहरूले देखेको सपनालाई आधार बनाएर प्रस्तुत कविता लेखिएको हो।

(ख) कथावस्तु : आलोच्य कविताले चियाबारी जीवनका विभिन्न पाटालाई देखाउन खोजेका छन्। चियाबारीमा काम गरेर जीविका निर्वाह गर्दै आएका नेपाली आमाहरूले देखेको सपना नै प्रस्तुत कविताको मूल सार हो। आफ्ना सन्तानको निम्ति जतिसुकै दुःख गर्न तयार आमाहरूले आफ्ना सन्तानको निम्ति देखेको सुन्दर भविष्यलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

चियाबारीमा पत्ती टिप्ने मात्र काम नभएर मौसमैपछि विभिन्न काम हुने गर्दछ। यसैको कवितात्मक अभिव्यक्ति कविले यहाँ गरेका छन्। माघको ठिहीमा चियाको बोटको कलम काट्नु, फागुनको धुलोमा चियाका बोटहरू सफा गर्नु, चैतको उदासीभित्र झ्यास छपाइ गर्नु, समय समयमा स्प्रे हान्नुजस्ता काम गर्नु पर्ने भएकाले चियाबारी जीवन कठिन हुन्छ। कवि लेख्छन्-

बैशाखको गर्मीमा सुकेको थुकले,

म घाँटी रसाउँला।

खडेरी परे यो गाछमाथि,

म स्प्रे हानुँला।। (पृ.४१)

यसरी चियाबारीमा नेपाली आमाहरूले धेरै दुःखहरू झेल्दै जीवन व्यतित गर्नु परे तापनि आफ्नो सन्ततिको निम्ति हजार दुःख गर्न तयार रहेको कुरो यस कवितामा व्यक्त भएको छ। आफ्ना छोराछोरीका निम्ति सुखमय दिनको सपना सजाएका नेपाली आमाहरू वर्षा झरी केही नभनी काम गर्छन्। कवि लेख्छन्-

पाछिएका फिला र खुट्टाको जोत्ने,

विद्याले बिसुँला,

अनि त छोरा स्कुल फीस तिर्ने,

पैसा म बचाउँला । । (पृ.४२)

पानीझरी केही नभनी रगत र पसिना बगाएर आफ्ना सन्तानको निम्ति बिघा गर्ने र त्यसबाट कमाएको पैसाले छोराछोरीलाई लुज फीट स्वेटर, पोइण्टेड सु, ब्लेजर किन्दिने सपना सजाएका नेपाली आमाहरूले देखेको सपनाबाट तत्कालीन चियाबारीका मानिसहरूले किन्न र लाउन नसकेको फेसनको बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ भने यसबाट चियाबारीको आर्थिक अवस्था के कस्तो थियो भन्ने यथार्थ सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। चियाबारीमा काम गरेर भए पनि नेपाली आमाहरूले आफ्ना छोराछोरीको उज्ज्वल भविष्य र खुशीको निम्ति सजाएको सपनाको साकार अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय कथ्य वा भाव हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : चियाबारीको ग्रामीण परिवेशलाई आधार बनाई लेखिएको *कमाने आमाको स्वप्न* शीर्षक कवितामा उपनिवेशकालीन समयको परिवेश अनुमानित छ। प्रस्तुत कविता चियाबारीमा नेपाली आमाहरूले आफ्ना छोराछोरीको उज्ज्वल भविष्यको निम्ति देखेको सपनालाई आधार गरी लेखिएको कविता हो। चियाबारीमा विभिन्न कठिनाईहरूको सामना गर्दै भए पनि आफ्ना छोराछोरीहरूलाई कलेज पढाएर ठूलो मान्छे बनाउने सपना सजाएका नेपाली आमाहरूले जस्तै दुःख झेलन पनि तयार हुन्छन् भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। एकदिन चियाबारीमा पनि अवश्यै राम्रो दिन आउनेछ भन्ने आमाको सपनालाई कविले प्रस्तुत गरेका छन्। तृतीय पुरूष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम कवितामा घटना विवरणको कथन गरिएको हुँदा यसमा

कवि आफू तटस्थ रही चियाबारीका नेपालीहरूका विभिन्न इच्छा, आकांक्षा र सपनाहरूको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन्। प्रतीकात्मक अर्थ बोकेको आमा पात्र मञ्चीय पात्र नभए पनि प्रस्तुत कविताको मुख्य पात्र हो। वास्तवमा आमा पात्र चियाबारीमा काम गर्ने सम्पूर्ण आमाहरूको प्रतिनिधि पात्र हो। आफ्ना छोराछोरीको निम्ति जस्तै दुःख गर्न पनि तयार हुने नेपाली आमाहरू ठण्डा, गरम, पानी, जोत्ने केही नभनी काम गर्ने गर्छन्। तिनै आमाका चारित्रिक विशेषताका माध्यम कविले चियाबारी समाजका सम्पूर्ण आमाहरूको प्रतिच्छाया उतारेका छन्। वास्तवमा कविले सिर्जना गरेका चियाबारीकी आमा संघर्षको प्रतीक पनि हो।

चियाबारीको दैनिक हाजिरा थोरै भएकोले चियाबारीमा काम गरेर कमाएको पैसाले जीवन गुजारा गर्नु साह्रै कष्टमय हुन्छ। यस्तो परिस्थितिमा सङ्घर्षमय जीवन व्यतित गर्ने नेपालीहरूका सुख-दुःख, आसुँ-हाँसो र मिठा सपनाहरूले सज्जिएको सामाजिक वातावरणको चित्रण गर्नु नै यस कविताको आशय हो। चियाबारीको परिवेश अनुकूलका शब्दहरू जस्तै कमान, कलम, पात खोलाइ, इयास, स्प्रे, पत्ती, बिघा, साहेबजस्ता शब्दहरूको प्रयोगले प्रस्तुत कविताको भाषाशैलीमा सजीवता आउनका साथै यसबाट चियाबारी जनजीवनको सम्पर्क भाषाले चियाबारी समाजको सजीव चित्र उत्रिएको छ। यस प्रकार कविले आमाको सपनाका माध्यम चियाबारी समाजका मानिसहरूको दिवा सपनालाई कवितामा उतारेका छन्।

४.२.१.४ 'वर्षामा चियापात टिप्ने एउटी वृद्धा' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : वर्षामा चियापात टिप्ने एउटी वृद्धा शीर्षक कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध प्रतिनिधि कविता हो। लामा-छोटा गरी जम्मा चौवन्नवटा कवितात्मक लहरहरू रहेको प्रस्तुत कविता एउटा गद्य कविता हो। मुक्त छन्दमा लेखिएको भए तापनि लयविधानको दृष्टिले प्रस्तुत कविता उत्कृष्ट देखिन्छ। कवि आफू तटस्थ रही

तृतीय पुरूष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम चियाबारीको करुण अवस्थाको चित्रण गरेका छन्।

वृद्धा अवस्थामा पुगेकी चिया मजदुरलाई आधार गरी लेखिएको यस कविताले चियाबारीमा काम गर्नुबाहेक जीविकोपार्जनको निम्ति अर्को कुनै विकल्प नभएको र वृद्धा भइसकदा पनि काम गर्नुपर्ने वाध्य स्थितिलाई कविताको विषय बनाएको छ। प्रस्तुत कवितामा वृद्धालाई नै केन्द्रीय पात्रको रूपमा उभ्याई तिनकै माध्यम चियाबारीमा कष्टमय जीवन बाँच्दै आएका नेपालीहरूको जीवनदशाको चित्रण गरिएको छ।

(ख) कथावस्तु : भारतमा अङ्ग्रेज शासनकालीन उपनिवेशवादी परिवेशको उपज मानिएको दार्जिलिङको चियाखेती नेपालीहरूको निम्ति चाहिँ वरदान हुँदाहुँदै पनि अभिशाप बन्न पुगेको वर्णन यस कवितामा पाइन्छ। जसोतसो जीवन धान्न सक्ने सीमित आम्दानीमा बाँचन परेकाले चियाबारीमा नेपालीहरू सबै क्षेत्रबाट प्रताडित छन्। यो कविता यस्तै सामाजिक विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा केन्द्रित छ। कविले एकजना वृद्धालाई कविताको मूल पात्र बनाएर चियाबारीको कष्टमय जीवनदशाको चित्रण गर्न खोजेका छन्। जीविकोपार्जनको अर्को कुनै विकल्प नभएको चियाबारीमा वृद्धा भइसकेकी एकजना नेपाली चिया मजदुरले भय र आशंकाकाबिच वाध्य भएर काम गर्न जानु पर्ने अवस्थाको चित्रण यस कवितामा गरिएको छ। कवि लेख्छन् -

चियाबोटका घर्षणमा सर्वाङ्ग पिल्साएर

अझ भयभीत दृष्टिले

ठूलो सडकतिर

साहेबको गाडि ठिम्याइरहने

ए ! आशंकिता ए वृद्धा ! (पृ.५६)

यसरी साहेबहरूको डर बोकेर वृद्धाङ्गै अन्य हजारौं चियामजदुरहरू चियाबारीमा जीविका निर्वाह गरिरहेका छन्। गरिबी, अन्याय, अत्याचार र प्रताडना सहेर जीवन व्यतित गरिरहेका नेपालीहरूको जीवनमा पनि एकदिन अवश्य न्यानो घाम लाग्ने कुरामा कवि आशान्वित हुँदै लेख्छन् -

एकदिन यहाँ कोही अरू नै

शुभ सन्देश लिई आइपुग्ने छ।

त्यसदिन तिमीले छुट्टी पाउँछ्यौं

श्रमको चोखो हिस्सा पाउँछ्यौं। (पृ.५७)

यसरी वृद्धालाई केन्द्रमा राखेर चियाबारीको कष्टमय जीवनको चित्रण गर्दै वर्षौंदेखि विभिन्न यातनाहरू सहँदै आएका नेपालीहरूको जीवनमा पनि एकदिन अवश्य नयाँ उज्यालो आउनेछ र नेपालीहरू सञ्चोले बाँचन सक्नेछन भन्ने भावाभिव्यक्ति नै यस कविताको कथावस्तुको सार हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : वर्षामा चियापात टिप्ने एउटी वृद्धा शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी जीवनको विशेष पाटालाई लिएर लेखिएको कविता हो। वर्षौंदेखि रगत र पसिना बगाएर चियाका बोटहरू सिहादै आएका नेपालीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम लागेन भने जीवनको अन्तिम क्षणसम्म पनि काम गर्नुपर्ने वाध्यतापूर्ण जीवनको चित्रणले चियाबारी जीवन कष्टकर रहेको यथार्थ कुरोलाई यस कवितामा दर्शाइएको छ। एउटी वृद्धा आफ्ना कक्रिसकेको हातले वर्षा ऋतुमा पनि चियाका पत्तीहरू टिप्न वाध्य हुनुपरेको मार्मिक कथा बोकेको विवेच्य कवितामा कविले चियाबारीको भयवह जीवनको चित्रण गर्न खोजेका छन्।

चियाबारीमा काम गर्ने उमेरको कुनै सीमा रेखा देखिँदैन भने वृद्धा अवस्थामा पनि पत्ती टिप्न जानु पर्ने वाध्यता हुन्छ। काममा अलिक ढिलो पुगे अथवा कामको ठीका पुऱ्याउन नसके साहेबको गाली खाने र काममा नागा हुने डरको चित्रण गरिएको छ। चियाबारी र यसको आसपासको ग्रामीण परिवेशमा आधारित यस कविताले वृद्धाको सङ्घर्षमय जीवनका माध्यम चियाबारी समाजको चित्रण प्रस्तुत गरेको छ। वृद्धालाई चियाबारीमा काम गर्ने सम्पूर्ण वृद्ध-वृद्धा चिया मजदुरहरूको प्रतीकको रूपमा लिन सकिन्छ। सबै बलवैश सकेर वृद्धावस्थामा समेत काम गर्नुपर्ने चियाबारीको वाध्यताभिन्न एउटा कारुणिक परिस्थितिको चित्रण नै चियाबारी समाजको यथार्थ हो। धेरै यातनाहरू भए तापनि नेपालीहरूको जीवनमा एक दिन अवश्य सुख आउनेछ भन्ने भाव कविले व्यक्त गरेका छन्।

४.२.२ 'हडताल गर्नु के ?' शीर्षक कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

पुस्तिका आकारको रूपमा प्रकाशित प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा प्रकाशन सालको विवरण दिइएको छैन। यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूका सङ्कलक एसेम देवान हुन्। दार्जिलिङमा कम्युनिस्ट पार्टीको मुखपत्रको रूपमा प्रकाशित हुने *अग्रदूत* पत्रिकाका विभिन्न अङ्कमा प्रकाशित जम्मा एकतीसवटा कविताहरूलाई यहाँ सङ्ग्रह गरिएको छ।

सन् १९५५ सालमा मार्गेट्सहोप चियाबारीमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन र त्यहाँ भएको गोलीकाण्डलाई भर्त्सना गर्दै त्यसको विरोधमा धेरै आवाजहरू उठेका थिए र त्यसलाई कविहरूले कविताको विषय बनाएर गीत र कविताहरू रचना गरेका थिए। यसै विषयलाई आधार गरी लेखिएका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू निम्न प्रकार छन् - *शहीदप्रति, हे हिमालका शहीद वीर...*, *रुजी र भिजी, कम्पनी ज्यानले नोटिसै ...*, *बढ अघि वीर चेली, हे देवी अमृता, ओ ... समयको फेरो बुझी, किसान भाइ,*

हडताल गन्यौं के ?, गरीब ! तिमीसित, शहीदहरूप्रति, गर क्रान्ति, कविसित, केरल ! आज तिमी उदायौं !, चुनौती, जागृतिको आवाज उठयो ..., संघर्षको मैदानमा, उपग्रहप्रति, अधिकार लिन्छौं स्वाशित अंचलको, विश्वमा अब के होला ?, छ के विराम ??, त्यो दिन, गरीबको हक राख्नु मान्दैं मानेन, तैले नरकमा खस्नेपर्छ !, पर्ख पर्ख शोषकवर्ग, हेरन कति हेर्नु छ, केरल ! के बिगान्यौं ?, जन उभार, व्योम विजय, असारको रेलिमाइ., पुरानो घडीलाई चियाएर हेर्दा।

विभिन्न आयाम र संरचनामा रचिएका यी कविताहरूले तत्कालीन विभिन्न घटनालाई कविताको विषय बनाएका छन्, जसमा सन् १९५५ सालमा दार्जिलिङको मार्गैट्सहोप चियाबारीमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन, सन् १९५७ सालमा केरलमा पहिलो कम्युनिस्ट सरकारको गठन, सन् १९५७ मा सोभियत संघद्वारा अन्तरिक्षमा पहिलो चोटी उपग्रह प्रक्षेपण, दार्जिलिङमा स्वयत्त शासनको मांग, सन् १९५९ को खद्यान्न संकट मुख्य रहेका छन्।

यस सङ्ग्रहमा चियाबारी समाज र चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएका जम्मा एघाहवटा कविताहरू परेका छन्। ती कविताहरू हुन् – शहीदप्रति, हे हिमालका शहीद वीर., रूजी र भिजी, कम्पनी ज्यानले नोटिसै., हे देवी अमृता, ओ ... समयको फेरो बुझी !, हडताल गन्यौं के ?, शहीदहरूप्रति, गर क्रान्ति, संघर्षको मैदानमा, गरीबको हक राख्नु मान्दैं मानेन। मूलतः २५ जुन १९५५ सालमा मार्गैट्सहोप चियाबारीमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन र त्यस आन्दोलनमा पुलिसले निर्ममतापूर्वक गोली चलाएर ६ जनाको हत्या गरेको सन्दर्भलाई कसैले विस्तृत रूपमा कसैले आंशिक रूपमा कवितात्मक अभिव्यक्तिको विषय बनाएका छन्। यीमध्ये यहाँ विस्तृत रूपमा चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएका कविताहरू जस्तै रूजी र भिजी, कम्पनी ज्यानले

नोटिसै... र हडताल गर्न्यौं के ? शीर्षक कविताको मात्र चियाबारी जनजीवनसम्बन्धी समाजपरक अध्ययन गरिएको छ।

४.२.२.१ 'रूजी र भिजी' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : रूजी र भिजी शीर्षक कविताका कवि मीनादेवी शंकर हो। यो कविता अग्रदूत पत्रिकाको वर्ष ३, किरण १३, नोभेम्बर १९५५ को अङ्कमा प्रकाशित भएको जानकारी पाइन्छ। दुई दुई लहरमा संरचित पाँच पङ्क्तिको प्रस्तुत फुटकर कविता गीति लयमा लेखिएको छ र प्रत्येक पङ्क्तिको अन्त्यमा सुरुको पङ्क्तिलाई दोहोर्न्याइएको छ। नेपाली समाजको लोक प्रचलित झ्याउरे छन्दमा रचिएको प्रस्तुत कविता गीतिलयमा प्रवाहित गेयात्मक हुनाले कविताको भाव बुझ्न पाठकवर्गलाई सुगम अनुभव हुन्छ। कवि आफू तटस्थ रही कविताका सबै घटनाक्रमको वर्णन तृतीय पुरूष दृष्टिबिन्दु शैलीका माध्यम गरिएको हुनाले कविताको मूल कथ्यबोध सहज भएको छ।

पेशाले चिया मजदुर मीनादेवी शंकरले चियाबारीका आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक पक्षलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न खोजेका छन्। रूजी र भिजी कविताको शीर्षकले नै चियाबारी जनजीवनलाई दर्शाएको हुनाले कष्टमय चियाबारी जीवनप्रति साङ्केतिक चियाबारी समाजको जीवन कष्टकर रहेको स्पष्ट हुन्छ। प्रस्तुत कवितामा कुनै पनि वर्गीय प्रतिनिधि पात्रहरू उपस्थित छैनन्। कवितामा सम्बोधन गरिएको 'हामी' शब्द नै प्रस्तुत कविताको पात्रको रूपमा चर्चित छ। 'हामी' शब्दले चियाबारीमा काम गर्ने सम्पूर्ण नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ।

(ख) कथावस्तु : चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरिएको रूजी र भिजी शीर्षकको कवितामा पचास र साठीको दशकमा चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्था के कस्तो थियो त्यस परिवेशभित्रको चियाबारी समाजलाई अभिव्यक्त गर्न खोजिएको छ। चियाबारीमा रूज्दै भिज्दै काम गर्दा पनि एक छाक खान हम्मेहम्मे पर्ने अवस्था छ भने तत्कालीन

कंग्रेस सरकारले चिया मजदुरमाथि हेयको दृष्टि राखेकोमा कविले कंग्रेस सरकारको आलोचना गरेका छन्। कवि लेख्छन्-

रूजी र भिजी कामै र गछौं चिया है गाछैमा

एक पेट खानु हामीलाई छैन कंग्रेसी राजैमा। (पृ.३)

चियाबारीमा नेपालीहरूको निमित्त राम्रो खाने र बस्ने व्यवस्था गरिएको थिएन भने जाडोमा बोरा ओडेर सुत्नुपर्ने र बर्खामा घर चुहिएर घुम ओडेर बस्नु पर्ने कारुणिक अवस्थाको चित्रण यहाँ गरिएको छ। आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएको चियाबारीमा कसरी मानिसहरूले जीवन धान्नु पथर्यो त्यही विषयलाई प्रस्तुत कविताले समातेको छ।

पढ्नुपर्छ र पढेर माथि उठ्नुपर्छ भन्ने सोंच विकसित हुन नसकेको त्यस समयको चियाबारीमा नामको लागि मात्र स्थापना गरिएका पाठशालाहरूको अवस्थाप्रति कविले व्यङ्ग्य गरेका छन्। एकातिर शिक्षाको कमजोर व्यवस्थाको कारण चियाबारी समाजमा शैक्षिक अवस्था सोचनीय थियो भने अर्कोतिर स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यवस्था पनि राम्रो थिएन। एक छाक खान र लाउनमा सीमित चियाबारीका नेपालीहरूलाई पढ्ने र लेख्ने भन्ने कुरो धेरै टाडाको विषय थियो। मालिकका निमित्त कमाइ गरिदिने मसिन जस्ता नेपालीहरूको निमित्त दवाईपानीको कुनै बन्दोबस्त गरिएको हुँदैन थियो। यस्तो अवस्थामा झाडापखाला र ज्वरोले वर्षेनी मानिसहरू मर्ने गर्थे। यस्तो चरम शोषणमा बाँचेका नेपालीहरूलाई आफ्नो हक र अधिकारको निमित्त अघि आउने आह्वान कविले यस कविताका माध्यम गरेका छन्। तत्कालीन चियाबारीमा देखिएका आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक अवस्थाको चित्रण गरिएको प्रस्तुत कविता चियाबारी जनजीवन विषयक एउटा सफल कविता हो। कविताको माध्यम चियाबारीको कष्टमय यथार्थ जीवनको प्रस्तुति नै यस कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : प्रस्तुत रूजी र भिजी शीर्षकको कविताले चियाबारी जनजीवनलाई दर्शाउने प्रयास गरेको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको असीम लुटको साधन चियाबारी भएकोले स्वाधीनता पश्चातको प्रारम्भिक दशकमा अधिकांश चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थियो भने तिनीहरूको हकडग चियाबारीबाट हटेर गएको थिएन। त्यस समयको आर्थिक अवस्थाप्रति इंगित गर्दै कवि लेख्छन्-

दिनभरि हामी कामै र गछौं सुत्नु छ बोरामा

बर्खामा हामी घुम ओडि सुत्छौं चुहुने धुरामा। (पृ.३)

यसरी दिनभरि काम गरेर पनि राम्रो सुखी जीवन व्यतित गर्न नपाउने चियाबारीका नेपालीहरू बोरामा सुत्न वाध्य थिए भने पानी झरीमा घर चुहिने हुनाले घुम ओडेर सुत्न पर्ने चियाबारीको कारुणिक अवस्थाको चित्रण यहाँ गरिएको छ। यहाँ धुरा भनेर चिया मजदुरहरू बस्ने घरलाई भनिएको हो। नेपालीहरूसँग जीविकोपार्जनका लागि अर्को कुनै स्रोत साधन नभएकाले धुरामा बस्ने नेपालीहरू कष्टमय जीवन व्यतित गर्न वाध्य थिए। एक छाक खानमा मात्र सीमित आय देखिने चियाबारी समाजमा शैक्षिक वातावरणका निमित्त कुनै ठोस कार्य गरिएको थिएन। त्यस समयको शिक्षा व्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्दै कवि लेख्छन्-

नामैको लागि स्कूल राख्यो चिया है कमानमा

पढ्न र लेख्न उत्तिकै भयो मजदुरी जीवनमा। (पृ.३)

एकातिर बोरा र बर्खाको पानीझरीमा घुम ओडेर सुत्न वाध्य चियाबारीका नेपालीहरूको निमित्त खोलिएको स्कूल पनि नामको लागि मात्र थियो। चियाबारीमा काम गर्न नगए जीवन धान्न गाह्रो हुने स्थितिमा चियाबारीका मानिसहरूमा पढ्नुपर्छ र पढेर

माथि उठ्नुपर्छ भन्ने सोंच पनि थिएन। कसरी जीवन धान्न सकिन्छ भन्ने सोंचमा मात्र सीमित चियाबारीमा सुख सुविधाको कुनै विकल्प थिएन। कवि लेख्छन्-

दवाई र पानी हामीलाई छैन चिया है कमानमा

बेकालमै मछ्रौं मजदुर हामी मालिकको शोषणमा। (पृ.३)

चिया मजदुरको उपचारको निम्ति दवाई पानीको कुनै व्यवस्था नगरिएकोले वर्षेनी झाडापखाला र ज्वरोले सयौं नेपाली मजदुरहरूको ज्यान जाने गर्थ्यो। मालिकको शोषणको शिकार भएर वर्षेनी मानिसहरू मर्दा पनि चिया मालिकहरू चुप लागेर बस्ने मालिकको कार्यप्रति कविले भर्त्सना गरेका छन्। चियाबारीको सामाजिक जीवन अत्यन्तै कष्टमय थियो भने नेपाली मजदुरहरूलाई केवल मालिकका लागि पैसा कमाइदिने मिसिनको रूपमा कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्।

प्रस्तुत कविताको विषयगत स्रोत चियाबारी र चियाबारी जनजीवन भएकोले चियाबारीमा वर्षौंदेखि रूज्दै-भिज्दै आएका नेपालीहरूको जीवनगाथालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। एक छाक खान र लाउनमा सीमित चियाबारी जीवनको चित्रण नै प्रस्तुत कविताको विषयगत स्रोत हो। प्रस्तुत कवितामा चियाबारीका नेपालीहरूले वर्षौंदेखि व्यतित गर्दै आएको कष्टमय जीवनको चित्रण गरिएको छ। चियाबारी र चियाबारी समाजको परिवेशलाई आधार बनाई रचिएको र चियाबारी जीवनसँग गाँसिएका नेपालीहरूको जीवनगाथालाई लिएर लेखिएको प्रस्तुत कविताले चियाबारीमा वर्षौंदेखि विभिन्न प्रताडना सहँदै आएका नेपालीहरूको कारुणिक अवस्थाको चित्रण गरेको छ। सीमित आयमा बाँच्नपर्ने, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा कुनै व्यवस्था नगरिएको चियाबारीमा नेपालीहरू वाध्यतापूर्ण जीवन व्यतित गर्न परेको अवस्थाको चित्रणद्वारा कविले तत्कालीन चियाबारी समाजको परिवेशलाई यस कवितामा उतारेका छन्।

वस्तुतः रूजी र भिजी शीर्षकको प्रस्तुत कविताले चियाबारी समाजको कष्टमय जीवनप्रति संकेत गरेको हुनाले यहाँ चियाबारीको अन्धकारमय पक्षको बिम्ब सिर्जना भएको छ। वाध्यतापूर्वक बोरामा सुत्नुपर्ने, पानी पर्दा धुरा चुहेर घुम ओड्नु पर्ने स्थितिको वर्णन चियाबारीको कारूणिक जीवनको कवितात्मक बिम्ब हो। यसरी रूज्दैभिज्दै कामगर्नु पर्ने स्थिति प्रस्तुत कविताको शीर्षकले देखाएको हुनाले यस कविताले चियाबारी जीवनको प्रतीकात्मक अर्थ बोकेको छ।

४.२.२.२ 'कम्पनी ज्यानले नोटिसै...' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : कम्पनी ज्यानले नोटिसै शीर्षक कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध कविताहरूमध्येको प्रतिनिधि कविता हो। संजा र गंगा दुईजनाले सयुक्त रूपमा रचना गरेको प्रस्तुत कविता गीतिलयमा आधारित मुक्त छन्दमा रचिएको गद्य कविता हो। दुई दुई लहरका जम्मा ६ वटा कविता पङ्क्तिमा रचना गरिएको प्रस्तुत कविताको प्रत्येक पङ्क्तिको अन्त्यमा 'कम्पनी ज्यानले नोटिसै ...' भन्ने कविता लहर दोहोरिएको हुनाले पनि यसलाई गेयात्मक कविता भन्न सकिन्छ।

सन् १९५५ सालमा खरसाडको नरबुड, मालुटार, सिबीटार र यसका अन्य डिभिजनहरू पनि बन्द गर्ने मालिकले पठाएको नोटिसको विरोधमा मालुटार चियाबारीकी मजदुर १९ वर्षीया सुश्री संजा लिम्बुनी र १८ वर्षीया सुश्री गंगा तामाङनीले यो गीत झटपट रचना गरेर मेलोमा गाउँदै चिया मजदुरहरूलाई सचेत र जागरूक बनाएका थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ। यसरी चिया मजदुरहरूमा नयाँ चेतना फैलाउने यो गीति कविता अग्रदूत प्रत्रिकाको वर्ष ३, किरण १३, नोभेम्बर १९५५ मा प्रकाशित भएको थियो।

(ख) कथावस्तु : कम्पनी ज्यानले नोटिसै.. शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी र चियाबारी जीवनका विभिन्न घटनासँग सम्बन्धित छ। भारत स्वाधीन भएर पनि अधिकांश चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए। यसर्थ चियाबारीमा अङ्ग्रेजहरूको हकडग

अझै घटेको थिएन। प्रस्तुत कविता खरसाडअन्तर्गत नरबुङ, मालुटार, सिबीटार र यसका अन्य डिभिजन बन्द गर्ने नोटिस पठाएको विरोधमा रचना गरिएको थियो। कविद्वय लेख्छन्-

मार्गैट्सहोपमा गोलीले मान्यो काले वीर बालकलाई

अक्टोबर महिना यो पन्ध्र तारीख नोटिस भो हामीलाई। (पृ.४)

उपर्युक्त कविता पडिक्त्वाट चियाबारी बन्द गर्ने नोटिस १५ अक्टोबर १९५५ मा आएको थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ। यस कविताले तत्कालीन चियाबारीका सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ।

चियाबारीमा पचासको दशक संक्रमण कालको समय थियो। देश भरखर स्वाधीन भएको थियो, तर चियाबारी भने अङ्ग्रेजहरूको दासत्व र उपनिवेशी परिवेशबाट स्वाधीन हुन सकेको थिएन। अधिकांश चियाबारीका मालिकहरू अङ्ग्रेजहरू नै थिए र तिनीहरूको हकडक यथावत थियो। राजनीतिक चेतनाको लहरलाई चियाबारीभिन्न पस्न निषेध गरिएको भए तापनि सन् १९५५ सालमा बृहत् चियाबारी आन्दोलन भएको थियो। आफ्नो अधिकारको निम्ति कम्पनी समक्ष मांग राख्दा चियाबारी नै बन्द गर्ने धम्की दिँदै सन् १९५५ सालको अक्टोबर महिनामा खरसाडको नरबुङ, मालुटार, सिबीटार र यसका अन्य डिभिजनहरू बन्द गर्ने नोटिस पठाएको यथार्थ घटना र त्यसको विरोधमा उठेको आवाजलाई लिएर यो कविता लेखिएको हो। यसरी २५ जुन १९५५ सालमा मार्गैट्सहोप चियाबारीमा भएको बृहत् चियाबारी आन्दोलनको ठीक चार महिनापछि नरबुङ, मालुटार आदि चियाबारी बन्द गर्ने मालिकको अन्यायपूर्ण नीतिको खुला विरोध यहाँ गरिएको छ। पुलिस लगाएर ६ जनाको हत्या गरेर पनि चियाबारी बन्द गर्ने धम्कीपूर्ण नोटिस पठाएर अझ चियाबारी मजदुरमाथि शोषण गरेको तथ्यलाई यस कविताको कथावस्तुले व्यक्त गरेको छ। अब कुनै धम्कीले जनता नडराउने र आफ्नो

अधिकारको निम्ति सबै एकजुट भएर लड्ने कुरामा कवि निश्चित छन्। प्रस्तुत कवितामा पचास र साठीका दशकको समयावधिमा चियाबारीमा देखिएको राजनीतिक परिवर्तनको चित्रणसँगै चियाबारीका आर्थिक र सामाजिक जीवनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसै समयमा चियाबारीमा नेपालीहरूले देखाएको एकता, सङ्घर्ष र राजनीतिक जीवनको प्रस्तुति नै यस कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : कम्पनी ज्यानले नोटिसै शीर्षक कविताको विषयगत स्रोत चियाबारी र चियाबारी जनजीवन हो। मूलतः सन् १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन र त्यसैको हाराहारीमा देखिएको सक्रिय मजदुर सङ्गठन र राजनीतिक क्रियाकलापबाटै प्रस्तुत कविताको विषयवस्तु ग्रहण गरिएको छ। भारत भरखर स्वाधीन भएर चियाबारीका मालिकहरू फेरिनेक्रम सुरु भएको थियो। यसै परिवेश र पृष्ठभूमिमा चिया मजदुरहरूले सक्रिय रूपमा आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति संघर्ष गरेको र त्यस आन्दोलनलाई विभिन्न षड्यन्त्रद्वारा दबाउने चेष्टा गरिएको थियो। त्यही घटनाक्रम कविताको विषयको स्रोत हो। चिया मजदुरहरूमा आएको राजनीतिक सचेतताको प्रस्तुति यस कविताको सबल पक्ष हो। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा राजनीति गर्नु त्यति सहज काम थिएन भने पचास र साठीको दशकका बिचको अवधिको चियाबारी समाजको बदलँदो परिवेशलाई प्रस्तुत कवितामा व्यक्त गरिएको छ।

२५ जुन १९५५ सालमा मार्गेट्सहोप चियाबारीमा भएको गोलीकाण्डमा ६ जना शहीद भएकामध्येको चौदह वर्षको काले लिम्बु पनि एकजना थिए। कविले यहाँ तिनै काले लिम्बुको सम्झना गरेका छन्। वर्षौंदेखि अन्याय र अत्याचारको घानमा पिसिँदै आएका नेपालीहरूले स्वाधीन भारतको पहिलो दशकमा सबैभन्दा ठुलो विद्रोह गरेका थिए। भरखर राजनीतिक रूपमा सचेत हुन थालेको चियाबारीबाट उठेको विद्रोहलाई कम्पनीद्वारा विभिन्न षड्यन्त्र गरेर दमन गरिएको थियो। राजनीतिक सक्रियता देखाएको

खण्डमा चियाबारी नै बन्द गर्ने धम्की दिँदै पठाएको नोटिसको प्रसङ्गबाट मालिकहरूको अन्यायको सीमा कतिसम्म थियो भन्ने अड्कल लगाउन सकिन्छ।

दार्जिलिङका चियाबारीमा त्यस समय कम्युनिष्ट पार्टीको राजनीतिक सङ्गठन नै बढी सक्रिय थियो। कविले यसै प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कम्युनिष्ट पार्टीका नेता माइला बाजे उर्फ रतनलाल ब्राह्मणलाई प्रत्यक्ष रूपमा देखाएको प्रसङ्गबाट तत्कालीन चियाबारीको राजनीतिक जीवनबारे थाहा पाउन सकिन्छ। यसबाट चियाबारीमा नेपालीहरू भर्खरै राजनीतिक रूपमा सचेत हुन थालेका थिए भने उनीहरू आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति लड्न तयार रहेको जानकारी पनि पाउन सकिन्छ।

वस्तुतः *कम्पनी ज्यानले नोटिस* शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी समाजका नेपालीहरूका आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक जीवनको चित्रणमा केन्द्रित रहेको छ। तत्कालीन चियाबारी समाजमा मजदुरहरूले आफ्नो जायज मांगको निम्ति आवाज उठाउँदा गोलीको शिकार हुनुपर्ने र मालिकहरूले चियाबारी नै बन्द गर्ने धम्कीपूर्ण नोटिस पठाउने प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको प्रस्तुत कवितामा गरिएको छ। जसको विरोधमा नेपालीहरूले आवाज उठाएको र सन् १९५५ सालको ऐतिहासिक आन्दोलनपछि चियाबारीको दैनिक हाजिरामा दुई आना बढेको प्रसङ्गलाई पनि कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। अब मालिकका अन्याय र अत्याचार सहेर होइन त्यसको विरोधमा आवाज उठाएर लड्ने आह्वान गर्दै कविद्वयले कम्युनिष्ट पार्टी र त्यसका नेता माइला बाजेप्रति आफ्नो आस्था व्यक्त गरेको परिवेश र पृष्ठभूमिमा आलोच्य कविताको समाज चित्रित छ।

४.२.२.३ हडताल गन्यौं के? शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *हडताल गन्यौं के ?* शीर्षक कविताका रचियता गुराँसफूल हो। गुराँसफूल एकजनाले मात्र यो गीति कविता रचना गरेका थिए अथवा अरू पनि यसमा संलग्न थिए यसको कुनै निश्चितता छैन। किनभने २५ जुन १९५५ को ऐतिहासिक

चियाबारी आन्दोलनपछि चियाबारीमा यो गीत खुब गाइएको जानकारी पाइन्छ। यो कविता अग्रदूत पत्रिकाको वर्ष ४, किरण ३, जुन १९५६ मा पहिलो पल्ट प्रकाशित भएको थियो। प्रस्तुत कवितामा लामा छोटो जम्मा चारवटा कविता पङ्क्तिहरू रहेका छन्। जसअन्तर्गत ३३ वटा कविता लहरहरू रहेका छन्।

(ख) कथावस्तु : हडताल गन्यौं के ? शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी र चियाबारी जीवनमा आधारित कविता हो। सन् १९५५ सालमा भएको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलनलाई कविताको मूल विषय बनाइएको प्रस्तुत कविताले तत्कालीन चियाबारीको सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक जीवनलाई प्रस्तुत गरेको छ। आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति मालिक समक्ष उचित मांग राख्दा पुलिसले निर्ममतापूर्वक गोली चलाइ ६ जनाको हत्या गरेका थिए भने सयौं घाइते भएका थिए। त्यति ठूलो आन्दोलन गरेर त्यसको उपलब्धि के भयो त्यसको निकौल गर्ने आह्वान गर्दै कवि लेख्छन् -

हडताल गरी बडताल भा'को पैसा पायौं के?

हिसाब कहिँ गुलमाल भो कि औंला भाँच्यौं के? (पृ.९)

त्यस ऐतिहासिक आन्दोलनमा चिया मजदुरहरूको हाजिरा वृद्धिको मांग पनि रहेकोले चिया मजदुरहरूको दैनिक हाजिरामा केही बढोत्तरी भएको थियो। कविले तत्कालीन चियाबारीको आर्थिक अवस्थाको उल्लेख गर्दै ६ जना शहीद भएर र सयौं घाइते भएर बढेको पैसाको हिसाब राख्ने सबैलाई आह्वान गरेका छन्। यस कविताको माध्यम कविले तत्कालीन चियाबारीको राजनीतिक जीवनको राम्रो चित्रण गरेको छ। त्यस ऐतिहासिक आन्दोलनमा सबै एकबद्ध भएर आफ्नो अधिकारको निम्ति आन्दोलन गर्दा पनि कति मालिकको पक्षधर भएर काम गरेको अनि कति सहभागी बन्न डराएको प्रसङ्गलाई पनि कविले व्यक्त गर्दै तत्कालीन चियाबारीको सामाजिक जीवनलाई देखाउन खोजेका छन्। कवि लेख्छन् -

कोई भन्थे कालै नआई, भोक-भोकै मर्लास

मालिकसँग द्रोह गर्ने, जंजीरभित्र पर्लास। (पृ.९)

यसबाट तत्कालीन चियाबारीको सामाजिक अवस्था थाहा पाउन सकिन्छ। नेपालीहरूलाई मान्छे नठान्ने केवल पैसा बनाइदिने मसिनमात्र ठान्ने नीतिको विरोधमा क्रान्तिकारी कदम चाल्ने र आफ्नो हकको निम्ति सबै अघि आएर विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने आह्वान गरिएकोले प्रस्तुत कविता क्रान्तिकारी कविता बन्न पुगेको छ। अब सहेर होइन आफूमाथि हुने शोषणको विरोधमा आन्दोलित भएर अघि आउनुपर्छ भन्ने चेतना फैलाउने कोसिस गरिएको छ। कवि लेख्छन्-

दाज्यु-भाइ, दिदी बैनी, कम्मर कसेर

शोषकको कैद तोड्न, दृढ भएर

नूनको सोझा पुलिसको कर्तुत सहेर। (पृ.९)

सबैजना मिलेर मालिकको शोषणको अन्त्य गर्न आउनुपर्छ। नूनको सोझो भएर पुलिसले गोली चलाएका थिए। मालिकको अन्याय र शोषणको विरोधमा वलिदान दिने वीर शहीदहरूको योगदानको सबैले कदर गर्नुपर्छ। आफ्नै दाज्यु, भाइ, दिदी बहिनीमाथि गोली चलाएर शहीद भएका आफ्नैहरूको लासमाथि श्रद्धाञ्जाली अर्पण गर्नु के भन्दै कवि सबैलाई सतर्क गराउँछन्। यसरी निर्ममतापूर्वक गोली चलाएर शहीद भएकाहरूको सम्झनामा डुवर्स तराई सबै रूँदा तिमी पनि रोयौं के भन्दै कविले मालिकको पक्षधर भएर काम गर्नेहरूलाई व्यङ्ग्य हानेका छन्। चियाबारीमा देखिएका यी नै विषयको काव्यात्मक प्रस्तुति प्रस्तुत कविताको कथावस्तुतो स्रोत हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : *हडताल गर्नु के?* शीर्षकको प्रस्तुत कवितामा चियाबारीको राजनीतिक पक्षको राम्रो चित्रण गरिएको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको

शोषणमा वर्षौंदेखि पिँसिदै आएका नेपालीहरूले कहिले सुख र शान्तसँग जीवन व्यतित गर्न पाएनन्। अशिक्षित निमुखा नेपालीहरूको कुनै राजनीतिक सङ्गठन नभएको त्यस बेला व्यक्तिगत रूपमा भएको विद्रोहहरूलाई विभिन्न धम्की र षड्यन्त्र गरेर दबाइन्थ्यो। विस्तारै देशमा स्वाधीनता संग्रामको आन्दोलन तीव्र हुँदै गएकोले त्यसको प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभाव चियाबारीमा पनि देखिन थालेको थियो। यसैको परिणाम सन् १९४३ मा केवल तीन महिनाको हाराहारीमा दार्जिलिङमा अखिल भारतीय गोर्खालीग र भारतको कम्युनिस्ट पार्टीको गठन भएकोले चियाबारीमा पनि राजनीतिक क्रिया कलाप तीव्र हुँदै गएको देखिन्छ। सन् १९५५ सालमा मार्गट्सहोप चियाबारीमा भएको चियाबारी आन्दोलन त्यसैको पराकाष्ठ थियो भने कविले यहाँ त्यसैलाई आधार बनाएर प्रस्तुत कविता लेखेको हो।

राजनीतिक रूपमा केही सचेतता आएको तत्कालीन परिवेशमा कविले यहाँ कम्युनिष्ट पार्टीको भूमिकामाथि विशेष प्रकाश परेका छन्। सबै क्षेत्रबाट प्रताडित बनेका चियाबारीमा नेपालीहरूले आफ्नो हकको निम्ति एक भएर संघर्ष गरेका थिए भने राजनीतिक रूपमा पनि सचेतता आएको प्रसङ्गलाई कविले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी वर्षौंदेखि मालिकको अन्याय र अत्याचारको मार खप्दै आएका चियाबारीमा नेपालीहरू एकजुट भएर राजनीतिक सचेतता देखाएको प्रसङ्ग नै प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय भाव हो।

४.२.३ 'कथा चियाबारीको' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

कथा चियाबारीको (सन् २०१०) शीर्षक कविता सङ्ग्रहका कवि सचिन नेपाल हुन्। यस सङ्ग्रहमा लामा-छोटा गरी जम्मा उन्तीसवटा कविताहरू सङ्गृहीत छन्। ती हुन्-*हाम्रो कमान बन्द छ, पत्करहरू सल्कन सक्छ, प्रियसीका आँखामा, हामी लात्ते भकुण्डो, स्मृतिमा, विचारहरू, मेरो गाउँ इतिहास र वर्तमानको क्यानभसभिन्न, सुन्नभो ? म*

बाढको प्रतिक्रामा छु, प्रजातन्त्र निदाएको छ, मेरो कथाको नायक, मेलाभिन्नको मेला, हामी तिमी र म, घर रात अनि उज्यालो, कथा विसञ्चो गाउँको, अन्तर, नयाँ वर्ष (१), नयाँ वर्ष (२), नयाँ वर्ष (३), कथा चियाबारीको, बाबुराम कहाँ हारेको हो र !, अधिकार, मेरो सहरमा नपाइने थोक, छोरीलाई, मलाई यस्तै कविता मनपर्छ, फेरि आज धनमती, यी कविताहरू, अस्तित्व, अचेल, यसरी बाँचन चाहन्छु। विभिन्न आयामका यी कविताहरूले समसामयिक विभिन्न विषयलाई अभिव्यक्त गरेका छन्। यीमध्ये हाम्रो कमान बन्द छ, मेरो गाउँ इतिहास र वर्तमानको क्यानभसभिन्न, मेरो कथाको नायक, कथा चियाबारीको, बाबुराम कहाँ हारेको हो ! र शीर्षकका कविताहरू चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएका चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध कविताहरू हुन्।

कथा चियाबारीको भनेर कविले यहाँ चियाबारीमा नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको जीवनगाथालाई भनेका हुन्। वर्षौंदेखि विभिन्न यातना सहँदै आएका नेपालीहरू अन्याय र अत्याचारको शिकार भएका छन्। यिनै विषम परिस्थितिमा बाँचँदै आएका नेपालीहरूको अवस्थालाई यहाँ चियाबारीको कथा भनेर भनिएको हो। विश्वमा नाम र दाम दुवै कमाएका दार्जिलिङ चियाको उत्पादन गर्ने नेपाली मजदुरहरूको दरिद्र अवस्थाको चित्रण यस कवितासङ्ग्रहका चियाबारी सम्बद्ध कविताहरूमा पाइन्छ। यहाँ चियाबारी समाजसँग आबद्ध प्रतिनिधि कविताहरू हाम्रो कमान बन्द छ, मेरो गाउँ इतिहास र वर्तमानको क्यानभसभिन्न, कथा चियाबारीको, बाबुराम कहाँ हारेको हो र ! को मात्र चर्चा गरिनेछ।

४.२.३.१ 'हाम्रो कमान बन्द छ' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : हाम्रो कमान बन्द छ शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध कविताहरूमध्येको एक प्रतिनिधि कविता हो। यसमा लामा-छोटा गरी जम्मा नवासीवटा कविताका लहरहरू छन्। मुक्त छन्द प्रयोग गरिएको यो एउटा लामो पङ्क्तिगत गद्य कविता हो। चियाबारीमा प्रायः सबै मजदुरहरू चिया उद्योगमा आश्रित

रहेका हुन्छन्। यसर्थ कुनै पनि चियाबारी बन्द भएको खण्डमा त्यस परिस्थितिबाट उत्पन्न सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक विषमताको परिवेशको चित्रण प्रस्तुत कवितामा गरिएको छ। यहाँ 'हाम्रो कमान बन्द छ' भन्नुको तात्पर्य चियाबारीमा उत्पन्न विषम परिस्थितिको सङ्केत हो।

कवि आफू तटस्थ रही तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीको माध्यम घटनाक्रमको विवरण गरिएको प्रस्तुत कवितामा सरल प्रतीक र बिम्बको प्रयोग गरिएको छ। कविताको शीर्षकबाटै यस कविताको विषय स्पष्ट हुन आउँछ भने कविताको शीर्षकले प्रतीकात्मक रूपमा व्यङ्ग्य गरी चियाबारी समाजको वस्तुस्थितिको चित्रण गरेको छ। यहाँ प्रयुक्त कमान शब्द चियाबारीको समानान्तर रूपमा आएको छ। यस कवितामा चियाबारी बन्द भएपछि त्यसबाट उत्पन्न आर्थिक विषमताको एउटा कवितात्मक बिम्ब सिर्जना भएको छ। वास्तवमा चियाबारी विभिन्न विषम परिस्थितिको बिम्ब पनि हो। यही बिम्बलाई कविले कविताका माध्यम अघि सारेका छन्।

(ख) कथावस्तु : हाम्रो कमान बन्द छ कविताको शीर्षकले नै यसको कथावस्तुको बारेमा स्पष्ट पार्दछ। यहाँ कमान भनेर चियाबारीलाई भनिएको हो, किनभने चियाबारी र कमान समान रूपमा एकार्काका पर्यायको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। कमान बन्द भएपछि त्यहाँबाट उत्पन्न विभिन्न अवस्थाको चित्रण नै प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको मुख्य सार हो। चियाबारीमा जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत नै चिया उद्योग हो। यसैले कुनै पनि चियाबारी बन्द भएमा त्यस उद्योगसँग आश्रित चिया मजदुरहरूको अवस्था अति सोचनीय हुन्छ। कवि यसै यथार्थलाई व्यक्त गर्दै लेख्छन्-

कमान बन्द भन्दा बगानमा ताला

सम्झनु भो होला हजुरले?

तर, यहाँ कमानमा मात्र होइन हजुर

यहाँ सयौं मुखमा पनि तालाबन्दीको अवस्था छ। (पृ.१)

एक छाक खान पुग्ने सीमित आय भएका चिया मजदुरहरूको कुनै सञ्चय नहुने भएकोले अचानक चियाबारी बन्द हुँदा चिया मजदुरहरूको जीवनमा हाहाकार मचाउँछ। आफ्ना छोराछोरीको पढाइ, दशैँमा नयाँ लुगा लगाउने इच्छा र मासुभात खाने सपना कुनै पनि पुरा हुँदैन। यही कठिन जीवन भोगाइमा चिया मजदुरहरू बाँचेका छन्। गरिबी र सीमित आयमा चियाबारीका नेपालीहरू बाँचेका छन् भने अर्कोतिर अचानक भएको चियाबारी बन्दले चिया मजदुरहरूको जीवनमा कठिन समस्या उत्पन्न गराइदिन्छ। घामपानी सहेर बाँचेका चियाबारीका नेपाली मजदुरहरूले कुनै सन्तोषको जीवन व्यतित गर्न पाउँदैनन्। यस सम्बन्धमा कवि लेख्छन्-

गरीबको आँडमा कहिले

घाम पन्या होइन,

बाजे बराज्यु पनि

मुगलानको माटोमा कम्पनी

कमाउन आएको रे (पृ.१)

चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने आहान सुनेर चियाबारीमा रोजी रोटीका लागि आएका नेपालीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम लागेन। चिया कम्पनीले विभिन्न घाटा देखाएर चियाबारी बन्द गर्ने भएकाले मालिकवर्गको मनमानी र यस्तो योजनाबद्ध षड्यन्त्रका बिच आफ्नो घर र आफूले चरचराउँदै ल्याएको कोठेबारीको पुर्जापट्टा पनि

आफ्नो नाममा नहुनु नेपालीहरूको जीवनको ठुलो विडम्बना हो भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्।

उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको चरम शोषणमा पिल्सिएका नेपालीहरूको जीवनमा वर्तमानमा पनि कुनै परिवर्तन आएको देखिँदैन। यसैले चियाबारी बन्द हुँदा यसमा आश्रित नेपालीहरूको अवस्थामा धेरै असर पर्दछ। अर्कोतिर चियाबारी बन्द भएकोमा त्यसलाई राजनीतिक मुद्दा बनाएर राजनीति गर्ने कतिपय राजनीतिक सङ्गठन र नेताहरूप्रति पनि वङ्ग्य गरिएको छ। आफ्नो घर-घडेडीको पुर्जापट्टा नभएकोले एउटा चियाबारी अर्कोमा किनबेच हुँदा त्योसँगै चिया मजदुरहरू पनि बिक्री हुने प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कवि लेख्छन्-

मैले त सुनेको, हामीलाई पनि कता

राता रात नै बिक्री गरिदिन्छन् रे

एउटा हातबाट अर्को हातमा

हाम्रो पनि दाम काम हुन्छ रे (पृ.३)

यसरी भेंडाबाखा सरह अझै पनि चियाबारीका नेपालीहरू आफूले चालै नपाई रातारात एउटा मालिकको स्वामित्वबाट अर्को मालिकको स्वामित्वमा बिक्री भई जाने घटनाको उल्लेखले नेपालीहरू अझै सुकुमवासीजस्तो जीवन व्यतित गरिरहेका छन् भन्ने बुझिन्छ। चियाबारीमा कसैको पनि भविष्य सुरक्षित नभएकोले कुनै पनि चियाबारी बन्द भएको खण्डमा सबैजना एकजुट भएर त्यसको विरोधमा अघि आउने कविले सबैलाई आह्वान गरेका छन्।

चियाबारी जनजीवनको चित्रणमा केन्द्रित प्रस्तुत कवितामा कविले चियाबारी जनजीवनसँग सम्बन्धित कमान, तालाबन्दी, लकआउट, मुगलान, कम्पनीजस्ता शब्दहरूको

प्रयोग गरेकाले प्रस्तुत कविता चियाबारी समाजको चित्रणमा सफल देखिन्छ। चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको र चियाबारी बन्द भएपछि त्यसबाट उत्पन्न आर्थिक विषमताको चित्रण गर्नु नै प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : आलोच्य कविता चियाबारी जनजीवनलाई आधार गरी लेखिएको एउटा सफल चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध कविता हो। मूलतः कविले यस कवितामा चियाबारी बन्द भएपछि त्यस परिस्थितबाट उत्पन्न आर्थिक विचलनको अवस्थालाई चित्रण गरेका छन्। चियाबारीमा आश्रित नेपालीहरू अचानक भएको चियाबारी बन्दले केही सोचन सक्दैन भने राजनीतिक सङ्गठनहरू पनि आफ्नो राजनीतिक दुनो सोझाउन सक्रिय रहने हुनाले त्यसप्रति कविले व्यङ्ग्य गरेका छन्। चियाबारी बन्द भएपछि विद्यार्थीहरूको शिक्षामा देखिएको दुष्प्रभाव, नयाँ लुगा लगाउने र दशैं मनाउने नेपालीहरूको महान् चाडमा आएको विसङ्गति, परिवार धान्न गाह्रो परेको सामाजिक अवस्थाको चित्रण नै प्रस्तुत कविताले व्यक्त गरेको मूल भाव हो।

४.२.३.२ 'मेरो गाउँ इतिहास र वर्तमानको क्यानभासभिन्न' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : मेरो गाउँ इतिहास र वर्तमानको क्यानभासभिन्न शीर्षक कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध प्रमुख कविताहरूमध्येको एउटा हो। प्रस्तुत कविता एउटै पङ्क्तिमा रचिएको लामो गद्य कविता हो। यहाँ जम्मा सतासीवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। यहाँ मेरो गाउँ भनेर चियाबारीलाई भनिएको हो। विगतमा चियाबारीमा काम गर्ने नेपालीहरूको अवस्था के कस्तो थियो र वर्तमानमा के कस्तो भएको छ त्यसको चित्रण यहाँ गरिएको छ। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी र वर्तमान कालको चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरिएको प्रस्तुत कवितामा वर्षौंदेखि चियाबारीमा काम गर्दै आएका नेपालीहरूको

अवस्था विगतमा के कस्तो थियो र वर्तमानमा कस्तो देखिएको छ भन्ने विषयको कवितात्मक प्रस्तुति पाइन्छ।

(ख) कथावस्तु : मेरो गाउँ इतिहास र वर्तमानको क्यानभासभिन्न शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी जनजीवनको अतीत र वर्तमानको एउटा ऐतिहासिक दिग्दर्शन हो। यहाँ कविले चियाबारीलाई सङ्केत गरी मेरो गाउँ शब्दावली प्रयोग गरेका छन्। वर्षौं अघि यहाँ चियाबारी थिएन। नेपालीहरूले आफ्नो रगत र पसिना खर्च गरेर भविष्यमा केही सुख पाइएला भन्ने आशामा चियाका बोटहरू रोपेका थिए। कवि लेख्छन्-

आफ्नो अनुहार फेरिने आशामा

हरिया बिरूवाहरू लगाए,

हेर्दा हेर्दै बिरूवाहरू

हरिया बुझा भए (पृ. १६)

यसरी दार्जिलिङमा चियाबारी स्थापना भएपछि यहाँ विकासको मूल फुटेको थियो, तर चियाबारीमा काम गर्ने नेपालीहरूको अवस्थामा भने कुनै सुधार आएन भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। नेपालीहरू केवल काम गर्ने मसिन मात्र हुन् भन्नेबारे कवि लेख्छन् —

बिहानीको घण्टासँगै,

साइरनको आवाजसँगै

अभ्यस्त हातहरू

निस्कन्थ्यो टोकीभिन्न भविष्य टिप्न (पृ. १७)

विभिन्न यातना र हण्टर खाएर चियाबारीमा नेपालीहरू जीवन व्यतित गरिरहेका छन्। समयसँगै चारैतिर अमूल परिवर्तन भएर आयो। देशले उन्नति गन्यो, तर चियाबारीमा काम गर्ने नेपालीहरूको जीवनमा कुनै सुधार आएन। डर, त्रास र भयमा अतीतदेखि वर्तमानसम्म नेपालीहरू बाँचिरहेका छन् भनी कवि लेख्छन्-

धेरै चोटि हट्टाबाहर भएर

यस गाउँभिन्न भित्रिएको त्यो घर

साहेबको हेप्याँई

अनि हट्टाबाहरका त्रासहरू

अनुहारभरि पोतिएर

चोइली काट्दै, भस्मे फाँड्दै

माटोसँगै माटो भए (पृ. १७)

हट्टाबाहरको त्रासमा बाँचेका नेपालीहरू समयको फेरसँगै वर्तमानकालमा आइपुगेका छन्। चारैतिर विकासले आकाश छोए, देशले उन्नति गरे, चारैतिर काला काला सडकहरू निर्माण भए, कम्प्युटर र इन्टरनेटको युग आयो, तर अतीतदेखि वर्तमानसम्म चियाबारीका नेपालीहरू गरिबी, भोग, रोग र त्रासबाट कहिले मुक्त हुन नसकेको अभिव्यक्ति यस कवितामा पाइन्छ।

प्रस्तुत कवितामा मञ्चीय पात्रहरू उपस्थित छैनन्। यसर्थ प्रसङ्गवश मञ्चीय पात्रका रूपमा नभई चर्चित रूपमा मात्र आएका साहेब, बलबीर, रनबीर जस्ता पात्रका माध्यम कविले चियाबारी समाजको चित्रण गर्न खोजेका छन्। चियाबारी समाजको अतीत र

वर्तमानको समाजिक अवस्थाको प्रस्तुति नै प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : प्रस्तुत कविता चियाबारी र चियाबारी जनजीवनको चित्रणमा आधारित हुनाले यस कविताले दार्जिलिङमा चियाखेतीको थालनी भएपछि उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको यातनाका शिकार बन्दै आएका नेपालीहरूका विगत र वर्तमानको ऐतिहासिक रूपरेखा प्रस्तुत गरेको छ। स्वतन्त्रतापछि देशमा धेरै परिवर्तन र विकास भएर आए तापनि चियाबारीको सामाजिक क्षेत्रमा भने कुनै सुधार नआएको अवस्थाको चित्रण नै प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय विषय रहेको छ।

यस कवितामा कवि आफू तटस्थ रही तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम सम्पूर्ण घटनाक्रमको विवरण विस्तारपूर्वक गरिएको छ। अतीत र वर्तमानको चियाबारीका नेपालीहरूको सामाजिक अवस्थाको ऐतिहासिक सत्यलाई विभिन्न प्रतीक र बिम्बको सहायताले व्यक्त गर्न खोजिएको यस कवितामा 'मेरो गाउँ' भनेर चियाबारीको सामाजिक बिम्ब प्रस्तुत गरिएको छ।

यहाँ चियाबारीको अतीत र वर्तमानलाई जोडेर चियाबारीको सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिएकाले प्रस्तुत कविता चियाबारीको परिवेशमा केन्द्रित रहेको छ। अन्याय र अत्याचारको सामना गर्दै आएका नेपालीहरूको अवस्थाको चित्रणले चियाबारी समाजको कारुणिक परिवेश प्रकट भएको छ। चियाबारीसँग जोडिएका हरिया बुट्टा, साइरन, टोकी, हट्टाबाहर, साहेब, लकआउटजस्ता शब्दहरूको प्रयोगले प्रस्तुत कविता चियाबारी जनजीवनको सजिव चित्रण गर्नमा सक्षम भएको छ।

४.२.३.३ 'कथा चियाबारीको' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : कथा चियाबारीको शीर्षक कविताकै आधारमा प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहको नामाकरणसमेत गरिएको हुनाले अवश्यै प्रस्तुत कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध एक प्रतिनिधि कविता हो। यहाँ लामा-छोटा गरी जम्मा एकतीसवटा कविताका लहरहरू छन् र यो एउटै पङ्क्तिमा रचना गरिएको मुक्त छन्दको छोटो गद्य कविता हो। प्रस्तुत कविताले चियाबारीमा नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको सन्त्रासग्रस्त जीवनलाई प्रस्तुत गरेको छ। अभाव, अपुग, गरिबी, भोग, रोग, शोक आदिले ग्रस्त जीवन नै चियाबारी जीवन हो भन्ने प्रस्तुत कविताको आशय हो।

(ख) कथावस्तु : अभावग्रस्त र शोकग्रस्त चियाबारी जनजीवनको गाथामा केन्द्रित यस कवितामा कविले चिया उद्योगमा आश्रित नेपालीहरूको जीवनगाथालाई 'कथा चियाबारीको' भनेका हुन्। चियाबारीले आफ्नो गर्भमा चियाबारीको विभिन्न अवस्थासँग जोडिएका अनगन्ति कथाहरू लुकाएका छन्। स्वदेशी-विदेशी साहेबहरूको शोषणको शिकार बन्न परेको, हट्टाबाहर हुन परेको, कुटाइ र दण्ड भोग्न परेको अनगन्ति सच्चाइहरू चियाबारीको गर्भभित्र रहेका यथार्थहरू हुन्। कवि लेख्छन्-

यहाँ कथै-कथा छ

यहाँ व्यथै-व्यथा छ

कहिले नटुङ्गिने कथा

एउटा अभावको कथा

एउटा त्रासदीको कथा (पृ.४५)

विश्वमा नाम र दाम दुवै कमाएका दार्जिलिङको चिया उत्पादन हुने चियाबारीका मजदुर नेपालीहरूको अवस्था भने जहिले पनि अभावमा बितेको छ। सास थाम्न सक्ने सीमित आयमा आफ्नो जीवन व्यतित गर्न परेकाले चियाबारी जीवन एक छाक खान र लाउनसम्म मात्र सीमित रहेको छ। यही अभाव, रोग र शोकमा जीवन बिताइरहेका नेपालीहरूको जीवन टाडाबाट हेर्दा सुन्दर देखिए तापनि नजिकबाट अन्धकारमा डुबेको छ भन्ने यथार्थलाई कवि जोर दिँदै लेख्छन्-

सन्तान होइन आमाहरूले

जन्माउँछिन् प्रतिदिन एउटा कथा

भोकको कथा, रोगको कथा,

अभावले चेष्टिएको

संघर्षले पिल्सिएको

एउटा भयंकर कथा

एउटा चियाबारीको कथा (पृ.४६)

सुन्दा दन्ते कथाजस्तो लाग्ने, तर नेपालीहरूका पुर्खाले भोगेको अतीतको कथा र वर्तमानमा उनैका पिँढीले भोग्दै आएको कष्टमय र दयनीय चियाबारी जीवनको कथालाई यहाँ 'कथा चियाबारीको' भनिएको हो। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको यातना, अन्याय र अत्याचार सहँदै आएका चियाबारीका नेपालीहरूको जीवनगाथाको अभिव्यक्ति प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको केन्द्रीय कथ्य हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : कथा चियाबारीको शीर्षक कविताले चियाबारीको व्यथापूर्ण जीवनको कथा भनेको छ। विश्वमा नाम र दाम कमाएको दार्जिलिङ चियाका

स्याहारसम्भारकर्ता नेपालीहरूको अवस्था भने नरकतुल्य छ भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। विभिन्न भय, त्रास र डरमा बाँचन परेका नेपालीहरू भौतिक सुविधादेखि वञ्चित रहनु परेको कथा नै प्रस्तुत कविताले व्यक्त गरेको केन्द्रीय भाव हो।

कथा चियाबारीको भनेर यस कवितामा कविले चियाबारीमा कष्टपूर्ण जीवन व्यतित गरिरहेका नेपालीहरूको जीवनगाथालाई सङ्केत गरेका हुनाले अतीतमा चियाबारी जीवन करुणामय र त्रासदीपूर्ण थियो। रोग, भोग र शोकमा बाँचेको चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति नै यस कविताको मूल स्वर हुनाले यस कवितामा भोक, अभाव, संघर्षका कथाहरूले व्याप्त चियाबारी समाजको कारुणिक कष्टमय र त्रासदीपूर्ण परिवेश प्रस्तुत छ।

आलोच्य कवितामा कवि आफू तटस्थ रही तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम चियाबारीको कथा प्रस्तुत गरिएको छ। कविताको शीर्षकले बोकेको प्रतीकात्मक अर्थ चियाबारीमा नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको कष्टमय जीवनको गाथा हो। यसैका माध्यम कविले उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको शोषणको घानमा पिल्सिएका नेपालीहरूले कहिले पनि सुख पाउन सकेनन् भन्ने यथार्थलाई प्रतीकात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गरेका छन्।

४.२.३.४ 'बाबुराम कहाँ हारेको हो र!' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *बाबुराम कहाँ हारेको हो र!* शीर्षक कविता चियाबारी समाजसम्बद्ध कविताहरूमध्येको एक प्रतिनिधि कविता हो। प्रस्तुत कवितामा लामाछोटा गरी जम्मा पचासवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। एकै पङ्क्तिमा र मुक्त छन्दमा रचना गरिएको यो गद्य कविता हो। चियाबारीमा मालिकले मजदुरमाथि गर्ने शोषण र अत्याचारको विरोधमा आत्महत्या गर्ने दार्जिलिङको चुडथुङ चियाबारी निवासी बाबुराम देवानलाई केन्द्रमा राखेर लेखिएको प्रस्तुत कविताले एकातिर मालिकको शोषणको विरोधमा आवाज

उठाएको छ भने अर्कोतिर मालिकको पक्ष लिएर काम गर्ने तत्कालीन सरकारप्रति व्यङ्ग्य गरेको छ। बाबुराम एकजना भएकै यथार्थ पात्र हो। उसले मालिकको अन्यायको विरोधमा साङ्केतिक विरोध जनाउन आत्महत्या गरेर चियाबारी समाजमा क्रान्तिको बीज रोपेका थिए। कविले यिनै यथार्थ पात्रलाई टिपेर उसको वलिदानलाई कवितात्मक विषय बनाई कविता रचना गरेका हुन्।

(ख) कथावस्तु : बाबुराम कहाँ हारेको हो र ! शीर्षक कविता चुडथुड चियाबारीका चिया मजदुर बाबुराम देवान नामको एकजना यथार्थ पात्रका माध्यम चियाबारी जनजीवनलाई देखाउन खोजिएको कविता हो। बाबुरामले मालिकको अन्याय र अत्याचारको विरोध जनाउन वलिदानी आत्महत्या गरेका थिए भने आत्महत्या गर्नभन्दा अघि 'सुसाइड नोट'मा मालिकले चिया मजदुरमाथि कसरी शोषण गर्छ भन्नेबारेको वृत्तान्त विवरण लेखेका थिए। चिया मालिकको अन्यायको विरोधमा आत्महत्या गरेर बाबुराम देवानले जुन साङ्केतिक विरोध जनाए त्यो सबैको निम्ति प्रेरणास्रोत थियो। यसैले बाबुराम कहिले मर्ने छैन भन्दै कवि लेख्छन्-

बाबुराम कहाँ बितेको हो र

उ त प्रत्येक मजदुरको छाती भरि भरि

अझ आलो भएर बाँचेको छ (पृ.४७)

बाबुरामलाई केन्द्रमा राखेर कविले चियाबारीका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक वस्तुस्थितिको चित्रण गरेका छन्। आफ्नो अधिकारको निम्ति डटेर सामना गर्नुपर्छ भन्ने चेतना फैलाएको छ। वर्षौंदेखि चियाबारीमा काम गर्दै आएका नेपालीहरूको भागमा निराशा सिवाय अरु केही परेन। यसैले बाबुरामको आत्महत्या चियाबारीमा नयाँ बिहानीको सङ्केत हो भन्ने भावना कविले व्यक्त गरेका छन्। कवि लेख्छन्-

चिया सिहादैँ

मजदुरहरूको हृदयभरि

फूल बनेर फुलेको छ

शोषकहरूको छात्तीभरि

शूल भएर बिझेको छ

उ कहाँ निभेको हो र

एउटा नौलो किरणसँगै

संसारै उज्यालो पार्नेगरि

उ फेरि बलेको छ (पृ.४८)

वस्तुतः बाबुराम कहाँ हारेको हो र ! शीर्षक कविताले चियाबारीको अन्यायपूर्ण जीवनगाथालाई प्रस्तुत गरेको छ। मालिकको अन्यायको विरोधमा बाबुरामले आत्महत्या गरेर साङ्केतिक रूपमा विद्रोह गरेको घटनाबाट मालिकहरूको चियाबारी जनजीवनप्रतिका अन्याय र अत्याचारबारे थाहा पाउन सकिन्छ। बाबुरामको आत्महत्या उसको जीवनको अन्त्य होइन, यो त चियाबारीमा नयाँ क्रान्तिको सुरुवात हो। उसको शहिदी बलिदानले चियाबारीमा नयाँ जीवनको दिशा सङ्केत गरेको छ भन्ने सन्देश प्रस्तुत कविताको कथावस्तुले व्यक्त गरेको छ।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीमा लेखिएको बाबुराम कहाँ हारेको हो र ! कविताको शीर्षक नै प्रतीकात्मक छ। बाबुराम चियाबारीमा नयाँ बिहान ल्याउने क्रान्तिकारी पात्रको प्रतीक हो। उसको माध्यम कविले यहाँ नयाँ क्रान्तिको घोषणा गरेका छन्। चियाबारीका मालिकहरूले चिया मजदुरमाथि गर्ने

शोषणको विरोधमा उठाएको आवाजलाई प्रतीकात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएकाले प्रस्तुत कविता सङ्घर्ष, त्याग र बलिदानको एउटा काव्य बिम्ब बनेको छ।

स्वातन्त्र्योत्तर भारतमा उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले चियाबारीका स्वामित्व छाडेर गए तापनि चियाबारी समाजमा मालिकवर्गको मानसिकतामा चिया मजदुरहरूका हक र हितप्रति कुनै नयाँ परिवर्तन नआएको यथास्थितिवादी परिवेशलाई लिएर प्रस्तुत कविता लेखिएको हो। कविले चिया मालिकहरूको शोषणको विरोधमा बाबुराम देवानले दिएको बलिदान र उत्सर्ग त्यसै खेर नजाने र त्यो चियाबारीमा नयाँ क्रान्तिको सुरुवात हो भनेका छन्। वास्तवमा चियाबारी समाजमा नेपालीहरूमाथि भएका विभिन्न किसिमका अन्याय, अत्याचार र शोषणको चरमोत्कर्षलाई बाबुरामको माध्यम चित्रण गर्नु प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय कथ्य हो।

४.२.४ 'चियाबारी पाखाका कविताहरू' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

चियाबारी पाखाका कविताहरू (सन् २०१३) शीर्षक कविता सङ्ग्रहका कवि माधव बुढाथोकी हुन्। यस सङ्ग्रहमा जम्मा एकसट्टीवटा कविताहरू सङ्गृहीत छन्। *चियाबारी पाखाका कविताहरू* भनेर कविले चियाबारी जीवनसँग जोडिएका नेपालीहरूको जीवनगाथालाई भनेका हुन्। वर्षौंदेखि विभिन्न सुख-दुःखको सामना गर्दै आएका नेपालीहरूले चियाबारीमा जुन किसिमको जीवन भोगे त्यो नै चियाबारी पाखाका कविताहरूले अभिव्यक्त गरेका मूल स्वर हो। आफ्नो सम्पूर्ण पसिना खर्चेर पनि एकछाक राम्रो खान नपाउने चियाबारी जीवनलाई कविले काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन्। यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत सबै कविताहरूले चियाबारी जीवनको चित्रण गरेका छन्। यहाँ सङ्गृहीत कविताहरूमध्येबाट चियाबारी र चियाबारी जीवनसँग जोडिएका प्रतिनिधि कविताहरू *चिया जीवन, कमानमा पानी, बेघर चिया श्रमिकका मौनताहरू तोडिनुपर्छ* र

मृगतृष्णाका गाछहरूको मात्र आधार लिई चियाबारी जीनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ।

४.२.४.१ 'चिया जीवन' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : चिया जीवन शीर्षकको प्रस्तुत कविता वर्षौंदेखि पाराङकी आमाजस्ता हजारौं चिया मजदुरहरूले व्यतित गरिरहेको चियाबारी जीवनलाई लिएर लेखिएको कविता हो। जम्मा चालीसवटा लामा-छोटा कविता लहरहरूमा आबद्ध मुक्त छन्दमा रचना गरिएको प्रस्तुत कविता एकै पङ्क्तिको लामो गद्य कविता हो।

यहाँ 'चिया जीवन' भनेर कविले चियाबारीमा नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको जीवनलाई भनेका हुन्। प्रस्तुत कवितामा केन्द्रीय पात्रको रूपमा रहेकी पाराङकी आमालाई चियाबारीमा काम गर्दै आएका नेपाली महिलाहरूको प्रतिनिधिको रूपमा लिएर उसको माध्यम कविले वर्षौंदेखि चियाबारीमा नेपाली मजदुरहरूले बिताउँदै आएको कारुणिक जीवनको कटु सत्यलाई देखाउन खोजेका छन्। पाराङकी आमाको अतिरिक्त प्रसङ्गवश आएका अन्य निमुखा चिया मजदुरहरू मैतीकी आमा, मनमती, धनमती, कर्णबहादुर, हस्ते, भक्ते आदिले पनि चियाबारीको जनजीवनलाई प्रतिनिधित्व गरेका छन्। चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसँग जोडिएका घण्टा, मेलो, चियाको मुना, टोकी, ट्राफ, घानी, सुक्लाइ जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले प्रस्तुत कवितालाई चियाबारी जनजीवनको धेरै नजिक पुऱ्याएको छ। अझ नेपाली जातिको झर्रो व्यक्तिवाचक नामहरू पाराङकी आमा, मैतेकी आमा, मनमती, धनमती, कर्णबहादुर, हस्ते, भक्तेजस्ता नामको प्रयोगले पनि यस कवितामा ग्रामीण परिवेश प्रतिबिम्बित हुन्छ। एकछाक खान पुग्ने सीमित आयमा बाँचेका नेपालीहरूको जीवन साह्रै कष्टमय छ भन्ने आशय यस कविताको रहेको छ।

(ख) कथावस्तु : चिया जीवन शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारीमा नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको जीवनको कथा हो। पाराङकी आमालाई केन्द्रमा रखेर कविले

चियाबारीमा नेपाली महिलाहरूले व्यतित गर्दै आएको जीवनको चित्रण गरेका छन्। बिहान उठेर हतार हतार घरको कामधन्धा सकेर मेलोतिर जानुपर्ने हतारको जीवन नै चियाबारीका नेपालीहरूको दैनिकी हो। शताब्दीदेखि चियालाई आफ्नो सम्झेर नेपाली महिलाहरू बाँचेका छन् भनी कवि लेख्छन्-

चियाको मुनालाई मुट्टीमा अँठ्याएर

मुटुसितै साटेकी छ

जीवन चियाको मुनामा (पृ. ११)

चियाबारीलाई आफ्नो बलवैश दिएर पाराडकी आमा, मैतेकी आमा, मनमती, धनमती, कर्णबहादुर, हस्ते, भक्तेहरूले उत्पादन गरेको चिया सम्भ्रान्त मानिसहरूले प्रत्येक बिहान चुस्की लिँदै आनन्द मानेर पिउने गर्छन्, तर चियाबारीमा काम गर्ने मानिसहरूको कष्टमय जीवनबारे उनीहरूलाई थाहा नहुनु चियाबारी जनजीवनको विडम्बना हो। कवि लेख्छन्-

मुट्टीमा कसिएको छ जीवन

टोक्र्रीमा फ्याँकिनलाई

ट्राफमा ओइलिनलाई

घानीमा पेलिनलाई

सुकलाइमा सुक्नलाई (पृ. ११)

बिहान उज्यालो भएदेखि बेलुकीसम्म वर्षौँदेखि काम गर्दै आएका चियाबारीका नेपालीहरूको एक छाक राम्रो खान नपुग्ने आर्थिक दूरावस्थाको परिवेशमा सधैं अपुग,

अभाव, दुःख र पीडामा चियाबारी समाज अडेको वस्तुस्थितिलाई प्रस्तुत कविताको कथावस्तुले चित्रण गरेको छ।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : चिया जीवन शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारीमा नेपालीहरूले कष्टमय जीवन बिताउँदै आएको जीवनगाथालाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएको उत्कृष्ट कविता हो। बिहान उज्यालो भएदेखि बेलुकीसम्म काम गर्दा पनि एकछाक राम्रो खान नपुग्ने पाराडकी आमाजस्ता हजारौं नेपालीहरू वर्षौंदेखि चियाबारीमा कष्टमय जीवन व्यतित गर्न बाध्य छन्। विश्वप्रसिद्ध दार्जिलिङ चिया तयार गर्ने नेपालीहरू चियाबारीमा पिल्सिदै आएको यथार्थ नै चियाबारी समाजको यथार्थ हो। समग्रमा चियाबारीमा अभाव र अपुगबिच नेपालीहरूले व्यतित गर्दै आएको कष्टमय जीवनको चित्रण नै प्रस्तुत कविताले अभिव्यक्त गरेको चियाबारी समाज हो।

४.२.४.२ 'कमानमा पानी' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : कमानमा पानी शीर्षकको प्रस्तुत कविता बर्खाको समयमा चियाबारीमा देखिएका समस्यालाई लिएर लेखिएको कविता हो भने यहाँ 'कमानमा पानी' भनेर बर्खाको समयमा चियाबारीमा देखिएका समस्यालाई भनिएको हो। एकै पङ्क्तिमा रचना गरिएको यस कवितामा लामाछोटा गरी जम्मा उन्तीसवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। यो एउटा लघु आकारको गद्य कविता हो। सुकमाया केन्द्रीय पात्रा रहेका छन् भने उसैको केन्द्रीयतामा कविताको भावभूमि विस्तार भएको छ। सुकमाया एकजना चिया मजदुर हो। उसले आफूजस्ता हजारौं महिला चिया मजदुरहरूको करूणामय अवस्थाको प्रतिनिधित्व गरेकी छे। बर्खामा अधिक चियापत्ति उत्पादन हुने भएकोले झरी बादल केही नभनी बाध्य भएर चियापत्ति टिप्नु पर्ने, डोको नाम्लो नसुकेर चिसै बोक्नुपर्ने अवस्थाको चित्रणबाट चियाबारीमा महिलाहरूले बिताउन परेको कष्टमय जीवनको अनुमान गर्न सकिन्छ। कविले चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसँग जोडिएका टोक्रा, तिर्पाल, प्लास्टिक,

बास्किट, गन्ती, मेलो, गम्बुट, पत्तिजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेर कवितालाई चियाबारी जीवनको नजिक पुऱ्याएका छन्।

(ख) कथावस्तु : कमानमा पानी शीर्षकको प्रस्तुत कविता पानीझरीमा नेपाली महिलाहरूले चियाबारीमा काम गर्दा भोगेको अवस्थालाई लिएर लेखिएको कविता हो। हिँउद बर्खा चियाबारीमा काम गरेर जीवन व्यतित गर्नुपर्ने नेपालीहरूको निम्ति चियाबारीमा काम गर्नु सिवाय जीविकोपार्जनको अर्को विकल्प पनि छैन। सीमित आयमा धेरै कठिन यातना भोगेर काम गर्नुपर्ने चियाबारी जीवन बाध्यतामा डुबेको छ भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। बर्खामा एकोहोरो पर्ने झरीबिच चियापत्ति टिप्नु पर्ने भएकोले नेपाली महिलाहरूको अवस्था धेरै कष्टकर रहन्छ। कवि लेख्छन्-

भिजेको तिर्पाल

नीलो प्लास्टिकलाई

भिजेको टोक्रीमा हालेर

चिसो नाम्लोले बोकी

सुकमाया काममा हिँडी (पृ.२३)

एकोहोरो परेको पानीले एकातिर काम गर्न कठिन हुन्छ भने अर्कोतिर दाउरा भिजेर आगो नै बल्न गाह्रो हुन्छ। यस्तो अवस्थामा भिजेको तिर्पाल, नाम्लो र टोक्री बोकेर काममा जानुपर्ने कष्टकर जीवनलाई कविले यस कवितामा अभिव्यक्ति दिएका छन्। यही समय अधिक चियापत्ति उब्जाउ हुने मौसम भएकोले सबैले खटेर काम गर्नुपर्छ। चियाबारीमा थोरै हाजिरा भएकाले बर्खाको समयमा बिघा कमाउने लोभमा नेपालीहरू रूजीभिजी काम गरेको प्रसङ्गलाई पनि कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। चियाबारीको कष्टमय जीवनको चित्रणसँगै पानी झरीमा चियाबारीमा कसरी नेपाली

महिलाहरूले काम गर्छन् भन्ने सन्दर्भको प्रस्तुतिका साथै वर्षौंदेखि पानीझरी केही नभनी जीवनलाई मृत्युको नजिक पुऱ्याएर चियाबारीमा काम गर्नुपर्ने वाध्यतामूलक चियाबारी जीवनको चित्रण प्रस्तुत कविताको मुख्य कथावस्तु हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : *कमानमा पानी* शीर्षक कविता सुकमायाको माध्यम चियाबारी जनजीवनलाई चित्रण गरिएको कविता हो। पानी झरीमा पत्ति टिप्न जान पर्ने चियाबारीको वाध्यतापूर्ण जीवनलाई कविले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्। एकातिर पानी परेर सिकसिक लाग्दो हुन्छ भने अर्कोतिर नाम्लो-टोकी भिजेर र दाउरा नसुकेर चिसै बोक्नुपर्ने अवस्थाको चित्रणबाट कष्टमय चियाबारी जीवनको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

सुकमायाले प्रतिनिधित्व गरेको प्रस्तुत कवितामा सुकमाया चियाबारीमा काम गर्ने हजारौं महिला मजदुरहरूको प्रतीकको रूपमा रहेको छ। यसरी नै स्थानीय चलनचल्तीमा आएका शब्दहरूले चियाबारी जनजीवनको विभिन्न अर्थमा प्रतीकात्मक अर्थ बोकेका छन्। चियाबारी स्वयम्मा एउटा बिम्ब हो। यहाँ पानी झरीमा महिला मजदुरहरूले व्यतित गर्नु परेको जीवनबाट कष्यमय चियाबारी जीवनको बिम्ब प्रस्तुत छ। यस किसिमको परिवेशमा रचित आलोच्य कविता चियाबारी समाजको एउटा यथार्थ चित्रण हो।

४.२.४.३ 'बेघर चिया श्रमिकका मौनताहरू तोडिनुपर्छ' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *बेघर चिया श्रमिकका मौनताहरू तोडिनुपर्छ* शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी र चियाबारी जनजीवनको चित्रणमा केन्द्रित रहेको कविता हो। लामा-छोटा गरी जम्मा ब्यानबेवटा कविता लहरहरूमा आबद्ध एकै पङ्क्तिमा रचना गरिएको र मुक्त छन्दमा लेखिएको यो लामो गद्य कविता हो।

कविले यहाँ 'बेघर चिया श्रमिकहरूको मौनताहरू तोडिनुपर्छ' भनेर चियाबारीमा वर्षौंदेखि विभिन्न यातनाहरू सहँदै आएका नेपालीहरूको जागरूक विद्रोहात्मक आवाजलाई

सङ्केत गरेका छन्। चियाबारीमा बस्दै आएका र त्यसैलाई आफ्नो सर्वस्व ठान्दै आएका नेपालीहरूले आजसम्म आफू बस्दै आएको घर-घडेडीको पुर्जापट्टा नपाएकोमा आक्रोस व्यक्त गर्दै अब सबै मौनताहरू तोडी आफ्नो हक र हितको निम्ति लड्नुपर्ने आह्वान कविले गरेका छन्। चियाबारीमा नेपालीहरू चिया उत्पादन गर्ने मसिन मात्र नभई यिनीहरूको पनि स्वतन्त्र अस्तित्व छ भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत कविताले व्यक्त गरेको छ। तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम सम्पूर्ण घटनाक्रमको विवरण प्रस्तुत गरिएको यस कवितामा उपनिवेशवादी अङ्ग्रेज मालिकहरू शोषकको प्रतीकका रूपमा रहेका छन्।

(ख) कथावस्तु : बेघर चिया श्रमिकका मौनताहरू तोडिनुपर्छ शीर्षक कविता चियाबारीमा बस्दै आएका नेपालीहरूको घर-घडेडीको पुर्जापट्टा प्राप्तिसँग सम्बन्धित छ। चियाबारीमा नेपालीहरूको आफ्नो कोठेबारी र घर घडेडीको पुर्जापट्टा नभएकोले अझै पनि नेपालीहरू शरणार्थीसह जीवन व्यतित गर्न बाध्य छन्। अङ्ग्रेजहरूको समयमा तिनीहरूको अघि नेपालीहरूले छाता ओड्न नपाइने, जुत्ता लगाउन नपाइने प्रसङ्गलाई पनि कविले यहाँ जोडेका छन्। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको शोषणको घानमा पिल्सिएका नेपालीहरू अझै पनि स्वदेशी मालिकहरूको उपनिवेशी सोंचबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् भने आफू बस्दै आएको घर-घडेडीमा पनि घर बनाउन नपाएको प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कवि लेख्छन्-

मेरा बाजेले छाता ओड्न नपाएको

मेरा बाबुले जुत्ता लाउन नपाएको

सलकै दोहोरिएको छ

आज मेरो नातीले कमानमा घर

बनाउन नपाउने भएको

इतिहास दोहोरिएको छ (पृ.२७)

चियाबारीलाई आफ्नो सर्वस्व मान्दै आएका नेपालीहरूलाई चियाबारीले कहिले सुखमय जीवन दिन सकेन। भय, त्रास र डरमा नेपालीहरूले आफ्नो जीवन व्यतित गरिरहेका छन्। एकातिर चियाबारीमा काम गर्ने चिया मजदुरहरूप्रति मालिकहरूको उदासीन नीति अर्कोतिर सीमित ज्यालाको हाजिरामा काम गर्नुपर्ने बाध्यतापूर्ण जीवनले चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्था जटिल बन्दै गइरहेको छ। यस्तो अवस्थामा एकातिर चियाबारी दिनदिनै रूग्न बन्दै गइरहेको छ भने अर्कोतिर आफू बस्दै आएको घर-घडेडीको पुर्जापट्टा आफ्नो नाममा नभएकोले एकदिन चियाबारीमा नेपालीहरू घरविहीन हुने आशङ्का कविले व्यक्त गरेका छन्।

चियाबारीमा नेपालीहरूको जीवनको कुनै मूल्य छैन। नेपालीहरू केवल चियाबारीमा काम गर्ने मसिन मात्र हुन्। सबै क्षेत्रबाट प्रताडित बन्न पुगेका चियाबारीका नेपालीहरूको अवस्थाको चित्रणमा कवि लेख्छन्-

कोलकतामा बसेका चिया मालिकका

वातानुकुलित कोठामा

चिया श्रमिकको अँध्यारो भविष्यको

सम्झौता भैसकेको गन्ध आइसकेको छ (पृ.२८)

यस कवितामा कविले वातानुकुलित कोठामा बसेर चिया मजदुरहरूको भाग खोस्ने र तिनीहरूमाथि अन्याय गर्नेहरूप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन्। चियाबारी सिहादै आएका चिया मजदुरहरूलाई चियाबारीले दुःख सिवाय अरु केही दिएको छैन। यहाँ पलपलमा चिया मजदुरहरूमाथि अन्याय गरिन्छ। यस्तो अवस्थामा एकदिन नेपालीहरू चियाबारीबाट विस्थापित हुने अवस्था आउनेछ भन्ने सङ्केत कविले व्यक्त गरेका छन्। आफू जन्मी हुर्की

बढेको चियाबारीलाई आफ्नो सर्वस्व ठान्ने प्रवृत्ति अब बन्द गर्नुपर्छ भन्दै कविले सबै बन्धन र घेराहरू तोडेर अब एकजुट भई आफूमाथि हुने अन्यायको विरोधमा आवाज उठाउने दिन आएको सूचित गरिएको आलोच्य कविताको कथावस्तुले चियाबारी समाजमा देखा परेको जागरणको शङ्खघोष गरेको छ।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : बेघर चिया श्रमिकका मौनताहरू तोडिनुपर्छ शीर्षक कविताले चियाबारीमा स्थायी रूपमा बस्दै आएका नेपालीहरूको घर-घडेडी र कोठेबारीको पुर्जापट्टा आफ्नो नाममा हुनु पर्नेमा जोर दिएको छ। अभाव, अपुग र विभिन्न यातनाहरू सँहदै आएका नेपालीहरू चियाबारीमा बाध्यतापूर्ण जीवन बिताइरहेको अवस्थामा एकदिन चियाबारीबाट विस्थापित हुनुपर्ने भयावह स्थितिको चित्रणले सम्पूर्ण चियाबारी समाजका बासिन्दालाई यस कवितामा सचेत गराइएको छ। कोलकत्ताको वातानुकूलित कोठामा चिया मजदुरहरूको भाग्यको निर्णय गरिने हुनाले अब त्यसको विरोधमा सबै उठेर विद्रोह गर्ने आह्वान कविले गरेका छन्। यसैले चियाबारीमा अबको सङ्घर्ष पुर्जापट्टा प्राप्तिमा लागि हुनुपर्छ भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय स्वर हो।

४.२.४.४ 'मृगतृष्णाका गाछहरू' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : मृगतृष्णाका गाछहरू शीर्षक कविता मृगतृष्णाजस्तो चियाबारी जीवन छ भन्ने विषयलाई आधार गरी लेखिएको कविता हो। जम्मा बाह्रवटा कविता पङ्क्तिमा संरचित प्रस्तुत कवितामा लामाछोटा गरी जम्मा नवासीवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। मुक्त छन्दको प्रयोग गरिएको यो एउटा गद्य कविता हो। प्रस्तुत कवितामा चियाबारी र चियाबारी जनजीवनसँग जोडिएका गाछ, साहेब, झिंझा, रासिनको चामल, बिघा, टोक्री, मरदजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएकाले कवितालाई प्रभावकारी बनाउनका साथै चियाबारी जीवनको अभिव्यक्तिमा पनि स्वाभाविकता थपिएको छ। तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीमा सबै घटनाक्रमहरू क्रमशः विकसित भएको यस कवितामा 'मृगतृष्णाका गाछहरू'

भनेर कविले चियाबारीका नेपालीहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा सङ्केत गरेका छन्, किनभने 'गाछहरू' चियाबारीका मानिसहरू धनसरी, मनसरी, वीरे, मने, कर्णे, धनवीर, मनवीर, सुखवीरजस्ता पात्रका प्रतीक हुन् भने 'मृगतृष्णा' सपना पूरा नभएका चियाबारी समाजका मानिसहरूको अतृप्त इच्छा र आकांक्षाको प्रतीक हो।

(ख) कथावस्तु : मृगतृष्णाका गाछहरू शीर्षक कविता सुखी जीवनको मृगतृष्णा बेकेर बाँचेका चियाबारीको कष्टमय जीवनमा केन्द्रित कविता हो। बिहान भालेको डागमा उठेर बेलुकी साँझ नपरेसम्म निरन्तर रूपमा काम गर्दा कतिका हाड र खुट्टाहरू खिएर गए, तर चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्थामा कुनै सुधार आएन भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको समयदेखि निरन्तर रूपमा चलेको शोषणको क्रममा नेपालीहरूको सपना कहिले पूरा हुन नसकेको भाव व्यक्त गर्दै कवि लेख्छन्-

यी चियाका गाछहरू

अझै पनि हरियै छन्

नग्न पारेर तिमीलाई

तिम्रो रगत र पसिनाहरू

चुसेर ती हरिया छन् (पृ. १०५)

विश्वमा नाम र दाम दुवै कमाएका दार्जिलिङ चियाका मूल उत्पादक मजदुरबर्गको अवस्था भने सोचनीय रहेको छ। परिश्रम गरेर पसिना बगाउने चिया मजदुरहरूको भागमा उसिनेको आलु र आँटाको झोलबाहेक केही पर्दैन भने साहेब र मालिकको भागमा सबै सुख पर्छ भन्दै कवि लेख्छन्-

यता तिम्रो सिल्भरको थालमा

रासिनको चामल पस्किएको छ

इस्कूसको झोल र रायोको साग छ

तिम्रो बारीमा रोपेको

डल्ले खोर्सानीको टुक्रा छ (पृ.१०६)

गरिबी र अपुगले गर्दा आफ्ना सपनाहरू पुरा नभएको परिस्थितिबिच आफ्ना छोराछोरीको कलेज पढ्ने धोकोलाई पनि गरिबीले गर्दा पढाउन नसकेको वाध्यतालाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन्। यसरी पढ्न नपाएर धेरै युवाहरू मरदको रूपमा काम गरेको प्रसङ्गलाई पनि कविले उल्लेख गरेका छन्। केही हुन्छ कि भन्ने सपना लिएर बाँचेका नेपालीहरूको अवस्थालाई कविले चियाबारीमा नेपालीहरूको जीवन मृगतृष्णाजस्तो छ भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन्। एकातिर आर्थिक अवस्था कमजोर छ भने अर्कोतिर आफू बस्दै आएको जमीनको पुर्जापट्टा पनि आफ्नो नाममा छैन भन्ने प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कवि लेख्छन्-

तिमीले आफ्नो भनेको कोठेबारी

तिमीले आफ्नो भनेको बारीको कान्ला

अझै पनि तिम्रा भएनन्

जसरी तिम्रा बाजेका आफ्ना थिएनन्

तिम्रा बाबुका आफ्ना थिएनन्

तिम्रा पनि आफ्ना होइनन् (पृ.१०७)

यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ चियाबारीलाई सर्वस्व ठान्ने चियाबारीका नेपालीहरूको जीवन सुरक्षित छैन। यसैले चियाबारीमा एकदिन अवश्यै सुखको दिन आउनेछ भन्ने मृगतृष्णा पालेर बाँचेका नेपालीहरूको सपनाको अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत कविताको कथावस्तुको मूल सार हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : मृगतृष्णाका गाछहरू शीर्षक कविता चियाबारी र चियाबारी जनजीवनको चित्रणमा केन्द्रित कविता हो। वर्षौंदेखि चियाबारीमा काम गर्दै आएका नेपालीहरूको चियाबारी जीवन मृगतृष्णा अथवा सुख्खा मौसममा पानीको मिथ्या प्रतीतिजस्तै रहिआएको अवस्थाको चित्रण गरेर कविले चियाबारी समाजको वर्तमानलाई प्रकट गरेका छन्। सुरुमा उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको शोषणको घानमा पिल्सिएका नेपालीहरू अझै पनि स्वदेशी मालिकहरूको उदासीनता, अन्याय र अत्याचारको शिकार भइरहेको अवस्था नै चियाबारी समाजको अवस्था हो। यसैले आफूले आफ्नो ठानेर सिहारेको चियाबारीमा नेपालीहरूले कहिले सुख पाएन भन्ने अभिव्यक्ति व्यक्त गर्दै चियाबारी जीवनलाई मृगतृष्णाको प्रतीकको रूपमा कविले प्रस्तुत गरेका छन्। समग्रमा कष्टमय चियाबारी जीवनको चित्रण र त्यसबाट उत्पन्न चियाबारीको विपन्न अवस्थाको प्रस्तुति नै यस कवितामा चित्रित चियाबारी समाज हो।

४.२.५ 'चिया जीवन' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन

चिया जीवन (सन् २०१४) कविता सङ्ग्रहका कवि भूपाल सुब्बा हुन्। यस सङ्ग्रहमा जम्मा एकतीसवटा लामा छोट्टा कविताहरू रहेका छन्। विभिन्न आयामका यी कविताहरूले चियाबारी जनजीवनका विभिन्न पक्षलाई कहीं अधिक मात्रामा कहीं आंशिक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन्। यहाँ सङ्गृहीत कविताहरू हुन्- करडको सङ्गीत: बेपवाँकको नाँच, जीवनको शुरूवात, सुम्सुमाउन नभ्याएको सुम्लो, चियाबारीको डिलबाट मेट्रोपलिटिन

शहरको सपना, पसिनाको मोल, दोसाँधमा, घुम्तीको बिसाउनी घर, चिया जीवन, बतासहरू, आमाको सास, रमिता, दुङ्गाको बास, इच्छा कि विवशता, मनको कुना बोल्छ, आशा, एकरूपता, बाध्यता पलायनका, परदेश भएको आँगन, बेअर्थ होला यथार्थ, चियाबारीको सिमाना पारि, मनमायाले आकाश सोँचन थालेको छ, जीवनार्पण, गाउनु पर्ने गीत, साइनो नपाएको मान्छे, छात्तीको पीडा, रातभरिको रिक्तो सपना, हरेक थोकको सिमाना हुन्छ, उमङ्गको गीत, दार्जीलिङ्ग कसरी बाँचिरहेछ, हरियो पीडा, मेरो मायाको गाउँमा। लामा छोटा विभिन्न आयामका यी कविताहरूले चियाबारी जीवनका विभिन्न पक्षलाई कुनै न कुनै अंशमा प्रस्तुत गरेका छन्। उपर्युक्त कविताहरूमध्येबाट प्रबल रूपमा चियाबारी जनजीवनलाई प्रस्तुत गरेका कवितामा मात्र चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ।

चिया जीवन भनेर चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको जीवनलाई भनिएको हो। चियाबारीमा नेपालीहरू कसरी अन्याय र अत्यचारको शिकार भएर बाँचेका छन् त्यसको साङ्गोपाङ्गो चर्चा यहाँ भएका कविताहरूमा व्यक्त गरिएको छ। पूर्णतः चियाबारीमा आश्रित नेपालीहरूको जीविकोपार्जनको अर्को कुनै विकल्प नभएकोले यसैलाई आफ्नो जीवनको आधार बनाएका छन्। यी नै परिधिभिन्न नेपालीहरूको जीवनगाथा नै चियाबारी जीवन हो।

४.२.५.१ 'जीवनको शुरूवात' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *जीवनको शुरूवात* शीर्षकको प्रस्तुत कविता तीनवटा कविता पङ्क्तिमा संरचित छन्। प्रस्तुत कवितामा लामाछोटा गरी जम्मा अन्ठाउन्नवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु शैलीका माध्यम स्वयम् कवि आख्याताका रूपमा रही सम्पूर्ण घटनाक्रम सविस्तार प्रस्तुत गरिएको कविता मुक्त छन्द प्रयोग गरिएको एउटा गद्य कविता हो।

प्रस्तुत कविताले चियाबारी जनजीवनको एउटा विशेष पाटालाई प्रस्तुत गरेको छ। 'जीवनको शुरुवात' भनेर यहाँ कविले चियाबारी जनजीवनको नोकरी जीवनलाई औँल्याएका छन्। चियाबारीमा अन्ठाउन वर्षसम्ममा काम गरेपछि नोकरीबाट अवकाश ग्रहण गरिन्छ। त्यसपछि उसको ठाउँमा घरको अन्य कुनै पनि सदस्य त्यस काममा हिँड्ने गर्छ। यसै विषयलाई केन्द्र गरेर प्रस्तुत कविता लेखिएको छ।

(ख) कथावस्तु : जीवनको शुरुवात शीर्षक कविता चियाबारीमा अवकाश प्राप्त व्यक्तिको बदलीमा काम दिइने परम्परालाई लिएर लेखिएको कविता हो। चियाबारीमा अन्ठाउन वर्षसम्म काम गरेर अवकाश ग्रहण गरेपछि त्यस व्यक्तिको बदलीमा घरका कुनै सदस्यलाई बदलीमा काम दिइने परम्परा छ। यस कवितामा सासू सन्तमाया चियाबारीको कामबाट सेवा निवृत्त भएपछि उसको ठाउँमा उसकी नयाँ बुहारीले काम पाएकी छिन्। एकपल्ट चियाबारीको काममा लागेपछि जीवनको सबै वैश चियाबारीलाई सुम्पनु पर्ने बाध्यतापूर्ण जीवनको प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्दै कविले प्रस्तुत कवितामा यसरी लेख्छन् -

एउटा डोको एउटा नाम्लो

पानीकागजको एउटा लेप्टा

एउटा हँसिया एउटा छुरी

बुहारीको अंशबण्डामा परेको छ। (पृ.४)

+ + +

नयाँ दुलहीले

रङ्गीन सपना बुन्दै पत्ती टिपिरहनुपर्छ

उसको पुर्खाले अटब्बे जङ्गल फाँडी

अङ्ग्रेज साहेबको चियाबारी रोपेर

पत्ती टिप्न सिकेको

पुख्यौली कलालाई शिरोपर गर्दै

उसको घरमा छोराको

अर्की नयाँ बुहारी नभित्रीञ्जेलसम्मलाई

पालो दिन पर्खिरहनुपर्छ। (पृ ५)

एकपल्ट चियाबारीमा काम गर्न थालेपछि सबै बलबैश सकेर मात्र चियाबारीबाट अवकाश ग्रहण गरिन्छ। दार्जिलिङमा बाघ-भालु लाग्ने अपट्टे जङ्गल फाँडेर नेपालीहरूले चियाका बोटहरू लगाएका थिए। यही चियाबारीमा विभिन्न सुख-दुःखको सामना गर्दै नेपालीहरू बस्दै आइरहेका छन्। सुखमय भविष्यको सपना सजाएर चियाबारीमा काम गर्न थालेदेखि यता नेपालीहरूको भागमा केवल दुःख मात्र हात परेको छ भन्ने अभिव्यक्ति कविको छ। घरमा बुहारी भएर आएपछि चियाबारीमा महिलाहरूले आफ्नो भागमा पाएको एउटा डोको, एउटा नाम्लो, एक लेप्टा पानीकागज र एउटा छुरीको चर्चाबाट चियाबारीको कष्टमय जीवन सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। घामपानी सहेर निरन्तर रूपमा काम गर्न बाध्य चिया मजदुरहरूको अवस्थाप्रति कवि लेख्छन् -

सपना त सबैले बुन्नेपर्छ

तर बोलिदेउन

ए मूक चियाबोटहरू हो।

कसले देखेको सपना यहाँ

कहाँ कहिले साकार भएको छ। (पृ.६)

वर्षौदेखि चियाबारी सिहादै आएका नेपालीहरूको जीवनमा कहिले न्यानो घाम लागेन र सधैं दुःखमा जीवन व्यतित गर्न बाध्य छ भन्ने भनाई कविको हो। दाइजोजस्तो पाएको चियाबारीको काम यति कष्टकर छ कि एकपल्ट काममा लागेपछि घामपानी केही नभनी अवकाश नलिएसम्म काम गरिरहनु पर्ने यथार्थलाई यस कविताका मुख्य पात्रहरू सन्तमाया र उसको छोरोले भरखर भित्राएकी नयाँ बुहारीका माध्यम कथावस्तुले प्रस्तुत गरेको छ।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : जीवनको शुरूवात शीर्षक कविता चियाबारी समाजको चित्रणमा केन्द्रित रहेको छ। मूलतः यहाँ कविले चियाबारीमा महिला चिया मजदुरहरूको अवस्थालाई चित्रण गर्न खोजेका छन्। एउटी महिलाले चिया मजदुरको रूपमा काम गर्न थालेपछि उसले जीवनको अन्तिम क्षणसम्म चियाबारीमा काम गर्न परेको बाध्यतापूर्ण जीवनको प्रस्तुति यहाँ गरिएको छ। यहाँ 'जीवनको शुरूवात' भनेको नै चियाबारीमा काम गर्न थालेको समयदेखि अवकास प्राप्त नभञ्जेलसम्मको समयलाई भनिएको हो।

४.२.५.२ 'सुम्सुमाउन नभ्याएको सुम्लो' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : सुम्सुमाउन नभ्याएको सुम्लो शीर्षक कविता चियाबारी जनजीवनकै चित्रणमा केन्द्रित रहेको छ। लामाछोटा गरी तीनवटा कविता पङ्क्तिमा विभाजित प्रस्तुत कवितामा जम्मा अड्चालीसवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। मुक्त छन्दमा लेखिएको यो एउटा गद्य कविता हो। यहाँ 'सुम्सुमाउन नभ्याएको सुम्लो' भनेर चियाबारी जीवनको बाध्यताभित्रको कष्टमय जीवनलाई भनिएको हो। सुम्लोको प्रतीकात्मक अर्थ कष्टमय चियाबारी जीवन हो।

कविले यहाँ विशेष गरी चियाबारीमा दिइने बोनसलाई लिएर प्रस्तुत कविता लेखेका छन्। चियाबारीमा आफूले काम गरे वापत् दशैंको छेक पारेर दिइने विशेष भत्ता नै बोनस हो। चियाबारीमा भएका धेरै आन्दोलनहरूको परिणामस्वरूप पाउन थालेको बोनसलाई कविताको केन्द्रीय विषय बनाइएको छ। यसै बोनसको भरमा चिया मजदुरहरू दशैं तिहार मनाउने गर्छन् भने मालिकहरू जति सक्दो बोनसको पैसा घटाएर दिने युक्ति गर्छन्। यस्तै परिस्थितिले जन्माएको चियाबारी जीवन प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय विषय बनेको छ।

(ख) कथावस्तु : सुम्सुमाउन नभ्याएको सुम्लो शीर्षक कविता चियाबारीमा विशेष भत्ताको रूपमा दिइने बोनसलाई लिएर लेखिएको कविता हो। दशैंको छेक पारेर दिइने बोनससम्बन्धी विषयलाई लिएर मालिक र चिया मजदुर बिच जहिले पनि झगडा हुने गर्छ। मालिकहरू मजदुरले पाउने बोनस घटाएर दिन चाहन्छन् भने मालिकबाट पैसा लिएर मजदुर सङ्गठनका कतिपय नेताहरू मालिकको पक्षमा उभिएका हुन्छन्। चियाबारीको यही परिस्थितिको चित्रण गर्दै कवि लेख्छन् -

सुरिएर गएको थाप्नलाई

तर पाएको मुट्टीभर बोनसको पैसाले

अब कहाँ कहाँ पुन्याउनु। (पृ.७)

सीमित ज्यालाको हाजिरामा काम गर्न वाध्य चिया मजदुरहरूलाई दशैंको छेकमा पाउने बोनस पनि घटाएर दिने भएकोले तिनीहरू आफ्ना छोराछोरीका मांग र आफ्नो सपनालाई तिलाञ्जली दिन विवश हुन्छन्। यसैले प्रत्येक वर्ष चिया मजदुरहरू अभाव र अपुगमा दशैं मनाउन वाध्य हुन्छन्। आफ्ना छोराछोरीलाई भनेजस्तो खानेकुरा खुवाउन नसक्दा र भनेजस्तो लुगा किनिदिन नसक्दा बाबुहरू रक्सी पिएर सबै दुःख भूलन

चाहन्छन्। यसरी प्रत्येक वर्ष अपुग र अभावमा दशैं बितेर जान्छ। अर्को वर्षको लागि फेरि नारा र आन्दोलनहरू सुरु हुन्छ, तर प्रत्येक नाराहरू सधैं हराएर जाने सन्दर्भको उल्लेख गर्दै कवि चिया मजदुरहरूको दास मानसिकताको उल्लेख गर्दै लेख्छन् -

तर यता कमानमा

पत्तीको मौसम शुरू हुनुबित्तिकै

अधिको असन्तोकहरू

यति मग्न रहन्छन्

आफ्नो सहूलियतको स्वर र सुर

सबै बिसन्छन्। (पृ.८)

हजार विपत्ति र अपुग हुँदाहुँदै पनि पत्ति टिप्ने मौसम सुरु हुने बित्तिकै सबै दुःख भुलेर सुरु सुरु काममा जाने प्रवृत्तिले नेपालीहरूको वाध्यतापूर्ण चियाबारी जीवनको बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ भने यिनीहरूमा चेतनाको पनि अभाव रहेको देखिन्छ। यसरी वर्षौंदेखि चियाबारीमा नेपालीहरू कष्टमय जीवन व्यतित गर्न वाध्य छन् भने शोषणको शिकार भएर उनीहरूले चियाबारीदेखि पर अर्को जीवनको कल्पना गर्न सकेका छैनन्।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : सुम्सुमाउन नभ्याएको सुम्लो शीर्षक कविताले चियाबारीमा दिइने बोनसलाई केन्द्रीय विषय बनाएको हुनाले यहाँ कविले मूलतः चियाबारीको आर्थिक पक्षलाई देखाउन खोजेका छन्। सीमित आय आर्जनमा बाँच्न वाध्य चिया मजदुरहरू आधारभूत सहूलियत पाउनबाट वञ्चित छन्। आफूले काम गरे वापत् पाउने बोनसमा चिया मजदुरहरूको दशैं तिहारजस्ता महान् चाडहरू आश्रित रहेका हुन्छन्, तर त्यो बोनस नपाउँदा देखिएका आर्थिक विषमताको स्थितिलाई यहाँ प्रस्तुत

गरिएको छ। यसैले सबै क्षेत्रबाट उपेक्षित नेपालीहरू आर्थिक कमजोरीको कारणले आफ्ना छोराछोरीलाई भनेजस्तो खान र लाउन दिन नसक्ने स्थितिको चित्रणले प्रस्तुत कविता बढी मार्मिक बनेको छ।

चियाबारीमा बोनस दिइने समयमा हुने झगडा र मालिकको उदासीन नीतिले गर्दा चिया मजदुरहरू जहिले पनि अन्यायको घानमा पिसिने गर्छन्। मालिक र मजदुर सङ्गठनको मिलिभगतमा चिया मजदुरहरूले जहिले पनि तोकेको भन्दा कम्ति बोनस पाउने गर्छन्। यस्तै सीमित आयमा जीवन व्यतित गर्न बाध्य चियाबारीका नेपालीहरूले आफूले काम गरे वापत् पाइने बोनसको भरमा दशैं तिहार मनाउन पर्ने भएकाले त्यो बोनस चियाबारीका मजदुरहरूको निम्ति अति महत्त्वको छ। यही बोनस समयमा नदिने मालिकको मनोवृत्तिले गर्दा चिया मजदुरहरू जहिले पनि पिरोलिन पर्ने दुःखमय जीवनलाई यहाँ व्यक्त गरिएको छ। आफूले काम गरे वापत् पाइने बोनसको भरमा चियाबारीमा मनाइने दशैं तिहारको रमझमको चित्रण चियाबारी समाजको एक पक्ष हो।

४.२.५.३ 'घुम्तीको बिसाउनी घर' शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *घुम्तीको बिसाउनी घर* शीर्षकको प्रस्तुत कविताले पूर्वदीप्ति शैलीका माध्यम अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरेको छ। चारवटा पङ्क्तिमा विभाजित प्रस्तुत कवितामा जम्मा छयासीवटा कविता लहरहरू रहेका छन्। यो एउटा गद्य कविता हो। कसरी र कुनकुन परिस्थितिमा बाध्य भएर साहेबको गाली र कुटाइ खाँदै नेपालीहरूले चियाबारीमा काम गरे भन्ने विषयको कवितात्मक प्रस्तुति नै यस कविताको केन्द्रीय भाव हो। यहाँ 'घुम्तीको बिसाउनी घर' भनेर कविले चियाबारी समाजकै परिवेशभित्रको जनजीवनलाई भन्न खोजेका हुन्।

(ख) कथावस्तु : *घुम्तीको बिसाउनी घर* शीर्षकको प्रस्तुत कविता अङ्ग्रेजकालीन चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरिएको कविता हो। कविले मनमायालाई कविताको मूल

पात्रको रूपमा प्रस्तुत गर्दै उसले कसरी चियाबारीमा काम गर्न थालेको र आफूले कसरी विभिन्न दुःखको सामना गर्नु परेको थियो जस्ता कुराको वर्णन गरेका छन्। अङ्ग्रेजहरूको अघि एक शब्द बोल्न नसक्ने त्यस बेलाको समयमा आफूले भ्याएसम्मका सबै काम गर्न जानुपर्ने वाध्यता थियो। त्यस समयमा लोकडा र छोकडाको रूपमा बाल मजदुरहरूको प्रयोग गरिन्थ्यो भन्ने प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कवि लेख्छन् -

खोई बाबु ! त्यसताक साहेपले

हात खुट्टा लाग्ने सबैलाई

काम गर्न बोलाए

उसको कोठी अघि

भेला हुने हुकुम सुनाए। (पृ.१६)

यसरी साहेबको अघि केही बोल्न नसक्ने अवस्थामा सबैले चियाबारीमा काम गर्नु पर्ने वाध्यता थियो। यसै प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै कवि अझै लेख्छन् -

मैले नि नानी

आमाको पत्ती टिप्ने टोकरीमा

सकि नसकि उभेर

कमानको च्याति जाने बहीमा

सदाको लागि आफ्नो नाम चडाए। (पृ.१६)

चियाबारीमा सम्पूर्ण जीवन दिएका नेपालीहरू केवल कुल्लीको रूपमा मात्र काम गरिरहेको देखिन्छ भने त्यसभन्दा माथि उठेर कोही ठुला बनेको देखिँदैन। बर्खा झरीमा

पत्ती टिप्नु, चिप्लेर हात खुट्टा भाँचिनु, त्रास र डरमा बाँच्नु नै चिया मजदुरहरूको नियति बनेको छ। मनमायाले अङ्ग्रेजहरूको कठोर शासन बिच आफ्नो जीवन व्यतित गरेकी थिई। कवि लेख्छन्-

हाम्रो व्यथा सुनिदिने मन भएको कसैलाई

सुटुक्क भनिदिनु है

कालो देखिने यसको रङ्गमा

मिठो वासना छर्ने यो चियामा

हजारौं मनमायाका

रातो रगत र तातो पसिना पनि

मुछिएको छ। (पृ. १७)

मनमाया चियाबारीमा काम गर्ने हजारौं महिला मजदुरहरूको प्रतिनिधि हो। वर्षौंदेखि हजारौं विषादका रेखाहरू छात्तीमा राखेर मनमायाजस्ता हजारौं चिया मजदुरहरू बाँचेका छन्। चियाबारीले उनीहरूको भाग्यमा कहिले पनि उज्यालो ल्याउन सकेन। गरिबी, वेदना, दुःख-कष्ट सहेर नेपालीहरू चियाबारीमा बाँचिरहेका छन् भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत कवितामा पाइन्छ। नवासी वर्षको उमेरमा जीवनको अन्तिम समय पर्खेर बसिरहेकी मनमायाजस्ता सयौं नेपाली मजदुरहरूले चियाबारीमा भोगेको कारुणिक जीवनगाथा वास्तवमा चियाबारी समाजको कथाव्यथा नै आलोच्य कविताको कथावस्तुको सार हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : घुम्तीको बिसाउनी घर शीर्षक कवितामा मनमायालाई केन्द्रमा राखेर अङ्ग्रेजहरूको एकक्षत्र राजको समयमा कसरी बाल, वनिता, किशोर, किशोरी काम गर्न जानुपर्थ्यो भन्ने कुराको चित्रणबाट चियाबारी जीवनको बारेमा थाहा

पाउन सकिन्छ। यहाँ पूर्वदीप्ति शैलीको माध्यम अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीको सामाजिक जनजीवनको चित्रण गरिएको छ। मनमाया केन्द्रीय पात्र रहेको प्रस्तुत कवितामा अङ्ग्रेजहरूको समयमा चियाबारीमा नेपालीहरूको अवस्था के कस्तो थियो त्यो देखाउन खोजिएको छ। आफ्नो रगत र पसिना दिएर काम गर्दा पनि चियाबारीमा नेपालीहरूले एक छाक राम्रो खान र लाउन नपाएको, मसिना मसिना निहूँ गरेर हट्टाबाहर गरिएको, लोकडा र छोकडाको रूपमा काम गर्नु परेको घटनालाई प्रस्तुत कवितामा देखाएको छ। समग्रमा नेपालीहरूको कारुणिक अवस्थाको चित्रण नै प्रस्तुत कविताको मूल अभिष्ट हो।

४.२.५.४ चिया जीवन शीर्षक कवितामा चियाबारी समाज

(क) परिचय : *चिया जीवन* शीर्षकको प्रस्तुत कविता चियाबारी जीवनप्रति व्यङ्ग्य गरिएर लेखिएको कविता हो। लामाछोटा बत्तीसवटा कविता लहरहरूमा संरचित यो एउटा सिङ्गो गद्य कविता हो। *चिया जीवन* भनेर कविले यहाँ कष्टमय चियाबारी जीवनतिर सङ्केत गरेको छ। विश्व प्रसिद्ध चिया उत्पादन गर्ने चिया मजदुरहरूको जीवन जहिले पनि अभाव र अपुगमा बाँच्न परेको स्थितिको चित्रण यहाँ गरिएको छ।

(ख) कथावस्तु : *चिया जीवन* शीर्षकको प्रस्तुत कविताले कष्टमय चियाबारी जीवनलाई व्यक्त गरेको छ। *चिया जीवन* भनेर कविले यहाँ चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको जीवनलाई भनिएको हो। चियाबारी समाज र सहर बिचको जीवनलाई तुलना गर्दै कवि लेख्छन्-

खट्खट उम्लँदो पानीमा

एक मुट्टी चिया रङ्ग छरेर

मेरो त चिया तयार भो

एक चुट्की नुन घोलेर,

गाउँमा त म यस्तै पिउँछु

शहरमा तिमी नि? (पृ. १८)

चियाबारीमा जति नै दुःख गरे तापनि नेपालीहरूको भागमा गरिबी सिवाय अरु केही परेन भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। यहाँ नुनको चिया कष्टमय चियाबारी जीवनको ध्योतक हो। बजारतिर पाइने र पिउने बल्याक टी, लेमन टी, स्पेशल टी आदिको प्रसङ्गबाट कविले चियाबारी र सहर बिचको जीवनमा देखिने भिन्नतालाई देखाउन खोजेका छन्। जहिले पनि मेलो छोप्न हतार भएकोले चियाबारीमा नेपालीहरूलाई कहिले पनि फुर्सद हुँदैन भन्दै कविले बिहान झिसमिसेदेखि बेलुकीसम्म काम गर्नुपर्ने वाध्यतापूर्ण जीवनको चित्रण गरेका छन्। वर्षौंदेखि चियाबारीमा काम गर्दै र यसैलाई आफ्नो सबैथोक मान्दै आएका नेपालीहरूको जीवन चिनाउनेक्रममा कवि लेख्छन् –

रेड स्पाइडरले डडेको

कालो कालो चियागाछ सरह

कमानको जिन्दगानीले अनुहार मात्र होइन

अब त मन पनि डडेको छ। (पृ. १९)

रेड स्पाइडर भनेको चियाको बोटमा लाग्ने एक प्रकारको रोग हो। जसरी यस रोगले चियाका बोटहरू डडाउने गर्छ त्यसरी नै चिया मजदुरहरूको जीवन पनि डडेको छ भन्ने अभिव्यक्ति कविले व्यक्त गरेका छन्। सबै क्षेत्रबाट प्रताडित, शोषित, अपहेलित चियाबारीका नेपालीहरूको जीवन भनेको एक छाक खान र लाउनमा मात्र सीमित छ भन्ने आशय प्रस्तुत कविताको सार हो।

(ग) सामाजिक परिदृश्य : चिया जीवन शीर्षक कवितामा चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको जीवन गाथालाई कविताको मूल विषय बनाइएको छ। वर्षौंदेखि चिया गाछ सिहादै आएका नेपालीहरूको जीवन बूढो भइसकेको त्यही चियाका बोटजस्तो भएको छ भन्दै कविले चिया जीवन साह्रै कष्टमय छ भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन्। जत्तिनै दुःख गरे तापनि चिया जीवन फिका चियाजस्तो निराश र शुष्क रहेको छ भन्ने अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत कविताको केन्द्रीय स्वर हो।

४.३ चियाबारी समाजका वर्तमान समस्या, अवसर र चुनौतीहरू

चिया उद्योगसँगै स्थापित दार्जिलिङमा चियाबारी समाज इस्ट इन्डिया कम्पनीको देन हो। चियाबारीसँग जोडिएका लिखित अलिखित धेरै कथाहरू छन्। अनुकूल हावापानी भएकोले अङ्ग्रेजहरूले दार्जिलिङ आफ्नो हातमा लिएपछि स्वास्थ्योपचार एवम् भौतिक सुख सुविधाको निम्ति धेरै विकासका कामहरू गरेका थिए। दार्जिलिङको विकास द्रूत गतिमा भएको हुँदा यसको सकारात्मक र नकारात्मक दुवै कुराको प्रभाव चियाबारी समाजमा पनि परेको देखिन्छ। अङ्ग्रेजकालीन चियाबारीमा तिनीहरूको एक क्षत्र राज भएको हुनाले अन्याय र अत्याचार थियो, जसले नेपालीहरूको जीवनमा ठूलो असर पारेको देखिन्छ। यसरी आफूमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको कारणले चियाबारी समाजका नेपालीहरूको अस्तित्व र परिचय समेत सङ्कटमा परेको हुँदा जातीय मुक्तिको निम्ति उनीहरूमा विद्रोहको चेतना विकसित हुन थालेको हो।

वर्तमान समयमा दार्जिलिङका अधिकांश चियाबारीका प्रायः जसो चियाका बोटहरू बूढो भएकाले ती मासिँदै गइरहेको हुनाले चियाको उत्पादनमा हास आएको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा ती मरेका बोटहरूका ठाउँमा चियाका नयाँ बिरूवाहरू रोपेर चियाखेतीलाई निरन्तरता दिने काम भएको पाइँदैन। यसरी नै चियाबारीमा काम गर्ने मजदुरहरूको दैनिक हाजिरा पनि थोरै भएको हुनाले यहाँबाट धेरै मानिसहरू चियाबारीको

ज्यालादारी काम तथा नोकरी छाडेर अन्यत्रै पलायन भइरहेका छन्। केही चियाबारी बन्द पनि भएका छन् भने धेरै जस्तो चियाबारीको अस्तित्व सङ्कटमा परेका छन्। यहाँ चियाबारीलाई लिएर दुई थरीका विचारधारा भएका मानिसहरूको बसोबास रहेको देखिन्छ। एक थरीका मानिसहरू चियाबारीको वर्तमान अवस्थालाई हेरेर चियाका बोटहरू उखेलेर खासमहल वस्ती बनाउने विचार व्यक्त गर्छन् भने अर्का थरीका मानिसहरू यसको ऐतिहासिकता र यससँग नेपालीहरूको जीवन जोडिएका हुनाले यसको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने विचार व्यक्त गर्छन्। यस्तो विषम परिस्थितिमा चियाबारीलाई संरक्षण गर्नु आजको चुनौती बनेको छ।

दार्जिलिङ क्षेत्रको आर्थिक मेरूदण्डको मुख्य आधार चियाबारी भएकोले चियाबारीसँग धेरै नेपालीहरूको जीवन जोडिएको छ। यति हुँदाहुँदै पनि चियाबारीको दैनिक हाजिरा साह्रै थोरै भएको हुनाले वर्तमान समयमा यहाँका मानिसहरूले जीवन निर्वाहका अरू अरू विकल्प पनि रोज्न थालेका छन्। आफूले भोगचल गर्दै आएका घर तथा स-साना कोठेबारी र वरिपरिका ठाउँहरूमा सुन्तला, अम्लिसो, अदुवा, खोर्सानी, फूल आदिको खेतीपाती गरी र गाई, भैसीं, सुङ्गुर आदि पाली आर्थिक रूपमा केही हदसम्म सक्षम भएका छन्। यसको अतिरिक्त वर्तमान समयमा चियाबारीबाट धेरैजना पढेर सरकारी र गैरसरकारी उच्च नोकरीतिर पनि लागेका छन्। यसो हुँदा चियाबारीको सामाजिक र आर्थिक जीवनमा समेत ठुलो प्रभाव पारेको छ। यसर्थ वर्तमान समयमा यहाँका मानिसहरू चिया उत्पादनमै पूर्ण आश्रित देखिँदैनन्।

वर्तमान महँगाई र विभिन्न क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले चियाबारीको सामाजिक जीवनमा ठुलो प्रभाव पारेका छन्। चियाबारीको कामबाट पाइने थोरै हाजिरामा आफ्नो र परिवारको जीवन गुजारा गर्न नसक्ने भएकोले यहाँका धेरै मानिसहरू चियाबारीबाट राम्रा राम्रा अवसर र रोजगारको खोजीमा भारतका ठुलाठुला सहर र विदेशतिर पनि जान

थालेका छन्। यस किसिमको पलायनको अवस्था चियाबारी समाजमा देखा परेको एउटा ठूलो समस्या हो। यसको नकरात्मक प्रभाव प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा चियाबारी समाजमा परेको देखिन्छ, किनभने रोजगारका निमित्त सबै बाहिर गएपछि तिनीहरूको बालबच्चाको हुर्काइको वातावरणमा ठूलो असर परेका छन्। यसको अतिरिक्त छुट्टै राज्य गोर्खाल्याण्ड प्रासिका लागि घरिघरि भइरहने बन्द र हडतालजस्ता कुराले पनि चियाबारी र चियाबारी जनजीवनमा ठूलो असर पारेका छन्। मालिकवर्गको चियाबारीको विकासप्रतिको उदासिनताको फलस्वरूप चियाबारीमा भइरहेको गैरकानुनी बसोबास र चियाबारी अतिक्रमणका साथै आधुनिक विकासको नाममा हुने ठुलाठुला बिजुलीका पोलहरू गाडनाले धेरै चियाका बुट्टाहरू मासिएर गएका छन्। यस किसिमका क्रियाकलापले गर्दा चियाबारीको अस्तित्व नै सङ्कटमा परेको देखिन्छ। यसप्रति पनि सचेत कविहरूको ध्यान जानु अपेक्षित छ।

दार्जिलिङमा चियाखेती ऐतिहासिक धरोहरको रूपमा रहेको छ । यसको उत्कृष्टताको आधारमा यसले विश्वमा नाम र दाम दुवै कमाएका छन् भने यो विदेशबाट धन ल्याउने मुख्य उद्योग र आयको स्रोत पनि हो। चियाबारीको आम्दानीको तथ्याङ्कको अध्ययन गरेर हेर्दा यसले प्रचुर मात्रामा नाफा र मुनाफा कमाउँछ, तर यहाँ काम गर्ने मानिसहरूको दैनिक हाजिरी देशको अन्य उद्योग क्षेत्रको तुलनामा भने साह्रै कम छ। चियाबारी समाजमा अति नै कम आय स्रोत भएका मजदुरहरूलाई आफ्नो र परिवारको जीवन धान्न गाह्रो पर्ने देखिन्छ। चियाबारीको यस्तै अवस्था रहिरहे अबको दश बीस वर्षभित्रमा दार्जिलिङका अधिकांश चियाबारीहरू बन्द हुने अवस्थामा रहेका छन्। यहाँका प्रायः सबै चियाबारीहरू निजी कम्पनीको स्वमित्वमा रहेकाले र यहाँ बस्दै आएका नेपालीहरूले वर्षौंदेखि भोगचलन गर्दै आएको घर तथा कोठेबारीको पुर्जापट्टा आफ्नो नाममा नभएकोले चियाबारीको मात्र होइन युगौंदेखि बस्दै आएका यहाँका नेपालीहरूको अस्तित्व पनि सङ्कटमा पर्ने सम्भावना पर्याप्त देखिएको छ।

यस्ता विद्यमान समस्याहरूलाई कसरी रोक्ने भन्ने प्रश्न नै एउटा चुनौतीको विषय हो। दार्जिलिङको चियाबारी राष्ट्रको धरोहर भएकोले र यस उद्योग धन्धासँग धेरैको जीवन जोडिएको हुनाले यसलाई जोगाउन सक्नु पनि आजको चुनौती हो। यसको निम्ति समयसापेक्ष चियाबारीका मजदुरहरूको दैनिक हाजिरामा वृद्धि गराउनु सरकारी नीति नियमबमोजिम सहूलियतहरू उपलब्ध गराउनु, स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्रमा सुधार ल्याउनु, घर जमीनको पुर्जापट्टा यथाशीघ्र दिलाउनु, चियाबारीको संरक्षणको निम्ति मालिकवर्ग र मजदुरवर्ग बिच आपसी समझदारी कायम गराउन सक्नु चियाबारीका शिक्षित युवावर्गलाई कामका नयाँ अवसरहरू प्रदान गर्नु आदि नै वर्तमान चियाबारी समाजका चुनौतीहरू हुन्। उपर्युक्त विषयलाई उठान गरी कविता लेख्नु वर्तमान नेपाली कविहरूको चुनौती हो। चियाबारीको रूवाइँमात्र चियाबारी जीवन होइन त्यो भन्दा पनि पर चियाबारीका सकारात्मक पक्षहरूलाई कवितामा अभिव्यक्त गर्नु नेपाली कविहरूको दायित्व पनि हो।

४.४ उपसंहार

दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन मूल शीर्षकमा प्रस्तुत अध्यायलाई खण्ड क र खण्ड ख गरी दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ। खण्ड क मा तीनवटा खण्डकाव्यहरू क्रमैले चियाबारीमा, कुल्लीको गीत र चियाबारी मोफसलमा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ। खण्ड ख मा पाँचवटा कवितासङ्ग्रहहरू क्रमैले चियाबारी, हडताल गर्थौं के?, कथा चियाबारीको, चियाबारी पाखाका कविता र चिया जीवनमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि कविताहरूमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ। यी कविताहरूको अध्ययन र विश्लेषणको क्रममा अधिकांश कविहरूले चियाबारीको अँध्यारो पक्ष अर्थात चियाबारीमा अङ्ग्रेज मालिकदेखि स्वदेशी मालिकहरूले गरेका अन्याय, अत्याचार र शोषणजस्ता विषयलाई मात्र कवितामा अभिव्यक्त गरेका छन्।

चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएको कष्टमय र करूणामय जीवनको मात्र अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएका यी कविताहरू चियाबारीका मानिसहरूको रोदन र क्रन्दनजस्तो मात्र देखिन्छ। एक प्रकारले कविहरूको बिलाउनाजस्तो देखिने यी कविताहरूमा चियाबारीको कष्टमय जीवनबाट उन्मुक्तिको बाटो खोजी नयाँ दिशा दिने प्रयास गरिएको भेटिँदैन। उपनिवेशी अङ्ग्रेजहरूको शासनमा जीवन बिताउन परेका नेपालीहरूको जीवनमा स्वतन्त्रतापछि पनि कुनै परिवर्तन नहुनु चियाबारीका नेपालीहरूको निम्ति एउटा विडम्बना हो। चियाबारीको कष्टमय जीवनको चित्रण गरेर कविहरूले चियाबारी जीवनको कारूणिक पक्षको उद्घाटन गर्न खोजेको भए तापनि चियाबारी जनजीवनको सबल पक्षको चित्रण हुन नसक्नु र चियाबारी जीवनलाई उन्मुक्तिको बाटो निकर्ण गर्न नसक्नु यी कविताहरूको दुर्बल पक्ष हुन्।

पाँचौँ अध्याय

५ शोधकार्यको उपसंहार तथा निष्कर्ष

दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध पाँचवटा अध्यायमा विभाजित रहेको छ। प्रत्येक अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको तथ्यगत विश्लेषणको सारांशलाई यहाँ अध्यायगत उपसंहारका साथै सम्पूर्ण शोधको निचोडलाई निष्कर्षको रूपमा निम्नलिखित उपशीर्षकका आधारमा प्रस्तुत छ।

५.१ अध्यायगत उपसंहार

पहिलो अध्यायमा शोध परिचय मूल शीर्षक रहेको छ। यसअन्तर्गत शोध परिचय, शोध शीर्षक, शोध शीर्षकको परिचय, शोधको समस्या, शोधको उद्देश्य, शोधको प्रयोजन, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा, सामग्री सङ्कलनविधि, शोधप्रबन्धको सङ्गठन, भावी शोधार्थीका लागि सम्भावित शोधशीर्षकहरू र सन्दर्भग्रन्थ सूची गरी विभिन्न उपशीर्षकमा प्रस्तुत शोधकार्यको परिचय दिइएको छ।

दोस्रो अध्यायमा दार्जिलिङको चियाबारी कविताको सन्दर्भमा दार्जिलिङमा चियाखेतीको ऐतिहासिक रूपरेखा र चियाबारी जनजीवन मूल शीर्षक रहेको छ। यसअन्तर्गत दार्जिलिङमा चियाखेतीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, स्वतन्त्रतापूर्व दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवनका सामाजिक अवस्था, राजनीतिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, धार्मिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, स्वातन्त्र्योत्तर दार्जिलिङको चियाबारी जनजीवनका सामाजिक अवस्था, राजनीतिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, धार्मिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, चियाबारी जनजीवन र चियाबारी कविताका बिचको अन्तःसम्बन्ध र उपसंहारजस्ता विभिन्न

उपशीर्षकमा दार्जिलिङमा चियाखेतीको इतिहास र चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ।

तेस्रो अध्यायमा भारतको नेपाली कविताको विकासक्रममा चियाबारी कविताको स्थिति मूल शीर्षक रहेको छ। यसअन्तर्गत भारतको नेपाली कविताको सर्वेक्षणात्मक अध्ययनलाई पहिलो चरण, दोस्रो चरण, तेस्रो चरण गरी चरणबद्ध रूपमा हेरिएको छ। भारतीय नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा चियाबारी साहित्य, चियाबारी विषयक नेपाली कविता, चियाबारी विषयक नेपाली कविताको वर्तमान अवस्था र यस अध्यायको उपसंहारलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी विभिन्न उपशीर्षकमा भारतीय नेपाली कविताको विकास परम्पराको सर्वेक्षणात्मक अध्ययनसँगै चियाबारी साहित्य र चियाबारी विषयक नेपाली कविताको विस्तृत अध्ययन नै यस अध्यायको प्रस्तुति हो।

चौथो अध्याय प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य भाग हो। यसअन्तर्गत चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली कविताको समाजपरक अध्ययन मूल शीर्षक रहेको छ। यस अध्यायलाई चियाबारी जनजीवन सम्बद्ध नेपाली खण्डकाव्यको समाजपरक अध्ययन र चियाबारी जनजीवनसम्बद्ध फुटकर कविताहरूको समाजपरक अध्ययन गरी खण्ड क र खण्ड ख मा विभाजन गरिएको छ। खण्ड क मा नन्द हाङ्गिमको चियाबारीमा, बुद्धकुमार मोक्तानको कुल्लीको गीत, नवीन सुब्बाको चियाबारी मोफसल खण्डकाव्य र खण्ड ख मा रामलाल अधिकारीको चियाबारी, संकलक एसेम देवानको हडताल गन्यौं के?, सचिन नेपालको कथा चियाबारीको, माधव बुढाथोकीको चियाबारी पाखाका कविताहरू र भूपाल सुब्बाको चिया जीवन शीर्षकका कविता सङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत प्रतिनिधि फुटकर कविताहरूमा अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ। यसरी नै चियाबारी समाजका वर्तमान समस्या, अवसर र चुनौतीहरू र उपसंहार शीर्षकमा प्रस्तुत अध्यायको निचोड प्रस्तुत गरिएको छ।

पाँचौँ अध्याय शोधकार्यको उपसंहार र निष्कर्ष भाग हो। यसअन्तर्गत अध्यायगत उपसंहार उपशीर्षकमा पाँचवटै अध्यायको सामान्य सारंश प्रस्तुत गरिएको छ भने निष्कर्षमा सम्पूर्ण शोधकार्यको समष्टिगत निचोड बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२ निष्कर्ष

दार्जिलिङका नेपाली कवितामा चियाबारी जनजीवनको समाजपरक अध्ययन शीर्षकको शोधकार्यको निष्कर्षलाई यहाँ बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

(१) दार्जिलिङ एउटा पहाडी रमणीय ठाउँ हो। यहाँको प्रत्येक डाँडाकाँडा हरिया चियाबारीले ढाकिएका छन्। सन् १८३५ मा इष्ट इन्डिया कम्पनीले लिनभन्दा अघि यो भू-भाग कहिले नेपालको त कहिले सिक्किमको प्रशासनिक क्षेत्रभित्र रहेको जानकारी ऐतिहासिक तथ्यबाट थाहा लाग्छ। त्यस समय यहाँ सीमित आबादीमा मानिसहरू बसोवास गर्थे भने तिनीहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य साधन खेतीपाती, गाई, चौरी पालन आदि थियो। अङ्ग्रेजहरूले आफ्ना बिमारी अधिकारीहरूको स्वास्थ्योपचारका निम्ति सेनेटोरियम बनाउन सिक्किमबाट दार्जिलिङको यो भू-भाग आफ्नो हातमा लिन साथ यस ठाउँमा भौतिक विकासका रूपमा बाटाघाटाको निर्माण, सेनेटोरियम, पोस्ट अफिस, कोठी, कचहरी आदि बनाउन सुरु गरेका थिए। यसैक्रममा उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो आर्थिक धरातल बलियो बनाउन चियाखेती सुरु गरेका थिए।

(२) दार्जिलिङमा चियाखेती लगाउने श्रेय डा. क्याम्बेललाई छ। सन् १८४० मा उनी काठमाडौँबाट दार्जिलिङमा प्रशासन प्रमुख भएर आएपछि उनले सर्वप्रथम आलुबारीस्थित आफ्नो कोठीमा परीक्षणको रूपमा चियाका बोटहरू रोप्न लगाएका थिए। यसरी दार्जिलिङमा परीक्षणको रूपमा सुरु भएको चियाखेती सन् १८५६ मा एउटा उद्योगको रूपमा स्थापित भइसकेको थियो। व्यावसायिक उद्योगको

रूपमा स्थापित चियाखेतीले व्यापकता पाउन थालेपछि चियाबारीमा काम गर्न यहाँका स्थानीय मानिसहरूबाट मात्र सम्भव नभएकाले चियाबारीका अङ्ग्रेज मालिकहरूले छिमेकी राष्ट्रबाट सस्तो ज्यालामा श्रमजीवि मजदुरहरू ल्याई चियाखेतीको काममा लगाए। नेपालमा राणाहरूको अन्याय र अत्याचारबाट पीडित नेपालीहरू चियाको बोटमा पैसा फल्छ भन्ने आहान सुनेर बिस्तारै यहाँ आउन थाले। कालान्तरमा चियाबारीसँग जोडिएको एउटा छुट्टै समाजको स्थापना हुन गयो, जुन चियाबारी समाजको नामले प्रचलित भयो। नेपालीहरूको अतिरिक्त यहाँ धोबी, हजाम, कैंया, मोदीहरू पनि व्यापारिक सिलसिलामा आउन थालेका हुन्।

(३) चियाबारी अङ्ग्रेजहरूको आर्थिक विकासको प्रमुख मेरूदण्ड बन्यो। यिनीहरूले नेपाली मजदुरहरूलाई पैसा बनाइदिने मसिन मात्र सम्झन्थे। अङ्ग्रेजहरूको अगाडि जुत्ता, टोपी, घडी लगाउनु, केश कोरेर सफा लुगा लगाएर सुकिलो भएर हिड्न पाँइदैन थियो। स-साना निहूँमा हट्टाबाहर गर्ने, चियाबारीमा राम्री राम्री केटीहरूलाई छोकडी बनाएर राख्ने भएकाले चियाबारीमा अङ्ग्रेजहरूको मनमानी थियो। लोकडा, छोकडा, औरत र मरदका रूपमा घरका सबैजना काममा जानुपर्ने वाध्यता भएकाले उपनिवेशवादी अङ्ग्रेज मालिकहरूको दृष्टिमा नेपालीहरूको अवस्था दासको जस्तो थियो।

(४) सन् १९४७ मा भारत स्वाधीन भएपछि स्वतन्त्रताको प्रारम्भिक दशकसम्ममा चियाबारीका मालिकहरू सबै अङ्ग्रेजहरू नै थिए। बिस्तारै अङ्ग्रेजहरूको ठाउँमा स्वदेशी मालिकहरूले चियाबारीको स्वामित्व आफ्नो हातमा लिए। स्वतन्त्रता पछि स्वदेशी मालिकहरूको स्वामित्वमा चियाबारीको व्यवस्थापन आए पनि चियाबारी जनजीवनमा कुनै परिवर्तन देखिएन।

नेपालीहरूका सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्था सोचनीय नै रहेको थियो। चियाबारीमा नेपालीहरूमाथि भएको अन्याय, अत्याचार, शोषण र चियाबारीका विभिन्न समस्यालाई लिएर समयक्रममा थुप्रै साहित्य लेखिन थाले, जसलाई *चियाबारी साहित्यको* नाममा अन्य विधाको रूपमा स्थापित भएर आयो। कथा, उपन्यास, कविता, नाटक आदिको माध्यम अभिव्यक्त चियाबारी जनजीवन नै चियाबारी साहित्यको विषय हो।

(५) भारतीय नेपाली साहित्यमा चियाबारी साहित्यको आवधारणा मौलिक र विशिष्ट रहिआएको छ। चियाबारीमा वर्षौंदेखि जीवन व्यतित गर्दै आएका नेपालीहरूको आफ्नै सामाजिक, सांस्कृतिक रहनसहन छ। यहाँ आफ्नै प्रकारका लोक प्रचलित शब्दहरूको प्रचलन छ भने यहाँका मानिसहरूको जीवन स्तर अन्य ठाउँको भन्दा फरक देखिन्छ। चियाखेतीमा पूर्णतः आश्रित नेपालीहरूको आर्थिक अवस्था सुदृढ छैन। चियाबारीमा वर्षौंदेखि बस्दै र जीवन धान्दै आएका श्रमजीवि नेपालीहरूको हर्ष-रोदन, सुख-दुःख आदिलाई लिएर लेखिएको साहित्यलाई नै चियाबारी साहित्य भन्दै आएको छ।

(६) भारतमा कविता विधा अभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम रहेको छ। रघुनाथ राईद्वारा सुरु भएको भारतीय नेपाली कविताको विकास परम्परा धरणीधर शर्माको आगमनबाट जागरणमूलक कविताहरू लेखिन थाले भने वीरेन्द्र, दानियल खालिड, अगमसिंह गिरीबाट स्वच्छन्दतावादी कविताधारा प्रवाहित हुन थाल्यो।

(७) भारतीय नेपाली कविता परम्परामा चियाबारी जनजीवनले प्ररम्भिककालदेखि नै अभिव्यक्ति पाउन थालेको हो। हाजिरमान राईको मीठा *मीठा नेपाली गीत* हुँदै दिलुसिंह राईको *वि.सं. १९५६ सालको पैँहोको सवाई*मा चियाबारी जनजीवनले आंशिक रूपमा भए पनि अभिव्यक्ति पायो। यसरी सवाई र लहरी काव्यदेखि नै

चियाबारी जनजीवनको चित्रण गरिँदै आएको पाइन्छ तथापि अस्सी र नब्बेको दशकदेखि चाहिँ व्यापक रूपमा चियाबारीका विभिन्न पक्षलाई कवितामा व्यक्त गरिन थालिएको हो। त्यसपछि कसैले पूर्ण रूपमा, कसैले प्रतीक र बिम्बको रूपमा भए पनि चियाबारी जनजीवनलाई कवितामा अभिव्यक्तिको विषय बनाउँदै आएका छन्।

(८) चियाबारी जनजीवनको अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा अधिकांश कविहरूले चियाबारीका मालिकवर्ग र व्यवस्थापनबाट नेपाली चिया मजदुरहरूमाथि भएका अन्याय, अत्याचार, शोषणजस्ता विषयलाई कविताको मूल विषय बनाएका छन्। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको शोषणको घानमा पिल्सिएका नेपालीहरूको जीवनमा स्वतन्त्रतापछि पनि कुनै सुधार नआएकोले त्यसैको अभिव्यक्ति कवितामा हुनु स्वाभाविक देखिन्छ। चियाबारीमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक सबै क्षेत्रबाट प्रताडित बन्न पुगेका नेपालीहरूको जीवनको चित्रण नै चियाबारी विषयक नेपाली कविताले व्यक्त गरेको विषय हो। चियाबारी जनजीवनमा देखिएका विसङ्गतिप्रति सुधारको चाहना र दोहोरो चरित्र भएकाहरूप्रति व्यङ्ग्य चियाबारी विषयक नेपाली कविताको अर्को विशेषता हो। चियाबारी जनजीवनको धार्मिक पक्षको अभिव्यक्ति भने चियाबारी विषयक नेपाली कवितामा गरिएको पाइँदैन।

(९) चियाबारी जनजीवनलाई केन्द्र गरी दार्जिलिङबाट तीनवटा खण्डकाव्यहरू *चियाबारीमा*, *कुल्लीको गीत* र *चियाबारी मोफसल* प्रकाशित छन्। चियाबारी जनजीवनलाई विस्तृत रूपमा काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिइएका यी तीनवटा खण्डकाव्यहरू मात्र उपलब्ध छन्। स्वतन्त्रताअघि र स्वतन्त्रतापछि चियाबारी जनजीवनका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक विभिन्न पक्षलाई यी काव्यहरूमा

आख्यानत्मक स्वरूप प्रदान गरी प्रस्तुत गरिएको छ। यसको अतिरिक्त फुटकर कविताहरूमा चियाबारी जनजीवनका विभिन्न पक्षलाई लिएर प्रशस्त मात्रामा कविताहरू लेखिएका छन्।

(१०) दार्जिलिङ र चियाबारी एक अर्काका पर्याय हुन्। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको आर्थिक स्रोतको मुख्य साधन बनेको चियाबारीमा नेपालीहरूको जीवन भने एक छाक खान र लाउनसम्म मात्र सीमित देखिन्छ। चियाबारीको थोरै हाजिरा, मालिकहरूको चियाबारीप्रतिको उदासीन नीति, चियाका बोटहरू बुढो भएर आम्दानी घटेको अवस्थाका बिच वर्तमान समयमा चियाबारीको अवस्था जीर्ण बन्दै गइरहेको स्थिति विद्यमान छ। वर्तमान समयमा चियाबारी बन्द भएर त्यहाँबाट पलायन हुन थालेको अवस्था, चियाबारीका रैथाने बासिन्दाको घरघडेडीको पुर्जापट्टा नभएको, बोनस नदिएको स्थिति, चियाबारीमा पाउने विभिन्न सहूलियतहरूको कटौतीजस्ता चियाबारी जनजीवनसँग जोडिएका समस्यामूलक विषयहरू वर्तमानमा चियाबारी विषयक नेपाली कविताले व्यक्त गरेका ज्वलन्त अभिव्यक्तिहरू हुन्। चियाबारीमा नेपालीहरूले भोग्दै आएका विभिन्न समस्याहरूलाई कविहरूले आफ्नो कविताको केन्द्रीय स्वर बनाएका छन्। यसर्थ प्रायः सबै कविहरूले वर्तमानमा कहीं पूर्ण रूपमा कहीं प्रतीक र बिम्बको रूपमा भए तापनि चियाबारी जनजीवनलाई अभिव्यक्तिको विषय बनाएका छन्।

(११) यति हुँदा हुँदै पनि हालसम्म प्राप्त कविताका पाठ्य सामग्रीहरूमा चियाबारी जनजीवनको दयनीय अवस्थाको चित्रण र विसङ्गतिपूर्ण जीवनको अभिव्यक्तिबाहेक त्यस समस्याबाट मुक्तिको अन्य विकल्पसम्बन्धी कुनै पनि कविले कविताका माध्यम नआँल्याएको हुनाले यही नै चियाबारी विषयक नेपाली कविता कमजोरी पक्ष हो। चियाबारीमा नेपालीमाथि हुने अन्याय, अत्याचार, शोषण आदिको मात्र

चित्रण गरिएको हुनाले यी कविताहरू एकप्रकारले चियाबारीमा नेपालीहरूको बिलाउनाजस्तो देखिन्छ। चियाबारी समाजमा देखिएका नकारात्मक पक्षसँगै सकारात्मक पक्षको पनि चित्रण गरेर यहाँबाट उन्मुक्तिको बाटो खोज्न नसक्नु चियाबारी विषयक नेपाली कविताको दुर्बल पक्ष हो।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

नेपाली पुस्तक

अधिकारी, रामलाल, सन् १९६५, *चियाबारी*, दार्जिलिङ : स्वयम्।

आचार्य, बलराम, सन् २०१०, *समाजशास्त्रका सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन।

आर्बी, सन् २००५, १९५५ सालको ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन यसअघि र त्यसपछि, दार्जिलिङ : ऐतिहासिक चियाबारी आन्दोलन अर्ध-शताब्दी वर्ष पालन समिति।

....., सन् २०००, *हाम्रो बास भूमिमा चियाबारी मजदूर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण*, दार्जिलिङ : विकास जन साहित्य केन्द्र।

आले, हरेन (सम्पा.), सन् १९८५, *नव आधुनिक नेपाली कविता*, दार्जिलिङ : श्याम ब्रदर्स प्रकाशन।

उपाध्याय, भीमकान्त (सम्पा.), सन् १९९९, *सवाई र लहरी*, नयाँ दिल्ली : साहित्य अकादेमी।

उपाध्याय, रामप्रसाद, वि. सं. २०५५, *नेपालको समीक्षात्मक इतिहास (दो.सं)*, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

ओझा, नेत्रकुमार, वि.सं.२०६७, *समाजशास्त्रमा सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू*, काठमाडौं, देउराली प्रकाशन।

खरेल, ओमप्रकाश (सम्पा.), वि.सं. २०७०, *कार्ल मार्क्स*, काठमाडौं : प्यासिफिक पब्लिकेशन।

खाती, टिका, सन् २०१५, *मेरो प्यारो दार्जिलिङ*, दार्जिलिङ : मञ्जुषा प्रकाशन।

गिरी, अगमसिंह, सन् १९७८, जलेको प्रतिबिम्बः रोएको प्रतिध्वनि, दार्जिलिङ : अस्तित्व प्रकाशन।

गौतम, कृष्ण, वि.सं. २०५९, आधुनिक आलोचनाः अनेक रूप अनेक पठन (दो.सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन।

चापागाई, निनु, वि.सं. २०५४, मार्क्सवादी चिन्तनमा सौन्दर्य, ललितपुर : मृदुल चापागाई/महिम चापागाई।

चेम्जोड, इमानसिंह, सन् २००३, किरातकालीन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास (दो.सं.), काठमाडौं : किरात याक्थुङ चुम्लुङ।

चैतन्य, वि.सं. २०६६, मार्क्सवाद र संस्कृति, काठमाडौं : सहिद स्मृति प्रकाशन।

छेत्री, शरद, सन् २००६, केही पृष्ठ अध्ययनका, नाम्ची दक्षिण सिक्किम : निर्माण प्रकाशन।

ठाकुरी, मोहन (सम्पा.) सन् २००८, स्वतन्त्रतोर नेपाली कविता, इण्डिया : नेशनल बुक ट्रस्ट।

त्रिपाठी, वासुदेव, वि.सं. २०६५, पाश्चत्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा, दोस्रो भाग (पा.सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन।

त्रिपाठी, कल्पना, सन् २०१६, सानु लामाका कथामा समाज, सिलगढी : विनायक प्रकाशन।

दाहाल, पी. मोहन, सन् १९९३, झुक्दै नझुक्ने पहाडको छोरो, सिलगढी : प्रतिमा प्रकाशन।

देवान, एसेन (संकलक), प्रकाशन साल दिइएको छैन, *हडताल गर्न्यौं के ?*, दार्जिलिङ :
संकलक स्वयम्।

देवान, डिकबहादुर, सन् २००९, *दार्जिलिङ पार्वत्य अञ्चलमा शिक्षाको शुरूआत अनि
विकासक्रम*, कालिम्पोङ : सोसाइटी फर द प्रोक्यूरमेन्ट एण्ड सेल्स अफ बुक्स।

धमाला, जय, सन् १९८३, *सिक्किमको इतिहास*, दार्जिलिङ : श्याम प्रकाशन।

नेपाल, घनश्याम, सन् १९९४, *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास* (दो.सं.),
गान्तोक सिक्किम : जनपक्ष प्रकाशन।

नेपाल, सचिन, सन् २०१०, *कथा चियाबारीको*, मिरिक : नेपाली साहित्य सृजना
संस्थान।

पन्थी, देवी (लेखक तथा सम्पा.), वि.सं. २०६१, *भारतीय नेपाली साहित्य र संस्कृतिको
झलक*, काठमाडौं : आँखा स्वयंसेवी प्रकाशन संघ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (सम्पा.), वि.सं. २०६७, *नेपाली वृहत् शब्दकोश* (पा.सं.),
काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

प्रधान, अर्जुन, सन् १९९०, *गढीदेखि मन्दिरसम्म*, नागरी फार्म दार्जिलिङ : रेणुका प्रधान
र सरूदेवी श्रेष्ठ।

.....,, प्रकाशन साल दिइएको छैन, *अन्तर्दृष्टि*, दार्जिलिङ, वर्षाना पब्लिकेसन।

प्रधान, कुमार, सन् १९८२, *पहिलो पहर*, दार्जिलिङ : श्याम प्रकाशन।

.....,, सन् २००५, *दार्जिलिङमा नेपाली जाति र जनजातीय चिनारीका नयाँ अडानहरू*,
ललितपुर नेपाल : सोसल साइन्स बहा हिमाल एसोसिएसन।

..... (सम्पा.), सन् २०११, *नेपाली लेखन शैली*, मैसुर : भारतीय भाषा संस्था।

प्रधान, गुप्त, सन् २००८, *धूमिल पृष्ठहरू* (दो.सं.), दार्जिलिङ : गामा प्रकाशन ।

प्रधान, दिलकुमार (सम्पा.), सन् २०१२, *आधुनिक भारतेली नेपाली कविता*, जलपाईगुठी : बीरपाडा कलेज ।

प्रधान, दिवाकार, सन् २०१३, *कविताका कुरा*, गान्तोक सिक्किम : जनपक्ष प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र, सन् १९८४, *पुरानो गोर्खा थूम दोर्जेलिङ उहिले र अहिले*, दार्जिलिङ : दीपा प्रकाशन ।

प्रधान, बन्दीनारायण र अन्य (सम्पा.), सन् २००९, *गफसफमा रतनलाल ब्राह्मण*, सिलगढी : प्रतिमा प्रकाशन ।

प्रधान, बाबुलाल (संकलक), सन् १९८५, *चिया बगान मजदुर अधिनियमहरू*, दार्जिलिङ : भारतीय पार्वत्य अर्थव्यवस्था संस्थान ।

बन्धु, चुडामणि (प्र.सम्पा.), वि.सं. २०६०, *अनुसन्धान विधिका केही पक्ष*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

.....,, वि.सं. २०५२, *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बराल, ऋषिराज, वि.सं. २०६३, *सङ्गीत र सौन्दर्य*, प्रकाशन स्थान दिइएको छैन : प्रगतिशील साहित्य अध्ययन मञ्च ।

.....,, वि. सं. २०६४, *साहित्य र समाज*, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बान्तवा, सञ्जय, सन् २००७, *त्यो गाउँत्यो बस्तीमा*, देन्ताम : हिमाली प्रकाशन ।

बुढाथोकी, माधव, सन् २०१३, *चियाबारी पाखाका कविताहरू*, मिरिक : स्कुल डाँडा राडभाड गोपालधारा नारी संगठन ।

भाइ, टीका, सन् २००८, *हाम्रो जातीय मुक्ति सङ्घर्षको सय वर्ष*, दार्जिलिङ : विकास जन साहित्य केन्द्र।

महार्जन, राजेन्द्र (लेखक, अनु. सम्पादन), वि.सं. २०६२, *समाजवादको सपना*, काठमाडौं : संवाद।

मोक्तान, बुद्धकुमार, सन् २००१, *कुल्लीको गीत*, दार्जिलिङ : अमूल्य प्रकाशन।

योञ्जन, जस, (सम्पा.), सन् २०१३, *डा. लक्खीदेवी सुन्दास अभिनन्दन ग्रन्थ*, खर्साड : शिवकुमार राई स्मृति अकादमी।

....., प्रकाशन साल दिइएको छैन, *परख*, दार्जिलिङ : श्याम ब्रदर्श प्रकाशन।

राई, असीत, सन् १९८६, *भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहासको विकासक्रम*, दार्जिलिङ : नेपाली अकादमी।

राई, एच. बी. सन् २०१०, *लिंगे कमान: डायरीका पृष्ठहरुमा*, दार्जिलिङ : पीएमफूल राइनी।

राई, एम. पी., सन् १९९२, *वीर जातिको अमर कहानी*, गान्तोक : आजको सिक्किम प्रकाशन।

राई, राजबहादुर, सन् २००८, *रङ्दु कमानको परिवेशभिन्न*, मिरिक : अरूण सिगची।

राई, सुजतारानी र अन्य (सम्पा.), प्रकाशन साल दिइएको छैन, *अजम्मरी भाग २*, दार्जिलिङ : दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय।

रसाईली, डी. एस., सन् २०१४, *दार्जिलिङ पहाडमा नगरपालिका क्षेत्रको विकास र खाने पानीको इतिहास संक्षिप्तमा*, अलकनन्दा नई दिल्ली : सुरेनसिंह रसाइली।

रेग्मी, शिव (सम्पा.), वि. सं. २०५९, *नेपाली कविताको भूमिकैँ भूमिका*, काठमाडौँ :
नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

लामा, कविता, सन् २०१७, *कविता डिस्कोर्स*, खर्साड : माया प्रकाशन।

लामा, आर.पी. (संकलन, सम्पा.), सन् १९९४, *भारतीय नेपाली साहित्य*, नयाँ दिल्ली :
साहित्य अकादमी।

लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद, वि.सं २०६०, *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*,
काठमाडौँ : नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

शर्मा, देवराज, सन् २०१२, *काव्य निरूपण*, दार्जिलिङ : लेखक स्वयं।

शर्मा, धरणीधर, सन् १९४०, *नैवेद्य*, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन।

शर्मा, पुष्प, सन् २०१२, *सिक्किमका नेपाली कविता: विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, गान्तोक
सिक्किम : साहित्य सिर्जना सहकारी समिति लिमिटेड।

शर्मा, राधा, सन् २०१०, *रूपनारायण सिंहका कथा र उपन्यासको समाजशास्त्रीय
अध्ययन*, दार्जिलिङ : साझा प्रकाशन।

शर्मा, शिशुपाल (अनु.), सन् २०१२, *धनराज तामाङ*, खरसाड : माँ अम्बा प्रिन्ट एण्ड
पब्लिकेशन।

सुन्दास, लक्खीदेवी (सम्पादिका), सन् १९८३, *सम्मेलन नेपाली कविता सङ्ग्रह*,
दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन।

सुब्बा, नबीन, सन् २०१२, *चियाबारी मोफसल*, सोनादा : कल्प-गृह प्रकाशन।

सुब्बा, भूपाल, सन् २०१४, *चिया जीवन*, दार्जिलिङ : राड्भाड समवाय साहित्य सदन।

सुवेदी, राजेन्द्र, लक्ष्मणप्रसाद गौतम (सम्पा.), वि.सं. २०६८, रत्न वृहत् नेपाली
समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।

हांगखिम, नन्द, (सन् २००९), चियाबारीमा (दो.सं.), दार्जिलिङ : श्रीमती राधा राई
डोल्मी।

....., कुमार घिसिङ (सम्पा.) सन् १९९२, आधुनिक नेपाली कविता, नयाँ दिल्ली :
साहित्य अकादमी।

हिन्दी पुस्तक

कास्त, हवाई विजय सुष्मा (अनु.), सन् १९९३, साहित्य और यथार्थ, दिल्ली :
अरूणोदय प्रकाशन।

कौर, उद्धृत कुलदीप, सन् २००६, वलदेव केशी का काव्य: सामाजिक यथार्थ, नयाँ
दिल्ली : मनंग प्रकाशन।

पाण्डेय, मेनेजर, सन् २०१४, साहित्य के समाजशास्त्र (चौ.सं), पञ्चकुला : हरियाणा ग्रन्थ
अकादमी।

पिल्लै, बी.एस., सन् २००७, विष्णुप्रभाकार के नाट्य साहित्य में सामाजिक चेतना, मथुरा
: जवाहर पुस्तकालय।

मिश्रा, शिवकुमार, सन् २००१, यथार्थवाद, नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन।

लुकाच, ग्यार्ग, नरेश नदीम (अनु. और सम्पा.), सन् २००३, इतिहास और वर्ग चेतना,
नयी दिल्ली : प्रकाशन संस्थान।

सिंह, अजय, सन् १९९८, यथार्थवाद पुनर्मूल्यांकन, वराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।

सिंह, कुमार अवधेश (अनु.), सन् २०११, *सत्ता समाज और दलित*, दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी प्रा.लि.।

अङ्ग्रेजी पुस्तक

एलिस, मार्कमेन र अन्य २०१६, *इम्पायर अफ टी*, नयाँ दिल्ली : स्पीकिङ टाइगर पब्लिसिङ प्रा. लि.।

ड्यास, आर्थर जुल्स, सन् १९६०, *बेङ्गल डिस्ट्रिक्ट ग्याजिटियर दार्जिलिङ*, सिलगढी : एन. एल. पब्लिसर्स।

दोजे, इ.सी., सन् २०१२, *ए कन्साइस हिस्ट्री अफ द दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट सिन्स १८३५*, कोलकोता : बिप्लियो फिल।

बम्जन, डी.एस., सन् २००८, *दार्जिलिङ-डुवर्स पिपल एण्ड प्लेस अन्डर बेङ्गल्स नियो कोलोनियल रूल*, दार्जिलिङ : विकास जन साहित्य केन्द्र।

माले, एस.एस.एस ओ, १९९९, *बेङ्गल डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटियर्स दार्जिलिङ* (दोस्रो पुनः मुद्रण), नयाँ दिल्ली : लोगोस प्रेस।

रे, दिनेशचन्द्र, बिसाल छेत्री (सम्पा.), *डिस्कोर्स अन दार्जिलिङ हिल्स*, दार्जिलिङ : गामा प्रकाशन।

सोरोकिन, प्रीतम, १९२८, *कन्टेम्पोरी सोसियोलोजिकल थिउरिस*, न्युयोर्क : हार्पर एण्ड ब्रदर्स।

हामोण्ड, रोन जे., २०१०, *इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलोजी*, स्माच वार्डस्।

पत्र-पत्रिका नेपाली

कार्कीढोली, वीरभद्र (सम्पा.), सन् १९९५, *प्रक्रिया*, गान्तोक, शान्ति प्रकाशन, अङ्क १५, वर्ष ९।

....., (सम्पा.), सन् २००६, *स्थापना*, गान्तोक सिक्किम, शान्ति प्रकाशन।

खालिङ, दान (सम्पा.), *सुनाखरी*, ८ मार्च, १५ मार्च, २२ मार्च २००९।

छेत्री, शिवु, (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, २४ मई २०१३।

....., (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, १७ जनवरी २०१५।

....., (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, १६ फरवरी २०१५।

....., (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, ७ जून, १३ जून, १४ जून, १५ जून, १८ जून २०१६।

....., (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, २५ जून २०१६।

....., (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, २५ जुलाई २०१६।

....., (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, ३ दिसम्बर, १० दिसम्बर २०१६।

पाखरिन, आर.पी. (सम्पा.), सन् २००६, *स्मारिका*, दार्जिलिङ, अर्द्ध शत वार्षिकी पालन समारोह समिति।

प्रधान, कुमार (सम्पा.), *सुनचरी*, २५ अगस्ट २००२।

....., (सम्पा.), *सुनचरी*, ७ जनवरी २००३।

भट्टारई, राजेस (सम्पा.), *आजभोली*, २५ अगस्ट, १ सेप्टेम्बर, ८ सेप्टेम्बर २००२।

राई, एम.बि. (सम्पा.), *हिमालय दर्पण*, २० अप्रेल २००७।

राई, पवन (सम्पा.) *अक्षर प्रवाह*, अङ्क ४, वर्ष ३, सितम्बर २०१६।

सुजनहाड (सम्पा.), सन् २०१५, *प्रतिमा*, विजनबारी, प्रतिमा प्रेरणा प्रकाशन।

सुब्बा, मनप्रसाद (सम्पा.), सन् २०१२, *कालान्तर*, दार्जिलिङ, विजनबारी नगर पुस्तकालय।

शोधप्रबन्ध

खड्का, दिनेश, *चियाबारीमा आधारित खण्डकाव्यहरूका विश्लेषणात्मक अध्ययन*, एमफिल उपाधिका निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालय, भाषा अनि साहित्य सङ्घाय अन्तर्गत प्रस्तुत र स्वीकृत लघु शोधप्रबन्ध, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय, सन् २०१६।

पराजुली, पुष्कर, *चियाकमानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन र मूल्याङ्कन*, डक्टरअफ फिलसफी, आर्टस(विद्यावारिधि)उपाधिका निम्ति उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयको कला, वाणिज्य र ऐन सङ्घाय अन्तर्गत प्रस्तुत र स्वीकृत शोध-प्रबन्ध, नेपाली विभाग, राजाराममोहनपुर दार्जिलिङ, सन् २०११।

शर्मा, रोहित, *ट्रेड यूनियन मुभमेन्ट इन द टी गार्डन्स अफ द दार्जिलिङ हिल्स*, डक्टरअफ फिलोसफी, आर्टस(विद्यावारिधि)उपाधिका निम्ति उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयको कला, वाणिज्य र ऐन सङ्घाय अन्तर्गत प्रस्तुत र स्वीकृत शोध-प्रबन्ध, अर्थशास्त्र विभाग, राजाराममोहनपुर, दार्जिलिङ, सन् २००३।